

RAA

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ

RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

ԲՈՒՆ ԱՂԿԱՆՔԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՎԻՍԱԳՐԵՐԸ

Սամվել Կարապետյան

**1987թվականից պատրաստ, բայց անտիպ աշխատությունը
լույս ընծայվեց շնորհիվ մեծարգո պրն. ԳՐՈՆԻԿ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ
(Շվեյցարիա) Մեկենասության**

Սրտի անհուն գոհունակութեամբ է, որ գրի կ'առնենք այս ողջոյնի եւ օրհնութեան խօսքը՝ ներկայ հատորի հրատարակութեան առթիւ:

Այս գիրքը հաւատքի գործ է:

Այս գիրքը տեսիլքի գործ է:

Այս գիրքը քաջութեան գործ է:

Եւ իսկապէս, հաւատքի տէր, տեսիլքի տէր եւ քաջ մարդու գործ է, մեր ալեկոծ ժամանակներուն սա-
րժ սար բարձրանալ, կիրճեր իջնել, արծուի բոյններ որոնել, անկոյս ուղիներով քափառիլ եւ գրի եւ պատ-
մութեան յանձնել ժողովուրդի մը պատմութիւնը այնպէս, ինչպէս ուզեր էին այդ հողին տէրերը:

Գիրքը նուիրուած է Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնեայ շրջաններուն, կամ պատմական Բոն
Աղուանք երկրամասի վրայ պահպանուած հայերեն արձանագրութեանց:

Աւետարանին մէջ դրուագ մը կայ, ուր մեր Տէրը, Յիսուս Քրիստոս, իրեն ուղղուած բողոք-հարցումի
մը կը պատասխանէր եւ կ'ըսէր. «Եթէ մարդիկը լռեն, քարերը պիտի աղաղակեն»: Եւ այսօր, աշխարհի
ներկայ իրադրութեան մէջ, երբ տարբեր-տարբեր հաշիւներով մարդիկ կ'ուզեն կամայական քարտէսներ
գծել, կատարուած իրողութեանց առջեւ դնել աշխարհը եւ կամ այսպէս կոչուած «ընդունուած» սահման-
ները դիրք բռնել, ահա՛ այս եզակի հատորին մէջէն կը խօսին քարերը, կը խօսին գերեզմանաքարերը,
արձանագրութիւնները, եւ բարձրաձայն կը գոչեն. մենք հայ ենք, այս լեռները հայ են, այս աշխարհը հա-
յոց աշխարհ է եւ այդ քարաշէն համանուագին մէջէն՝ անգամ մը եւս կը հռչակուի այն պատմական իրո-
ղութիւնը, ուր Կուր գետը սահմանային գետ չ'է եղած մեզ համար, այլ հայ ժողովուրդի տեղաբաշխվածու-
թեան եւ մշակութային առումով հայոց ներքին գետ էր, ուր կ'ապրէին, կ'աղօթէին եւ կը կռուէին հայերը:

Ահա թէ ինչու մեր խորին երախտիքին արժանի են անոնք, որոնք տքնաջան աշխատանքով եւ մեծ
տառապանքով, եւ ապա յատկապէս հայրենասիրութեան ամենաբարձր ոգիով մեզի, նաեւ, եւ ապա քա-
ղաքակիրթ մարդկութեան կը ներկայացնեն այս «ինքնութեան թուղթը»:

Շնորհակալութիւն բոլոր անոնց, որոնց շնորհիւ հնարաւոր դարձաւ այս հատորի հրատարակութիւ-
նը: Յատկապէս շնորհակալութիւն երկու հոգիներու, որոնց հոգոյն պտուղն է այս հատորը: Նախ՝ մեր
վաղեմի բարեկամ, հոգեհարազատ Արմէն Հախնազարեանին, որ ֆենոմեն մըն է մեր ներկայ ժամանակ-
ներու սփիւռքեան կեանքին մէջ, մէկը՝ որ իր անձին մէջ կը մարմնատուրէ արուեստը, ճարտարապետութիւ-
նը, նկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը, եթէ կ'ուզէք բառին ազնուագոյն իմաստով արկածախնդիրը,
որ 1969-էն ի վեր այցելած է Արեւմտեան Հայաստան, Կիլիկիա, Իրան, Կովկաս եւ այլուր՝ համայն հայոց
բնակած աշխարհը եւ ուսումնասիրած, լուսանկարած, չափազրած հայ ճարտարապետական կոթողնե-
րը եւ զանոնք յանձնած յավերժութեան: Երկրորդը Սամուէլ Կարապետեանն է, հայոց աշխարհի ծնունդ,
որ 1978 թ. սկսեալ կեանքի նպատակ դարձուցած է Հայաստանի սահմաններէն դուրս գտնուող վանքե-
րու, պատմական յուշարձաններու եւ առհասարակ արձանագրութեանց պահպանումը եւ փոխանցումը
յաջորդ սերունդներուն:

Չեմ գիտեր, Արմէնն ու Սամուէլը իրարու ինչպէս ծանոթացեր էին, բայց ինձի համար իրենց ծանօթու-
թիւնը նախախնամական է, որովհետեւ այս երկու անձերը առանձինն աւելի մեծ գործ կատարած են, քան
մեծ վարկերով եւ պիտոճներով աշխատող ինքսիրութներ եւ տեսակ-տեսակ կեղորոններ եւ միութիւններ:

Արմէն Հախնազարեան եւ Սամուէլ Կարապետեան մեր ժողովուրդին ինքնութեան թուղթ կու տան ի-
րենց հաւատքի, տեսիլքի եւ քաջութեան այս գործով:

Ջերմագին գնահատանք իրենց վաստակին, հիացում իրենց գործին եւ աղօթք՝ որ շարունակեն ի-
րենց եզակի եւ աստուածաշնորհ եւ հայապարծան գործը:

Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Աշճեան

*Հարիշ-բարտուղար 1700 ամեակ Հայաստանի Մէջ
Քրիստոնեւորեան Պետական Կրօն Հռչակման*

Տեսական ջանադրությամբ, տարիների տքնանքով կազմված սույն աշխատությունը գնահատելի նո-
րույթ է հայագիտության ասպարեզում: Առաջին անգամ գիտական աշխարհին է հրամցվում հայ մշա-
կույթի մի սովոր խումբ՝ Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնեայի տասնամյակներ առաջ խժալեզու ցե-
ղերից ոտնատակված, իսպառ հայաթափ բնակավայրերի, կանգուն թե ավերյալ հուշարձանների պատ-
մությունը և, որ առանձնապես կարևոր է, հայերեն արձանագրությունները:

Աշխատությունը՝ մեր ժողովրդի պատմա-աշխարհագրական ընդգրկումների, հնուց ի վեր հաճախ
ոչ հայկական դիտված հողերում հայերի կողմից անցյալ դարերում ստեղծած հոգևոր-մշակութային ար-
ժեքների առատարույն հավաքածու է վերջնակորստից փրկված հարյուրավոր արձանագրություններով՝
օժտված բնագրերի հավաստիությունը փաստարկող լուսանկարներով ու գրչագրերով՝ բոլորն էլ արված
հեղինակի կողմից:

Փրկված և հավոր պատշաճի բնասիրությանը ներկայացված այս մասունքները կնպաստեն նորովի
լույս սփռելու Հայոց Արևելից Կողմանց մարած պատմության ելևէջներին:

Սուրեն Սաղումյան

Անդրկուրյան երբեմնի Բուն Աղվանքը հայոց մշակութային առաքելությանը ծանոթ է ազգային դպրության առաջին իսկ դարերից: Տարեթնիկ այդ տարածքում միջին պարսկերենն ու նրան հաջորդած արաբերենը կանխեցին տեղական լեզվի (պայմանականորեն՝ աղվաներենի) ընդհանրական զրականացումը, ուստի այստեղ ևս հայերենն ստանձնեց *lingua franca*-ի դեր: Մատենագրական հատակոտոր տեղեկությունները ամենևին բավարար չեն տեղիս էթնիկական, քաղաքական ու մշակութային պատմությունն ուսումնասիրելու համար, իսկ վիճազրական նյութը փաստորեն հավաքված ու առեղծված չէ: Ուշ միջնադարում տեղի ունեցած ազգագրական ու դավանական փոփոխությունները, մանավանդ դրսեկ ցեղերի հակադարձ ուժացման պարագայում, աստիճանաբար այլախոս ու այլադեն դարձող տեղաբնիկներին մղեցին դեպի ինքնության մոռացում, որը և բերեց սեփական հիշատակների անտեսման, երբեմն նույնիսկ թշնամանքի նրա հանդեպ:

Էթնո-դավանական ու քաղաքական այն թնջուկ պատմությունը շերտ առ շերտ նոր նոտվածքից ազատելու և մշակութային արժեքներն արարողներին ճանաչելու համար անհրաժեշտ էր գիտության այնպիսի մի սպասավոր, որը չէր սպասի ակադեմիական կամ պաշտոնական հրանգավորման, հոգի ի բռն, ինքնակամ, արկածներից իսկ չերկնջելով սար ու ձոր կրնկներ՝ զեթ պահպանված քարե տարեգրությունները գրի առնելու և հաջորդ սերունդներին փոխանցելու ազնիվ ու երախտաշատ առաքելությունը կստանձներ: Այդ սպասավորը սեփական կարողությանը ապավինած և մասնագիտորեն ինքնացած Սամվել Կարապետյանն է՝ դիվանական այս հատորի հեղինակը: Արդարությունը պահանջում է, որ յուրաքանչյուր մարդ իր արդյունքով փառավորվի:

Պրոֆ. Պարույր Մուրադյան

Պատմական Ատրոպատե, այսօր Ազերբայջան կամ Ատրպատական մահանգները գտնում են Պարսկաստանի հիսթիսարևոտորում, որոնց հիսթիսում հոսող Արաքս գետը դարերի ընթացքում երկրի սահմանն է համարել:

Առաջին աշխարհամարտից յետոյ, 1918-19 թվերին Թուրքիայի հովանաւորութեամբ երկրամասը անուանափոխելով կոչւեց Ադրբեջան: Մի պետութիւն, որը ստեղծման առաջին օրից իսկ, միտումնաւոր իւրացրել է հարևանի անունը, ակներև է դարձնում իր քաղաքական կեցածքն ու Պարսկաստանի նկատմամբ ունեցած յետին նպատակը...

Նման քաղաքականութիւնն էլ ավելի անկաշկանդ, բողարկւած կոմունիզմի շղարշով Ադրբեջանը գործադրեց իր սահմաններից ներս գտնուող ժողովուրդների նկատմամբ: Դարեր շարունակ այդ երկրամասում ապրող տարբեր ժողովուրդներ, ինչպէս՝ Թաթեր, Թալիշներ, Լահիջներ, Լեզգիներ, Քրդեր ազգայնամոլ ճնշումներին չը դիմանալով կորցրին իրենց կենցաղն ու ինքնութիւնը՝ թրքացան:

Հայերը, որոնք երկրամասի բնիկն էին, դարձան այս քաղաքականութեան բուն քիրախը, որտեղ կրօնափոխութիւնը ծառայում էր որպէս ուժացման յաւելեալ միջոց:

Տասնեակ հազարաւոր հայեր, որոնք ազատւել էին Կովկասում Օսմանեան բանակի ջարդերից ու իրենց շէնք վերադարձել, խորհրդային տարիներին բողոքի որևէ հնարաւորութիւնից զրկւած, աշխարհից մոռացւած, նաև Խորհրդային Հայաստանի անտարբերութիւնից յուսահատ, Բաքւի տարատեսակ ճնշումներին չդիմանալով քեցին իրենց պատմական բնակավայրերը:

1982 թուականին, երբ պր. Մամւել Կարապետեանը սկսեց Ադրբեջանի տարածքում եղած հայկական յուշարձանների ուսումնասիրութիւնը, դեռ մասամբ կանգուն էին եկեղեցիներն ու վանքերը և ամենուրեք տեսանելի անցեալը վկայող մեծաքիւ խաչքարերն ու տապանաքարերը:

Հայաստանում՝ RAA-ի պատասխանատու պր. Մամւել Կարապետեանի՝ տարիներ առաջ հեռատեսօրէն ձեռնարկած, և դժուարին պայմաններում ամենայն բարեխղճութեամբ հաւաքագրած հարուստ նյութի միայն վիճագրերին վերաբերող մասն է այս հատորով ներկայացւում, որի պատմագիտական արժէքը անզնահատելի է:

Այսօր, երբ արևմուտքի վերից նայելով տնօրինող քաղաքականութեան “խիղճը հանգիստ է”, այս՝ թղթի վրայ փրկւած քարերը խօսում են բոլորին հասկանալի լեզուով, որ ջարդի՝ մշակոյթի ջարդի ճանաչել տալը պէտք է մղւի անդադար, անմահանջ և առանց պատեհապաշտութեան:

*Դոքտ. Արմէն Հախնազարեան
RAA-ի պատասխանատու*

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՂ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (RAA)
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ**

Արքեպիսկոպոս Մեսրոպ Աշճյան (Նյու-Յորք), պրոֆ. դր. Հ. Բուշաուզեն (Վիեննա), պրոֆ. դր. Ա. Մուքաֆյան (Փարիզ), պրոֆ. դր. Սիրարփի Տեր-Ներսեսյան (Փարիզ) [†], պրոֆ. դր. Հովհաննիսյան (Բայզերսլաուերն), պրոֆ. դր. Ռ. Հովհաննիսյան (Լոս-Անջելես), պրոֆ. դր. Վ. Բարսեղյան (Նյու-Յորք) [†], պրոֆ. դր. Ժ. Փիփլըր (Աախեն), պրոֆ. դր. Ա. Ջաբյան (Երևան) [†], պրոֆ. դր. Լ. Ջեքիյան (Վենետիկ)

Աշխատությունը հրատարակվում է ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտխորհրդի երաշխավորությամբ

**Սամվել Կարապետյան
ԲՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՎԻՍԱԳՐԵՐԸ**

**Самвел Карапетян
АРМЯНСКИЕ ЛАПИДАРНЫЕ НАДПИСИ
СОБСТВЕННО-АЛУАНКА**

**Samvel Karapetian
ARMENIAN LAPIDARY INSCRIPTIONS
OF BOON-AGHVANK**

ԳԻՐԶ I

ԳՏՀ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.2 (2Հ)

Կ - 294

Գիտական խմբագիր՝

դր. պրոֆ. Պարույր Մուրադյան

Խմբագիր՝ Լաուրա Մանուկյան

Կ - 294

Կարապետյան Ս.

Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը,

Գիրք I, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ

“Գիտություն” հրատ., 1997

Գիրք I, 1997, 132 էջ

Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյա շրջանները կամ պատմական Բուն Աղվանք երկրամասը չափազանց հարուստ է հայ մշակույթի բազմաբնույթ հուշարձաններով: Երկրամասի պատմության ու ուսումնասիրության առումով առանձնապես մեծ նշանակություն ունեն զանազան հնավայրերում պահպանված հայերեն արձանագրությունները: Չնայած այդ ուղղությամբ աշխատանքները տարվել են դեռևս XIX դարի կեսերից տարբեր հեղինակների կողմից, սակայն առավել նպատակային ուսումնասիրությունները կատարվեցին միայն 1982-86 թվականներին: Սույն աշխատությունը ընդգրկում է նշված տարածքից հավաքված ու վերծանված 516 վիմագիր:

* * *

Левобережье среднего потока реки Куры или край исторического Собственно-Алуанка (Собственно Албании) чрезвычайно богат многохарактерными памятниками армянской культуры. По изучению истории края большое значение имеют армянские лапидарные надписи сохранные в разных местах старины. Несмотря на то, что работы в этом направлении велись еще с середины XIX века разными авторами, наиболее выполнены только в 1982-86 гг. Сия работа охватывает 516 лапидарных надписей собранных и разобранных из упомянутого региона.

* * *

The left-bank territory of the river Koor or the historical land of Boon Aghvank is extraordinarily rich in multi-charactered monuments of Armenian culture. As studying the history of this land, Armenian epigraphical inscriptions preserved in different ancient places of the region are of especially great significance. Though the works in that direction have been carried on from middle of the 19 th century by different authors, the most purposeful studies were made only in 1982-86. This work embraces 516 epigraphical inscriptions collected and deciphered from the mentioned region.

Կ 0505000000
703(02)–97

ԳՄԴ 63.2 (2Հ)

ISBN 5-8080-0144-7

© Սամվել Կարապետյան, 1997

© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպություն (RAA)

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Աշխատությունն ամփոփում է 1982-1986 թթ. Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյա շրջաններից կամ պատմական Բուն Աղվանք երկրամասի տարածքից հավաքած հայերեն վիճագրերը:

Երկրամասի դաշտավայրային շրջաններում հին հուշարձաններ (բնականաբար մահ արձանագրություններ) գրեթե չեն պահպանվել: Դարերի ընթացքում երկրամասի զավառները ենթարկվել են տարածքային փոփոխությունների: Շատերի անունները ձևափոխվել, մոռացվել են կամ տարածքները այլ անուններ են ստացել: Որոշների տեղադրություններն անհայտ են և գիտական ուսումնասիրություններում միայն ենթադրաբար են որոշված:

Հիշյալ հանգամանքների դրամամբ գրքում հավաքված արձանագրությունները նպատակահարմար ենք գտել ներկայացնել ըստ ներկայումս գոյություն ունեցող վարչական շրջանների:

Այսպիսով, հատորն ամփոփում է Աղբրեջանի Հանրապետության Շաքիի, Վարդաշենի, Կուտակշենի, Իսմայիլու, Շամախու, Աղսուի, Աղդաշի, Ջաքաթալայի և Եվլախի շրջանների տարածքում պահպանված հայերեն արձանագրությունները:

Յուրաքանչյուր շրջանի բնակավայրերը, որոնցով ներկայացված է հավաքված նյութը, դասավորված են ըստ այբբենական կարգի: Առանձին խոշոր հնավայրերից հավաքված նյութը ներկայացված է տվյալ հնավայրի (օրինակ՝ նշանավոր վանքերին) անվան տակ:

Արձանագրությունների հավաքման հարցում առաջնորդվել ենք հետևյալ սկզբունքով: Անխտիր ներկայացրել ենք մինչև XVIII դարի վերջին վերաբերող բոլոր արձանագրությունները, անկախ ծավալից, բովանդակությունից կամ պահպանվածության աստիճանից: Հաշվի առնելով աշխարհագրական առանձնահատկությունները (օրինակ՝ բուն Հայաստանի՝ Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս գտնվելը՝ բավական մանրամասն անդրադարձել ենք մահ XIX դարին վերաբերող արձանագրություններին: Սակայն, այստեղ նկատի ունենալով վերջիններիս խիստ մեծաթվությունը (օրինակ՝ միայն Շաքի քաղաքի և մի քանի խոշոր գյուղերի տապանագրերի թիվը միասին անցնում է 10 հազարից), կիրառել ենք հետևյալ սկզբունքները:

Հավաքածուում ներգրավել ենք այնպիսի տապանագրեր, որ բացի հանգուցյալի անուն-ազգանունից ու տարեթվերից, արձանագրված են եղել նաև լրացուցիչ տեղեկություններ, օրինակ՝ տեղանուն, կոչում, պաշտոն, մասնագիտություն: Դրանց շարքում առաջին հերթին տեղ են գտել ծխատեր քահանաների, տանուտերերի, հոգաբարձուների, նվիրատուների, հարյուրապետների, իշխանների, ցարական զանազան զինվորական կոչումներ կրող անձանց տապանագրերը: Առատ կերպով ներկայացված են հատկապես այն տապանագրերը, որ նշված է հանգուցյալի որտեղացի լինելը: Ավելի «մեղմ ենք» վարվել շինարարական, նվիրատվական և այլ կարգի բովանդակություն ունեցող վիճագրերի հետ, որոնց իրական թիվն էլ այնքան մեծ չէ, որ գտեինք կարևորագույնները:

Տեղեղում վիճագրերի հայտնաբերման ու ցուցաբերած այլ կարգի օգնության համար մեր խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Ն. Մելիքյանին (Մատրասա), Ա. Դանիելյանին, Ս. Դարբողյանին (Մաղիան), Գ. Հայրապետյանին (Ջարգարան), Ա. Թամրազյանին (Ագայի Շեն), Կ. Ջառայանին (Դալակա), Ա. Ավագյանին (Քյալբանդ), Ռ. Խաչատրյանին (Գիքք), Ա. Թորոսյանին (Քեշխուրդ), Ա. և Ի. Հակոբյաններին (Վանք), Ա. Արամյանին (Ամուր-ավան), Յ. Մեշոյանին (Նիծ), Ա. Անտոնյանին (Գյուղեղան), Ա. Բուդաղյանին (Հնդար), Վ. Մթայանին (Սուլբան-Նուխի), Յ. Մովսիսյանին և որդիներին (Միրզաբեկլու):

Ի դեպ, այս աշխատությունը դեռևս 1987 թ. «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի հերթական, այն է՝ VII պրակով հրատարակելու համար, պայմանագրով ընդունել էր Հնագիտության և Ազգագրության ինստիտուտը: Ավելի քան մեկ տասնամյակ պապսելուց հետո, այլևս անհույս նկատելով այդ պայմանագրի իրագործումը, գիքքը հրատարակվում է RAA կազմակերպության նախաձեռնությամբ:

Համառոտագրություններ

Շահյաթունեանց - Յովհանու եպիսկոպոսի Շահրիարցոյ - Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, հատոր Բ, Էջմիածին, 1842:

Ջալալեանց - Սարգիս վարդապետի ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիփսիս, 1858:

Բարխուտարեանց - Մակար եպիսկոպոս - Աղուանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893:

Սմբատեանց - Մտերմի արքեպիսկոպոս Նկարագիր սուրբ Մտեփանոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեանց եւս եւ քաղաքացն եւ զիւղօրէից որք ի Շամախիոյ Թեմի, Տիփսիս, 1896:

ՀՀՊԿԱ - Հայաստանի Հանրապետության Պետական պատմական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ 57 (Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Դիվան),

ցուցակ 1, գործ 439. անտիպ հոդվածը վերնագրված է «Բազմամիլիոն ժառանգություն»: Հեղինակն է Քաջբերունին:

Պայմանական նշաններ

... Կետերով նշանակված են բնագրի մեջ չընթերցվող (ջնջված, հողմնահարված, եղծված) գրերը
[] Փակագծով նշված են ջարդված կամ եղծված գրերի վերականգնումները վերծանության մեջ:

() Փակագծով նշված են բնագրի մեջ գրչի բաց թողած, սղած կամ առանց պատվի նշանի (սղման, կրճատման նշան) սղումները՝ վերծանության մեջ:

[] Փակագծով նշված են բնագրում եղած ավելորդ գրերը՝ վերծանության մեջ:

| Գծիկով նշանակված են բնագրի տողանջատումները՝ վերծանության մեջ:

Վերջին տարիներս մեծացել է հետաքրքրությունը Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս գտնվող՝ պատմական Հայաստանի ու հարևան երկրամասերի տարածքներում պահպանված Հայկական պատմական հուշարձանների նկատմամբ: Սա, ինչ խոսք, կարևոր է և վճռական նշանակություն ունի ինչպես մշակույթի զանազան կողմերի, այնպես էլ հայ ժողովրդի պատմության հիմնավոր ու ամբողջական ուսումնասիրության առումով:

Այս իմաստով առանձնակի, որոշ դեպքերում անգամ հանգուցային, նշանակություն ունեն Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյակում կամ պատմական Բուն Աղվանք երկրամասի տարածքում պահպանված հայ մշակույթի բազմաբազար հուշարձանների ուսումնասիրության հարցերը: Անտարակույս իբրև սկզբնաղբյուր անփոխարինելի արժեք ունեն տասնյակ հնավայրերում պահպանված հայերեն բազմաթիվ արձանագրությունները:

Կուրի միջին հոսանքի ձախափնյակը, ուր վաղնջական ժամանակներից բնակվել են հայերը, պատմական և ոչ մի ժամանակաշրջանում հաստատուն կերպով հայոց թագավորության (պետության) կազմում չի եղել: Այլ կերպ ասած՝ Կուր գետը ունեցել է սահմանային գետի նշանակություն: Այդ մասին պահպանվել են մատենագրական հայ և օտար աղբյուրների բազմաթիվ վկայություններ: Սակայն, ինչպես վառ կերպով վկայում են մշակույթի պահպանված մեծաքանակ հուշարձանները (վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ, գյուղատեղեր, բերդեր, կամուրջներ, գերեզմանոցներ, խաչքարեր և այլն), Կուր գետը ինչպես հայ բնակչության տեղաբաշխվածության, այնպես էլ մշակութային առումով ոչ միայն սահմանային գետ չէր, այլև հայոց ներքին գետ էր, որի աջ ու ձախ ափերին, անկախ քաղաքական միավորումներից՝ վաղնջական ժամանակներից բնակվում էին հայերն ու ստեղծում, կառուցում այնպես, ինչպես պատմական Հայաստանի որևէ այլ շրջանում:

Պատմական Բուն Աղվանք երկրամասը տարածվում էր Կուր գետի և Կովկասյան լեռնաշղթայի միջև: Այն գլխավորապես ունի լեռնային բնաշխարհ: Երկրամասի տարածքով հոսում են ջրառատ ու արագահոս գետեր ու վտակներ, որոնք ի վերջո, բոլորն էլ միանում են Կուր գետին ձախ կողմից:

Բուն կամ ձախափնյա Աղվանքի բնությունը բաժանվում է երեք հիմնական գոտիների: Առաջինը Կուր գետին ափամերձ լայնատարած դաշտա-

վայրերն են, որտեղով հոսող գետերի մեծ մասը ամառվա ամիսներին ցամաքում են և չեն հասնում Կուրին: Այս շրջանները հնուց ի վեր նոսր են բնակեցված եղել, իսկ անծայրածիր հարթավայրերը դարեդար օգտագործվել են իբրև արոտավայրեր: Երկրորդ գոտին նախալեռնային շրջաններն են, որոնք մեծ մասամբ անտառածածկ են և հարուստ քաղցրահամ աղբյուրներով: Գետերն այս վայրերում մշտապես են ու ջրառատ: Նախալեռնային շրջաններն ունեն մեղմ կլիմա և բարենպաստ են բնակության համար (ձմեռն այդ շրջաններում խիստ չէ, իսկ ամռան շոգը մեղմանում է անտառների ու աղբյուրների առկայության շնորհիվ): Երրորդ գոտին՝ բարձր լեռնային, հիմնականում անտառազուրկ տարածություններն են, հարուստ ալպիական մարգագետիններով, սահանքավոր ու արագահոս գետերով, ջրվեժներով: Այս շրջաններում ձմեռը խստաշունչ է, իսկ ամառը՝ զով: Տարվա բոլոր եղանակներին լինում են սաստիկ քամիներ:

Կազմելով Բուն Աղվանքի բնակավայրերի, գյուղատեղերի, գերեզմանոցների, պաշտամունքային ու պաշտպանական կառույցների, ինչպես նաև մուսուլմանական արվեստի (պարսկական և թուրքական) հուշարձանների տեղագրական քարտեզները, հստակ պատկերացում է կազմվում երկրամասում բնակվող հայերի (այդ թվում ուտիախոս, քրքախոս, թաթախոս և XVIII դարում դավանափոխ եղած՝ մահմեդականացված) տեղաբաշխվածության վերաբերյալ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Բուն Աղվանքի հայերը ինչպես Մեծ Հայքում, այստեղ ևս ենթարկվել են դարավոր ճնշման օտար նվաճողների կողմից և անընդհատ տեղի տալով, կղզիացել գլխավորապես երկրամասի նախալեռնային ու բարձրլեռնային շրջաններում, ուր պաշտպանության տեսակետից տեղանքն ավելի հուսալի ու նպատակահարմար էր: XIX դարի վերջերին հայերը բնակվում էին երբեմնի Բուն Աղվանքի շուրջ 105 բնակավայրերում, որոնք, սկսած Շամախուց, նախալեռնային շրջաններով ձգվում էին մինչև երկրամասի հյուսիս-արևմտյան ծայրը՝ Ջաքաթալա քաղաքը: Ընիշտ է, այդ թվի մեջ մեծ տոկոս էին կազմում եկվոր (հիմնականում՝ արցախցի) հայերը, բայց և հայտնի է, որ նրանք իրենց համար բնակության նոր վայրեր էին ընտրել նախնիներն հայաբնակ եղած գյուղերը, որտեղ, գրեթե առանց բացառության պահպանվել են բնիկ հայերից մնացած բազմաթիվ վանքեր, եկեղեցիներ, գերեզմանոցներ՝ արձանագիր խաչքարերով ու տապանաքարերով: Հայերի

գրադեցրած նախալեռնային գոտուց ավելի բարձր, Կովկաս լեռնաշղթայի բարձրադիր լանջերի խոր կիրճերում տեղաբաշխված են կրոնավոխ եղած հայերի գյուղերը: Դրանցում մեծաթիվ են քրիստոնյա բնակիչների՝ իրենց իսկ նախնիների թողած մշակույթի հետքերը (եկեղեցիներ, գերեզմանոցներ և այլն): Վերջապես, Կուր գետի ափամերձ լայնատարած դաշտավայրերում տեղաբաշխված են աղբյուրաբերական բազմաթիվ գյուղեր, որոնց մեծագույն մասն ունի միայն 80-100 տարվա պատմություն և գլխավորապես աճել է խորհրդային իշխանության տարիներին: Մինչ այդ՝ անձայրածիր տարածությունները օգտագործվում էին զանազան

վայրերից զաղթած թափառական անասնապահ՝ ծագումով քյուրքական ցեղերի կողմից:

Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյակի հայ բնակչությունը մեծ կորուստներ է կրել 1918-1920թթ. երկրամաս ներխուժած օսմանյան թուրքերի և տեղի մուսավաթականների կողմից համատեղ կազմակերպած զանգվածային ջարդերի հետևանքով: Հայտնի է, որ նշված տարածքում 1913 թ. հայերի թիվը կազմում էր 73526 շունչ, իսկ 1918թ. կոտորածների նախօրյակին՝ շուրջ 100000 մարդ: Զանգվածային ջարդերից հետո 1921թ. նշված տարածքում հայերի թիվը խիստ նվազել էր և կազմում էր միայն 12716 մարդ:¹

ԱՂԴԱՇԻ ՇՐՋԱՆ

Աղբյուրաբերական հանրապետության Աղդաշի շրջանը կազմավորվել է 1930թ.: Ջրադեցում է 1048 քլմ մակերես: 1976թ. ուներ 64900 բնակիչ, 72 գյուղ: Շրջանը տարածված է Կուր գետի ձախ վտակ Դուրկան գետի ստորին ավազանի շրջանում: Ունի բացառապես դաշտավայրային հարթ տեղանք: Համարյա ամբողջությամբ անտառազուրկ է:

Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայեր բնակվում էին երկու տեղում՝ Աղդաշ քաղաքում, որը ներկայումս համանուն շրջանի կենտրոնն է և Հայի Նեմեթապատ գյուղում, որը զուտ հայաբնակ էր: 1918-19թթ. ընթացքում բնաջինջ են եղել աղդաշաբնակ բոլոր հայերը, իսկ Նեմեթապատցիների զգալի մասը: 1988-ից երկու բնակավայրերն էլ հայաթափ են:

Աղդեն վաղ ժամանակներում շրջանի բնական ամրություններից զուրկ տեղանքը հիմնականում զրկվել էր հայ բնակչությունից: Նրանք քաշվել էին լեռնային ու նախալեռնային շրջանները, և հետևաբար տարածքում հայ մշակույթի միայն հազվագյուտ հուշարձաններ են պահպանվել: Նույնը կարելի է ասել նաև վիճագրերի վերաբերյալ: Ոչնչացված է Աղդաշ քաղաքի հայոց գերեզմանոցը, իսկ Նեմեթապատ գյուղինը կիսավեր է: Վերջինիցս վերցված միակ արձանագրությունը կազմում է Աղդաշի շրջանից հայերեն վիճագրերի մեր ամբողջ «հավաքածուն»:

ՆԵՄԵԹԱՊԱՏ (ՆԵՅՄԵԹԱՊԱՏ)

XIX դարում Արաշ (Արեշ) գավառում գոյություն ունեին համանուն գյուղեր՝ հայոց և թրքաց: Երկու գյուղերն էլ ներկայումս գտնվում են Աղդաշի շրջանի տարածքում, շրջկենտրոնից շուրջ 15 կմ արևմուտք, մայրուղու հյուսիսային ու հարավային կողմերում: Հայոց Նեմեթապատ գյուղը 1839թ. ուներ 26 տուն:¹ 1851թ. ուներ 15 տուն (142 ար., 64 իգ.) բնակիչ:² 1853թ. այն քիչ աճել էր ու կազմում էր 241 մարդ:³ 1914թ. գյուղի բնակչությունը աճել էր մինչև 609 մարդ⁴ (բոլորն էլ հայեր): Նեմեթապատը կտրված էր ոչ միայն երկրամասի հայաբնակ շրջաններից, այլև հենց Արաշ գավառի

հայաբնակ գյուղերից: Մի առիթով իրավիճակի բնորոշ բնութագրումը տվել են իրենք՝ բնակիչները: 1884թ. համախոսական մի նամակում կարդում ենք. «Մեր երկիր մոտ լինելով Դաղստանի, որի ազգաբնակչության երեք մասը կազմում են լեզգիք և մահմեդական տաճիկը, մենք՝ հայերս սակավաթիվ լինելով լեզգիների երկխոյից շատ մասն մեզանից իբրև պատսպարան ապահովության ընտրած ենք տաճկաց մեջտեղ ի բնակության, չնայելով մեր այսպիսի ցիր ցան լինելոյն մեր հոգևոր ծնողն Ս. Լուսաուրչի Աթոռն ամեն ժամանակ մեծ խնամ և հոգս է ունեցել մի հոգևոր պիտույք լրացուցանելու և այս իսկ պատճառով է, որ այսօր հայությանն ճշյուլ գտնվում է Դաղստանի սարերի և ձորերի մեջ, պետք է ասել, որ մեր մեծ հայրեր որքան խնամք ու հոգս և մտածմունք են ունեցել ... քրիստոնեության, ասեմ հայության մեջ և հետև պահպանել, մենք հետընկալքն և թշուառ Նոյին զաւակներս մեր անունովն կորցնելու և մոռանալու մոտ ենք, այնպես որ մեր զիւղն այսքան տարիներ ի վեր և մեր

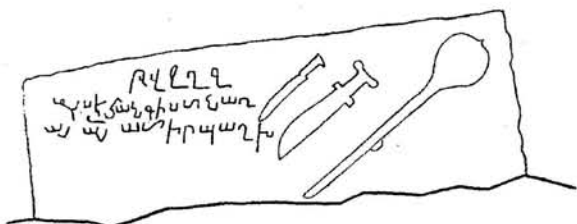
1. "Большая Советская Энциклопедия", т. I, Москва, 1926, էջ 642:

1ա. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 657, ք. 1-2:

2. Բ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 11:

3. Բ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 92:

4. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 163

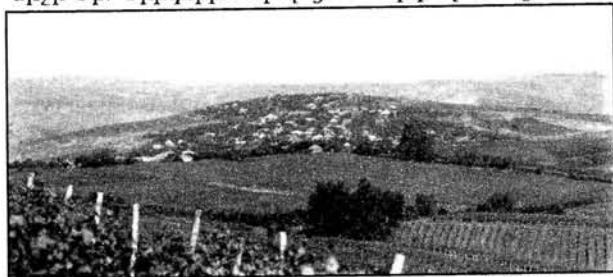
4. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև, հարթ երեսին 15 կարճ տողերով փորագրոված է.

ԱՅՍՄ Է ՀՄԱՆԳԻՍՏ ԲՄԻԹՈՅ, ՈՎ
ՈՐ ԿԱՐԴՂԱ ՅԱՂԱԿԻԹՄԻՅԻՇԵԻՔԷՐ:

Ծանոթ. Գրչությունը բնորոշ է XVI-XVII դարերին:

ԳՅՈՒՐՋԵՎԱՆ

Շրջանի հայաբնակ գյուղերից ամենից մարդաշատն էր: 1861թ. ուներ 120 տուն հայ բնակչությամբ: 1890-ին այն կազմում էր 242 տուն (1225 բնակիչ): 1904թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղն ուներ 312 տուն (1864 բնակիչ):⁶ 1981թ. գյուղն ուներ 726,⁷ իսկ 1986թ. հունվարի 1-ի մարդահամարով 546 հայ բնակիչ,⁸ որոնք բոլորն էլ բռնագաղթվեցին 1988թ.: Գյուղի տարածքում հին արձանագրություններ հայտնաբերվել են երկու տեղ. գյուղամիջի Սբ. Գրիգորիս եկեղեցում և գերեզմանոցում:

Եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Այն հիմքից քանդել, իսկ տեղում բնակելի տներ են կառուցել: Նախկինում հետազոտողները սրա որմերից ընդօրինակել են 2 արձանագրություն: Դրանք ոչնչացվել են եկեղեցու քանդման ժամանակ: Ստորև ներկայացնում ենք նորահայտ ևս 11 արձանագրություն, որոնք հավաքել ենք գյուղի գերեզմանոցի հին մասից: Մեկ արձանագրություն էլ գյուղից 2 կմ հարավ-արևելք գտնվող «Ղաղրութ» կոչված աղբյուրից:

5. ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում, հարավային ավանդատան դռան ճակատին ագուցված քարին եղել է տեղի հին եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը.

ՇԻՆԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ... ՀՐԱՍԱ
ՆԱԻ ԹՈՒՍԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՒ ՀԱՅՈՅ
ՍՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍԻՆ, Ի ԹՎԻՆ
ՌՉԲ (1633):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 181:

6. "Кавказский Календарь на 1907г.", Тифлис, 1909, отдел 2, т. 184:

7. «Աղբյուրական Սովետական Հանրապետության» (աղբյուրական), Բաքու, 1982, հատոր 6, էջ 127:

8. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

6. ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային դռնագլխին արտաքուստ փորագրված է եղել.

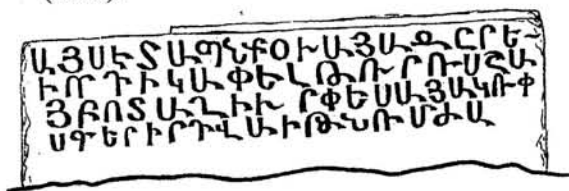
Ի ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ ՌՄՉԵ (1836) ԱՄԻ, ՇԻՆԵՑԱԻ Ի ԿԻՐՋՎԱՆՈՒ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ի ՀԱՍԱԳՈՒՍԱՐ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ: ԳՐՈՂՍ ԵՄ ՏԵՐ ՍԱՐԳԻՍ ՕՀԱՆԵԱՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 181: Զաջերունում մոտ փոքր ինչ տարրերը կամ (քեր 41):

Ծանոթ. 1821թ. Գյուրջևանում հիշվում է Սբ. Աստվածածին անվամբ եկեղեցի (ՀՀՊՊԿԻՄ. ֆ. 56, ց. 1, գ. 3426, ք. 35), իսկ 1836թ. (ըստ սույն արձանագրության) այդ եկեղեցու տեղում կառուցվել է նոր եկեղեցի և օծվել Սբ. Գրիգորիսի անվամբ: 1865թ. Շամախու քեմի առաջնորդ Դանիել արքեպիսկոպոսը կարգադրություն է արել եկեղեցին պարսկապատերու և կից ուսումնարան կառուցելու մասին (ֆ. 56, ց. 1, գ. 4368, ք. 20): 1866թ. նախապատրաստվում էր նորոգել եկեղեցու քայքայված տանիքը (ֆ. 56, ց. 1, գ. 4819, ք. 1): Ուշագրավ է, որ այդ փաստաթղթերում եկեղեցին կրկին հիշվում է Սբ. Աստվածածին անվամբ: Արդեն 1903թ. պառնաճ է զգացվել կրկին «նորոգել զայն» (ֆ. 56, ց. 1, գ. 10078, ք. 1):

7. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին քառատող փորագրված է (նկ. 7).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԶԸՐԻ ՈՐԴԻ ԿԱՓԵԼ, ԹՈՒՌՍ ՇԱՅԲՈՏԱՂ, ԻՐ ՓԵՍԱ ՅԱԿՈՒՓՍ ԳԵՐԻՐ ԴՎԱ, Ի ԹՎԻՆ ՌՄԺԱ (1762):

8. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, նույնպիսի. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԶԸՐԻ ՈՐԴԻՍՄԱՐԿԱՅՎԱԶ ԵՂԻԵԱՅՉԱՐ, ԻՐ ԿՈՂԱԿԻՅ ՍԱՆԱՍ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՃԼԸ (1788):

9. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցի անտառածածկ մասում, նույնաձև (նկ. 5).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱՆՇԻ ՈՐԴԻ ԱԹԱՊԱԿ ԲՈՎԵԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՃԽԴ (1795):

10. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ (նկ. 6). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՍ(Ա)ՆԻ ՊՆԱԿԵ(Ա)Լ ՕՍՍԱՆՑԻ ԱԲԱԸԻ ՈՐԴԻ ԱՂԱՃԱՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՆԴ (1795):

19. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ԿԻՐԿԻՆ ԲԵԿ ԱՇԽԱՆԵԱՆՅ 1844 ԱՄԻ ՅՈՒՆԻՄԻ 7-ԻՆ ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ՏԱՃԱՐՍ ԱՅՍ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՒՀՈՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԱՅ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՍՈՅՆ ՀՆՂԱՐ ԳԵՂՋ ՀԱՅՈՑ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ՝ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՍԲ ՆՈՑԻՆ, ՄԱՆԱԻՄՆԴ ՍԵՃԱԻ ՋԱՆԻԻԲ ԵՒ ԱՐԴԵԱՍԲԸ ԳԼԽԱԻՈՐԱՅՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 182:

Ծանոթ. Արձանագրությունը ոչնչացվել է եկեղեցու քանդման հետ միաժամանակ: Հայտնի է, որ 1858թ. եկեղեցին ուներ մի շարք վնասված ու քայքայված տեղեր, որի կապակցությամբ նախատեսվում էին նորոգչական աշխատանքներ (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 1): 1862թ. Շամախու հայոց հոգևոր կառավարությունը՝ կոնսիստորիան Էջմիածնի Սինդիկոս գեկուցել էր այդ աշխատանքների բարեհաջող կատարման ու ավարտման մասին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 18): 1870թ. Հնդար գյուղի հասարակությունը դարձյալ դիմել էր հոգևոր կառավարությանը եկեղեցու տանիքը նորոգելու բույրություն ստանալու նկատառումով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5544, ք. 1): Նախատեսվում էր տանիքը պատել տախտակյա ծածկով: Նույն քվին ստացվել էր նորոգման բույրությունը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5544, ք. 2): Արդեն 1880-ական թթ. վերջերին եկեղեցին գտնվում էր վթարային վիճակում, քանի որ վնասվել էր ուժեղ երկրաշարժից (Մ. Բարխուտարեանց, էջ 182), իսկ 1893թ. Շամախու քեմի առաջնորդը հայտնել էր, որ ինքը օժեղ էր սրբատաշ քարերով կառուցված գյուղի նորաշեն եկեղեցին (Մ. Մմբատեանց, էջ 360):

20. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հիմնավեր եկեղեցու մոտ, ուղղանկյունաձև.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ ՏԱՊԱՆՍ ՀԸՆՂԱՐԵՅԻ ԽԵՐԱՆԱՅ ՏԵՐ ՅՕՀԱՆ ՏԵՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅԻ | ԱՆՈՒԱՆԵՅԻ, ԹՎԻՆ ՌԲԸ (1751), ԱՄԵՆ:

Ծանոթ. Քաջերունի, քերք 51 (անտիպ): Ընդօրինակել է բազմաթիվ վրիպումներով:

21. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԵՍ ԵՄ ՀՈՂԱՊԱՏԵԱՆ ՇԻՐԻՄԵ | ՏԱՄԲԱՐԱՆԻ ՆՈՐՇԻՆՈՒ ԳԱԼՈՒՍՏԻ | ԿԵՆԱԿԻՑ ԲՈՐՉԱԿ Տ(Է)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒՐԵՆ | ԸՆԹԵՐՑՈՂԱՅԸԴ ՀԱՅՅԵՄ ԴԱԼ ՈՂՈՐՄԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՍԼԵ (1786):

Ծանոթ. Քաջերունի, քերք 51 (անտիպ): Ընդօրինակել է վերջին երկու տողերի քաջադմամբ և այլ մանր վրիպումներով:

22. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. Ի ՆԵՐՔՈՅ ՏԱՊԱՆԵՍ ԱՅՍ | ՀԱՆԳԵԱՎ ԱՌԱՔԵԼ Բ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)Յ | ՏԵՐ ՍԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ | 66 ԱՄՈՔ ԻՐՈՎ 1894 Թ., | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

Ծանոթ. Առաքել քահանա Տեր-Մարտիրոսյանցի մասին՝ իբրև Հնդար գյուղի հոգևոր հովիվ, փաստաթղթերում հիշատակություններ կան սկսած 1890թ-ից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8162, ք. 3): Հայտնի է նաև, որ 1886թ. գյուղը քա-

հանա չունեի, հետևաբար Առաքելը Հնդարի քահանա էր ձեռնադրվել 1886-1890թթ. միջակայքում:

23. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. Ի ՆԵՐՔՈՅ ՏԱՊԱՆԻՍ ԱՅՍ | ՀԱՆԳԻՍՏ ԿԻՆ՝ ԱՌԱՔԵԼ Բ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)ՅԻ ՇԱՀՐԱԶ ՏԵՐ ՍԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ, 1890 Թ. 50 ԱՄՈՔ ԻՐՈՎ | ՀՆՂԱՐ ԳԻՐԴ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

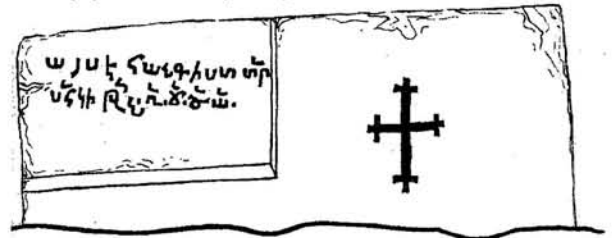
24. ԽԱՉԱԶԱՐԻ արևմտյան երեսին, Հնդարի միջին թաղի գերեզմանոցում (նկ. 2).

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍՈՒՍՓԱՅ | ԻՆ:

Ծանոթ. Ըստ ռճական և գեղարվեստական առանձնահատկությունների, գրչության ձևի և շրջակա ուրիշ խաչքարերի հետ համեմատական ուսումնասիրության՝ այն կարելի է թվագրել XIV-XV դարերով:

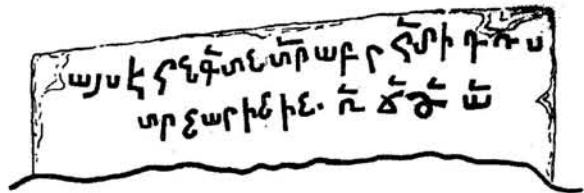
25. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույն գերեզմանոցում, հարավային երեսին՝ երկտող (նկ. 13).

ԱՅՍ Է Հ(Ա)ՆԳ(ԻՍ)ՏՆ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա) ԿԻ, ԹՎ (Ի)Ն ՌԾՏԱ (1702):

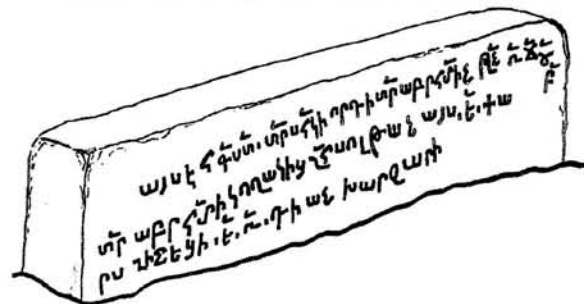
26. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, հարավային երեսին.

ԱՅՍ Է Հ(Ա)ՆԳ(ԻՍ)ՏՆ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա) ՄԻ ԴՈՒՍՅՐ ՆԱՐԻՆԻՆ, ՌԾՏԱ (1702):

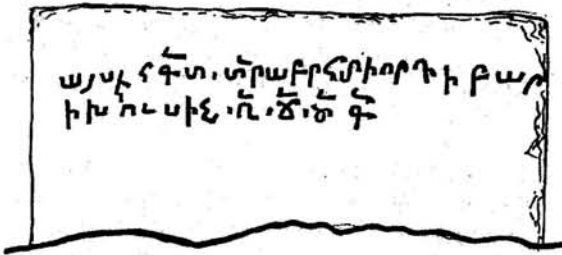

27. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 144x22x35 սմ) նախորդի մոտ (նկ. 14).

ԱՅՍ Է Հ(Ա)ՆԳ(ԻՍ)Տ Տ(Է)Ր Ս(Ա)Հ(Ա)ԿԻ ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա)ՄԻ, ԹՎ(Ի)Ն ՌԾՏԲ (1703):|Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա)ՄԻ ԿՈՂԱԿԻՑ Ը(Ա)ՀՍՈՒԼԹԱՆ| ԱՅՍ Ե(Տ) ՔԱՐՍ ՇԻՆԵՅԻ, ԵՌ (5000) ԴԻԱՆ ԽԱՐՁ ԱՐԻ:

28. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 99x22x50 սմ), նախորդի մոտ (նկ. 15).
ԱՅՍ Է Հ(Ա)ՆԳԻՍՏ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա)ՄԻ ՈՐԴԻ ԲԱՐԻԽԱՄԻՍԻՆ, ՌՃԾԳ (1704):

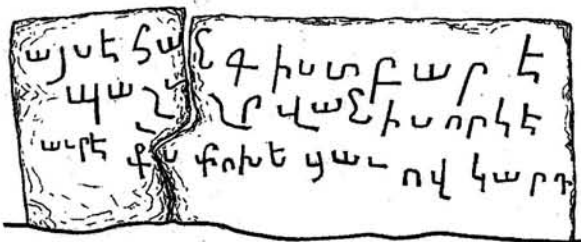
29. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 93x30x65 սմ), նախորդի մոտ (նկ. 16).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ...:

Ծանոթ. ժամանակակից է նախորդներին (ըստ գրչության և քարի մշակման ձևի):

30. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդների մոտ, հարավային և արևելյան մեղ կողմին փորագրված է (նկ. 17).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԲԱՐԷ | ՊԱՇՏ ՇՐՎԱՆԻՍ, ՈՐ ԿԵՍՍԱՐԷ Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս ՓՈԽԵՑԱԻ, ՈՎ ԿԱՐԴ(Է)Ք | ԱՂԱԹՍ ԻՇԵՑԷՔ, | ԹՎԱ | ԿԱՆԸ | ՃՂԹ (1750):

Ծանոթ. Այնհայտ է, որ թվականի մեջ գրչը քաջ է բողբել հազարավորը՝ Ռ-ն:

31. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 110x20x50 սմ), ներքին քաղի գերեզմանոցում, հարթ երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 18).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՐՁԻՍԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԿԶ (1717):

32. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 127x22x28 սմ) նախորդի մոտ, հարավային և արևելյան երեսներին հինգ տողով փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԽԹԻԱՐԱՅ, ՈՐ ԿԵՍԱՐԷԻ Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս ՓՈԽԵՑԱԻ, ՈՎ ԿԱՐԴԷՔ ԱՂ՝ԱԻ ԹՍ | ՅԻՇԵՑ | ԷՔ:

33. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԸՍՏԵՓԱՆ | ԶՕԽԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆԹԱՌԱՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՆ (1791):

34. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԸՍՏԵՓԱՆ | ԶՕԽԻ ՈՐԴԻ ԻՍՐԱԷԼԻՆ | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՆԸ (1799):

35. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՏԱՊԱՆՍ ՀԸՆՂԱՐԵՑԻ ՁԱՐԿԵԱՐ ՍՏԵՓԱՆԻ ՈՐԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԱ (1822):

Ծանոթ. Այս զարկեար Ստեփանի հիշատակին Հնդարի ներքին քաղում աղբյուր է շինվել: Տես աղբյուրի արձանագրությունը (հմր. 40):

36. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, խիտ անտառի մեջ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին փորագրված է..

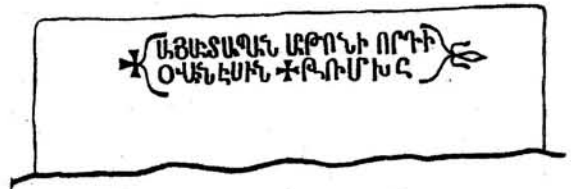
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՍԱԽԵՑԻ | ՍԱՐՔԻՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՀԸՈՒՄՍԻՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԶ (1827):

37. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՍ ՄԱՐԻԱՍԱ | ԿԻՆ՝ ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՁԵ (1836):

38. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ (նկ. 19).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՂԱ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻՆ | ԱՂԱ ՄԻՔԱԷԼԵԱՆ ԱՇԽԱՐՈՎԻՆ | Ի ԲՆԱԿԻՉ ՀՆՂԱՐ ԳԻՒԴԻՆ, ՓՈԽԵԱ | ԱՌՓՐԿՉ(ԻՆ) ՅԻՍՈՒՍԻՆ 1837 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ:

39. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վերին քաղի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև (նկ. 20).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՐԹՈՒՆԻ ՈՐԴԻ | ՕՎԱՆԵՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՆԸ (1799):

40. ԱՂՔՅՈՒՐ, ներքին քաղում, ճակատին եղել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂՔԻՐՍ ՁԱՐԿԱՐ ՍՏԵՓԱՆԻՆ, ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐԴԻ ՊՕՂՈՍԻՆ:

Ծանոթ. Զաջրերումի, քերթ 51 (անտիպ):

41. ԱՂՔՅՈՒՐ «ՆԱԲԱԼԻ», գերեզմանատան մոտ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂՔԻՐՍ ՇԱՍԱԽՈՒՄՅ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻՆ ԵՒ ԿՆՈՋՆ ... 1846 ԹԻԻ:

Ծանոթ. Զաջրերումի, քերթ 52 (անտիպ):

ՔՈՎԱԼՈՒՃ (ՔՅՈՀԼՈՒՃ)

Մինչև 1988-ը զուտ հայաբնակ գյուղ էր: Գտնվում է Գյուլքանահից 5-6 կմ հարավ-արևելք, Աղսու գետի աջ քարձրադիր անտառածածկ սարավանջին: 1861թ. գյուղն ուներ 31, իսկ 1890 թ. 52 տուն (357 մարդ)¹⁶ հայ բնակչություն: 1986թ. հունվարի 1-ին գյուղն ուներ 56 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁷ Քովլումի Սր. Աստվածածին եկեղեցին ներ-

16. Մ. Մմբատեանց, էջ 139:

17. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

կայումս գոյություն չունի: Գերեզմանոցում հին տապանաքարերը անարձանագիր են:

42. ԱՂԲՅՈՒՐ, գերեզմանատան մոտ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ ԱՂԲԻՐ ԶԵՆՀԼԻՋԵՑԻ
ԽՈՒԿԱՋԻ ՈՐԴԻ ԲԱԲԱ, ԱՍՐԻ, ԴԱՆԻԷԼ,
ԽԱՉԱՆ, ՄԱՅՐ ԻՄ ԷՐ Ի 1849:

Ծանոթ. *Քաջքերունի, քերթ 44 (անտիպ):*

Ե Վ Լ Ա Խ Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

Շրջանը կազմավորվել է 1935թ. փետրվարի 5-ին: Այն զբաղեցնում է Կուր գետի աջ ու ձախ ափերի, Մինգեչաուրի ջրամբարին հարող տարածքները (1600 քառ. կմ): Ունի մեկ քաղաք (շրջկենտրոն Եվլախը) և 50 գյուղ: Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքի Կուր գետի ձախափնյա մասում հայաբնակ էին հետևյալ 5 գյուղերը՝ Քանդակ, Հավարիկ, Մագրոու, Արաշ կամ Էրմանի Բագար և Խանապատ: Կան մաս այնպիսի գյուղեր, որոնց ներկայիս աղբյուրների բնակիչների նախնիները XVIII դարի կեսերին բռնությամբ մահմեդականացված հայեր էին:

Հայ մշակույթի հուշարձաններ պահպանվում են, ինչպես՝ 1918 թ-ից հայաթափ, այնպես էլ հին հայկական գյուղերում (օրինակ՝ Խաղան գյուղում):

Շրջանի կենտրոնական մասում, Կուր գետի երկու ափերին տարածվում են Մինգեչաուր քաղաքի (1954թ. փետրվարի 4-ից հանրապետական ենթակայության) թաղամասերը: Սրա ձախափնյա մասում, Մուղագիլանի պեղումների ժամանակ, հայտնաբերվել են VII դարի եկեղեցու ավերակները, հայերեն և աղվաներեն համարվող արձանագրությունների բեկորներով:

ՄԻՆԳԵՉԱՈՒՐ

Հիմնադրվել է 1945թ.: Բնակչությունը 63 հազ. (1980թ.): 1988 թ-ին այս քաղաքից բռնագաղթվեցին շուրջ 10.000 հայեր:

Քաղաքի ձախափնյա մասում, Մուղագիլանի պեղումների ժամանակ, որ կատարվել է 1949թ. Բ.Մ. Վախդովի կողմից հայտնաբերվել են վաղ միջնադարյան եկեղեցու և կից շինությունների մնացորդները: Պահպանվել են մաս հայերեն ու աղվաներեն համարվող մի քանի արձանագրությունների մնացորդները:

43. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ավերակներում, կավճային քաղաղությանը սպիտակ կամարածև ջարդոտված քարի վրա միատող փորագրված է.

Ի ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՄՆԵՐՈՐԴԻ
ԱՄԻՈՅՆ ԵՐԱԿԻ ... ՇԻՆԵՑԱԻ ՔԱՌԱ-
ՐԱՆ ՍՐԲՈՅՆ ԵՂԻՇԱՅԻ:

Հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան, *Дешафровка Надписей Кавказских Азван, Ереван, 1964, էջ 76:*

Ծանոթ. Պեղումներից նույն ավերակներում հայտնաբերվել է մաս աղվաներեն համարվող արձանագրությամբ վեճ քար, որի բովանդակությունը, ըստ Ա. Գ. Աբրահամյանի վերծանության, զրեթե անփոփոխ կրկնում է շինարարության առթիվ փորագրված հայերեն արձանագրությունը: Նրա վերծանությամբ՝ արձանագրությունն ունի հետևյալ բովանդակությունը. ՀԵՐԱԿԼԻ ԳԱՀԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵՄՈՒՆԵՐՈՐԴ ԱՄԻՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ԵՂԻՇԵԻ (կամ Գիսի եկեղեցի) ԱՂՈԹԱՏՈՒՆԸ ... ԿԱՌՈՒՅՎԱԾ Է ... Ի ՀԻՇԱՏԱԿ ՀՈԲԵԼ ԵՂԻՍԿՈՂՈՒՄ: Վիճազի ժամանակը ճշտվում է Հեթանոսի գահակալության տարիների շնորհիվ: Նա գահ է բարձրացել 610թ.: Հետևում է, որ սրա գահակալության երեսները տարին կլինի 640թ.:

44. ԽՆՅԵԲԵԿՈՐ, գտնված նույն հնավայրից պեղումների ժամանակ.

ՄԻՍ(ԷՆՆ):

Հրատ. Ա. Աբրահամյան, *նշվ. աշխ., էջ 75:*

45. ԶԱՐԱԲԵԿՈՐ, գտնված նույն եկեղեցու պեղումների ժամանակ.

ՈԲԵԼ ԱԲԵՂ(ԱՅ):

Հրատ. Ա. Աբրահամյան, *նշվ. աշխ., էջ 75:*

Ծանոթ. Հորել եպիսկոպոսը VII դարում Աղվանից աշխարհի ակամավոր եկեղեցականներից մեկն էր: Մ. Կաղանկատվացին սրան հիշում է իբրև «սաղաքաժառաղ գիտություն» անձնավորության:

ԱՐԱՇ (ԱՐԵՇ, ԷՐՄԱՆԻ ԲԱՋԱՐ)

Արաշը իբրև վաճառաշահ քաղաք հայտնի է միջնադարից: Այն հատկապես ծաղկում ու մարդաշատ էր XV-XVII դարերում: Շամախի և Շաքի քաղաքներից հետո Արաշը Կուր գետի ձախափնյակում երրորդ խոշոր քաղաքն էր: Անդրկովկասում մետաքսի արդյունահանման գլխավոր կենտրոններից էր: Առևտրի զարգացմանը Արաշում հատկապես նպաստում էր նրա աշխարհագրական դիրքը: Փաստորեն Արաշը գտնվում էր Տփլիս-Գանձակից ու Թավրիզ-Պարտավից՝ Շաքի-Գրեմի և Շամախի-Բաքու տանող հին ճանապարհների հանգույցում: 1640թ. մի հիշատակության համաձայն քաղաքում կար շուրջ 10 հազար հողածածկ տուն, 40 փողոց, 800 խանութ, 16 բաղնիք, 17 սրճարան և այլն:¹⁸

Ինչպես ողջ երկրամասի հարյուրավոր այլ բնակավայրերում, Արաշում ևս հայերը բնակվել են հին ժամանակներից սկսած: Շամախու և Շաքիի օրինակով նրանք այստեղ ևս զբաղվում էին մետաքսի արդյունահանմամբ, կաշվի արտադրությամբ ու դրանց վաճառքով: Տնտեսության կարևոր ճյուղերից էին մաս ալգեզործությունն ու խաղողագործությունը: Ուշագրավ է, որ քաղաքի Արաշ անվանմանը զուգահեռ դեռ հին ժամանակներից օտարների կողմից նրան տրված ու գործածական

18. Էվլիյա Չելեբի, Երևան, 1967, էջ 87-88:

է եղել երկրորդ անունը, այն է՝ Էրմանի Բագար (այսինքն՝ Հայի Շուկա): Էրմանի Բագար կամ Արաշ անվանումները գուցահետաքար պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Հատկանշական է, որ վերջին դարերում ավելի շատ գործածական է Էրմանի Բագար անվանաձևը: Այս անվանման առկայությունը միաժամանակ թույլ է տալիս ենթադրելու, որ ինչպես Շամախում, Շաքիում և այլուր, Արաշում ևս հայ բնակչությունը կազմել է մեծամասնություն, որն էլ քաղաքի տնտեսական կյանքում ու արտաքին հարաբերությունների մեջ խաղացել է առաջատար դեր:

XIX դարում գյուղը վարչականորեն մտնում էր Նուխու (Շաքիի) վիճակի Արաշ կամ Արեշ գավառի կազմի մեջ: Գյուղում էր գտնվում Սբ. Եղիշե եկեղեցին: Սի վավերագրում վերջինս հիշատակվում է 1839թ.:¹⁹ Մինչև 1917թ. գյուղը հիմնականում ծաղկել ու զարգացել է:

1914թ. Էրմանի Բագար - Արաշ գյուղն ուներ 323 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁰ Մական 1917թ. երբ գյուղն ուներ 50 տուն հայ բնակիչ,²¹ ենթարկվեց թալանի շրջակա մահմեդականների կողմից: 1918թ. ապրիլին գյուղի բնակչությանը հրամայվում է ընդունել մահմեդականություն, որի մերժումը ստանալուց հետո մահմեդական հրոսակները բնակիչներին կոդուստում են, իսկ գյուղն ավերում:²² Այդպես երկրամասից ջնջվում է հարյուրամյակների պատմություն ունեցող հինավուրց Արաշ կամ Էրմանի Բագար գյուղը: Ավելի ուշ, Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո գյուղատեղիում հաստատվում են մահմեդականների՝ նստակեցության անցած նոր խմբեր (սկսեցին կոչվել ադրբեջանցի), որոնք տարօրինակ կերպով պահպանեցին երբեմնի հայաբնակ գյուղին տրված Էրմանի Բագար անվանումը: Վերաբնակիչները ոչնչացրեցին Սբ. Եղիշե եկեղեցին ու հինավուրց հայկական գերեզմանոցը: Վերջինիս միջով ձգվեց հարևան Շիլյան գյուղը տանող ասֆալտապատ խճուղին, իսկ ճանապարհից դուրս մնացած գերեզմանոցի մասերը բուրդոգերնեղով մաքրվեցին ու դարձան վարելահողեր: Մեր այցելության ժամանակ ավերված գերեզմանոցի տարածքից գտանք միայն երկու տեղահան արված, բայց բարբարոսների տեսադաշտից հավանաբար վրիպած սալատապաններ, որոնք կրում էին արձանագրություններ:

46. ՄԱԼԱՏԱՊԱՆ, անկանոն եզրագծով, չափերը 138X47X20սմ: Երեսին փորագրված է քառատող արձանագրություն և հավերժության խորհրդանշան՝ վարդյակ (նկ. 21):

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ | ՆՆՁԵՑԵԼՈՑՍ | ՈՒ
ՍՈՒՐ ԽԱԹՈՒՆ | ԻՆ, ԹՎ(Ա)Կ(ԱՆ) ՌԺԲ
(1563):

19. ՀՀՊԿԱ ֆ. 56, ց. 1, գ. 562, ք. 1, 13:

20. "Кавказский Календарь на 1915 г.", էջ 91:

21. ՀՀՊԿԱ ֆ. 56, ց. 4, գ. 779, ք. 1:

22. ֆ. 245, ց. 12, ք. 1:

47. ՄԱԼԱՏԱՊԱՆ, տեղահան արված և կտրված: Զարդված կես մասը չգտնվեց: Պահպանված կտորին (չափերը՝ 125X40X35սմ) կա եռատող արձանագրություն (նկ. 22):

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ԱՐԱՇՊՈՒ ... | (ԲԱ) ԶԱՐ-
ՑԻ Տ(Է)Ր ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ Տ(Է)Ր ... | ՌՄԿԹ
(1820) ԹՎԻՆ:

Ծանոթ. Երկու արձանագրություններն էլ 1-ին անգամ հրատարակել ենք «Երևանյան օրեր» թերթում (№ 21, 1997թ.):

ՄԱԶԲՂՈՒ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ Մազրդու հինավուրց հայկական գյուղը գտնվում է Կուր գետի ձախ ափից 1-2 կմ հեռավորության վրա: Գյուղի մասին մատենագրական տեղեկություններ հայտնի չեն: XIX դարում այն Արաշ կամ Արեշ գավառի սակավաթիվ հայկական գյուղերից մեկն էր: 1853թ. ուներ ընդամենը 119 բնակիչ և Սբ. Գևորգ եկեղեցին:²³ 1891 թ. դրությամբ թեև գյուղն ուներ 42

23. ՀՀՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 92:

տուն բնակիչ, սակայն արդեն 16 տարի էր, որ սեփական քահանայից զուրկ էր:²⁴ 1901թ. ուներ 393 բնակիչ (206 ար., 187 իգ.):²⁵ Մագրդուն տուժել է 1905-06թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների հետևանքով: Արդեն 1905թ. գյուղի բնակչության թվաքանակը նշված դեպքերի պատճառով նվազել էր ու կազմում էր 261 անձ (154 ար., 107 իգ.):²⁶ Հետագա համեմատաբար խաղաղ տարիներին գյուղի բնակչությունը դարձյալ ավելացել է և 1914թ. դրությամբ կազմում էր 382 մարդ (միայն հայեր):²⁷ Մակայն մի բանի տարի անց Մագրդու գյուղին բաժին հասավ այն, ինչ վիճակվել էր ողջ երկրամասի հայ բնակչությանը: 1917թ. դեկտեմբերին գյուղը Արաշ գավառի մյուս հայաբնակ գյուղերի օրինակով կողոպտվեց: Հաջորդ տարվա ապրիլ ամսին կոտորածի սպառնալիքի տակ մագրդեցիները ընդունեցին «խալամը», սակայն անձնատուր լինելուց հետո դարձյալ բնաջնջվեցին հարևան՝ խալամին ընդդիմացած հայկական գյուղերի նման:²⁸ Հայտնի է, որ 1919թ. քանդակցի, էրմանի բազարցի, հավարիկցի ու Արաշ գավառի այլ գյուղերի հայ գաղթականների թվում կային նաև մագրդուցի փախստականներ, որոնք մշտական բնակության համար տեղավորվել էին Էջմիածին կայաքանհի մոտ գտնվող Կարխուն (Արշակակերտ) գյուղը:²⁹ Այդպես երկրամասից վերացավ հինավուրց հայկական գյուղերից ևս մեկը՝ Մագրդու:

Մագրդու գյուղի մոտ ցայսօր կանգուն է Սբ. Ավագ Նշան մատուռը: Ժողովրդին այն առավելապես հայտնի է եղել Սբ. Խաչ կամ Սբ. Եղիշեն անուններով: Մատուռի միակ մուտքի (արևմտյան ճակատում) բարավորին փորագրված է 8 տող արձանագրություն:

48. ՍԲ. ԱՎԱԳ ՆՇԱՆ մատուռի կարմիր տուֆ քարից կերտված բարավորին փորագրված արձանագրությունը (նկ. 23).

1867 ԹՎԻՆ ՍԿՍԵԱԼ Ի Ն(Ո)Ր Շ(Ի)Ն(ՈՒԹԻՒՆ) | ՓՈՔՐԱԳՈՒ(Յ)Ն ՍԱՏՈ(Ի)Ռ Ի Վ(Ե)Ր(Ա) | Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՄԱԳ ՆՇԱՆԻ, ՈՐ Է ՇԻ | ՆՕՂՆ ՍԱԶԻՅԻ ԶՕՍԵՓԻ ՈՐԴԻ ԲԱՐԱՐԱՄ, ՇԻՐԻՆ, ԳԱՍԲԱՐ | ԵՒ ՈՐԴԻ ՈՒՐՇՈՒՏ ԵՒ ՍԱԶՈՒՐՈՒ ԺՈՂ(ՈՎ)ՈՒՐՏ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՕՐՀՆԻ, ՈՐ ՄԵԶ ՕԳՆԵՑԻՆ:

24. Գ. 56, g. 1, q. 8667, p. 1, 5:

25. Գ. 56, g. 1-2, q. 205, p. 243-244:

26. Գ. 56, g. 1, q. 10403, p. 144-145:

27. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 155:

28. Գ. 245, q. 12, p. 1:

29. Նշված գործը, p. 22:

ԳՐԵՑԻ Տ(Է)Ր Խ(Ա)Չ(Ա)Տ(ՈՒ)Ր, | ՈՐ ԳԱՐԻ(Ա)Յ ՈՂՈՐՄԻ ԱՄԷ:

Հրատ. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 280 (ունի մանր վրիպումներ):

ՔԱՆԴԱԿ

Հայաբնակ գյուղ էր մինչև 1918թ.: Գտնվում էր Կուր գետի ձախ ափին, հնագույն տարանցիկ առևտրական ճանապարհի վրա: Երկրամասի հինավուրց, մարդաշատ ու ծաղկուն բնակավայրերից մեկն էր, գրչօջախ: Մատենագրության մեջ Քանդակը հիշատակվում է սկսած 1628թ.-ից: Այդ թվականին գյուղում նորոգված մի ձեռագիր «Անետարան»-ի հիշատակարանում կարդում ենք. «Փառք... Ես՝ տեղ Թաղեոս նորոգել տուի Սբ. Անետարանս յիշատակ ինձ... ի թուին ՌՀԷ (1628), ի գիղս Քանդակ»:³⁰ Քանդակը իբրև հայաբնակ գյուղ հիշատակվում է նաև 1640թ. «Կուր գետի մյուս ափին Քենդերե անունով հայկական գյուղ կա, որտեղից նրանք (հայ գյուղացիները) նավակներով անցնում են Սիբուջուտ և ձեռնածություններ անում»:³¹ Այնուհետև գյուղը հիշատակվում է 1712թ. (նաև հաջորդ տարիներին) լեզգիների կատարած թալանչիական արշավանքների կապակցությամբ. «Այժմս եկեալ ի Քանտաք անուն գիղօրայս՝ խապառ տարան»:³² Հայտնի է, որ մինչ գյուղի վերոհիշյալ ավերումը, այն ուներ շուրջ 500 տուն հայ բնակչություն:³³ Ավելի ուշ գյուղը թուրքիկ հիշատակվում է նաև 1806թ. վրացական ուղեգրություններում. «... Քուր գետն անցնելով, հասնում են Քանդակ հայկական գյուղը»:³⁴ XIX դարի կեսերին գյուղն ուներ 60 տուն հայ բնակչություն:³⁵ 1890-ական թթ. սկզբներին այն կազմել էր 120 տուն (825 մարդ):³⁶ 1914թ. մարդահամարի տվյալներով գյուղում բնակվում էր 977 հայ:³⁷

Պատմական հուշարձաններից XIX դարի կեսերին գյուղում հիշվում է փոքրիկ մատուռ, իսկ դարավերջին Սբ. Աստվածածին անունով փայտածածկ եկեղեցին: Այդ եկեղեցու բակում, տապանաքարերից մեկի վրա Մ. Բարխուտարյանցը տեսել, ընդօրինակել ու հրատարակել է մեկ արձանագրություն:

49. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ,

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՄԵԼՔՈՒՄԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՉԱԼԱՊՕՎԻՆ. ՕՎ ՈՔ ԿԱՐԴԱ, ԴԱ ՈՂՈՐՄԻ, 1840 ԱՄԻ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 278:

30. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հատոր Բ, Երևան, 1978, էջ 302:

31. Է. Չելեբի, էջ 87:

32. Պատմության համառոտ Աղոսանից երկրի յօրինեալ ի Տ.Եսայի Աղոսանից կաթողիկոս Հասան Ջալալեանց, Երուսաղեմ, 1868, էջ 23:

33. Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 383:

34. Պ. Ա. Չորանյան, Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, Երևան, 1981, էջ 150:

35. Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 383:

36. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 279:

37. "Кавказский Календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 140:

Շրջանը, որը կազմավորվել է 1930թ. օգոստոսի 8-ին, իր զբաղեցրած տարածքով (1348 քառ. կմ) համապատասխանում է պատմական Բուն Աղվանքի հյուսիս-արևմտյան մասերին: Այն տարածվում է Ալազան (Աղվան) գետի ձախ կողմում ու հասնում ընդհուպ Մեծ Կովկասի ջրբաժան լեռնագիծը: Սահմանակից է Բելոկանի, Կախի (Ադրբեջան), Սղմախի, Ծիքելի-Շղարոյի (Վրաստան) և Ռուքուլի շրջաններին (Դաղստան): Բնակչությունը 79.7 հազ. մարդ (1979). ադրբեջանցիներ, վրացիներ, ավարներ, լեզգիներ, ռուսներ, ախախներ, կումուխներ, ծախուրներ, հրեաներ, մինչև 1988-ի բռնազավթը նաև հայեր (նախկինում եղել են նաև լեհեր, հույներ):

Ըստ մատենագրական տեղեկությունների, ինչպես նաև շրջանի տարածքում պահպանված պատմադարձարձակական հուշարձանների ուսումնասիրության՝ առնվազն վաղ միջնադարից այլացել բնակչության հետ մեկտեղ գավառի տարածքում բնակվել են նաև հայեր: Վերջիններս դեռևս հոծ քանակությամբ, բազմաթիվ գյուղերով շրջանի ներկայիս տարածքում բնակվել են ընդհուպ մինչև XVII դարի սկզբները, որից հետո պատերազմների ու առանձնապես լեռնականների կողմից պարբերաբար կրկնվող քաղաքական արշավանքների պատճառով հետզհետե լքել են իրենց բնակավայրերը և տեղափոխվել ավելի ապահով վայրեր: Հայտնի է, որ արտագաղթողների հիմնական մասը հաստատվել է Սղմախի գավառում ու քաղաքներում: Որոշ վայրերում վերաբնակիչները հիմնադրելով նոր գյուղեր, դրանք վերանվանել են իրենց հին լքված գյուղերի անուններով. ինչպես օրինակ Չաքաթալայի մոտ Դիպան և Բուխովլու հին հայկական գյուղերի (ներկայումս գյուղատեղեր են) արտագաղթած հայ բնակչությունը, Սղմախի գավառում հիմնելով նոր գյուղեր, դրանց տվել է միևնույն անվանումները: Այն գյուղերի հայ բնակչությունը, որոնք մնացել էին իրենց հարազատ գյուղերում, XVIII դարի առաջին կեսում չդիմանալով սաստկացած բռնություններին, դավանափոխության գնով փրկվեցին բնաջնջումից: Հետագա տարիներին, ինչպես և բնական էր, նրանք կորցրին նաև մայրենի լեզուն և ազգային սովորույթների զգալի մասը: XIX դարի սկզբներին գավառի (ներկայիս՝ շրջանի) տարածքում հայեր բնակվում էին միայն Չաքաթալա բնակավայրում: Այդտեղ հայերի թվաքանակը առանձնապես սովաբացավ 1815թ. սկսած, երբ հաստատվեցին մեծ թվով ազուխցիներ, իսկ հետագայում նաև այլ տեղերից գաղթած բազմաթիվ հայեր:

Չաքաթալայի շրջանում բազմաթիվ են հայ մշակույթի հետքերը: Շատ բնակավայրերում ու դրանց շրջակայքում նկատելի են հայկական բազմաթիվ եկեղեցիներ, վանքեր, գերեզմանոցներ, գյուղատեղեր ու տեղում հայության երբեմնի աշխույժ, ստեղծագործ ու ծաղկուն մշակութային կյանքի տասնյակ վկայություններ: Առանձնապես արժեքավոր են Մամրուխ, Օխախդերե գյուղերի շրջակայքում պահպանված կիսավեր եկեղեցիները, Դիպան, Բուխովլու գյուղատեղերը՝ իրենց կիսավեր եկեղեցիներով ու գերեզմանոցներով, Չաքաթալայի Սբ. Գևորգ եկեղեցին, գերեզմանոցն ու հասարակական բնույթի բազմաթիվ շենքերը: Շրջանի տարածքում վիճազիր արձանագրությունների ուսումնասիրման աշխատանքներ ցայսօր կատարել է միայն Մ. Բարխուտարյանը: Նա հրատարակել է Սբ. Գևորգ եկեղեցու որմերին եղած 4 արձանագրությունները: Մեր այցելության ժամանակ (1984թ.) եկեղեցին գտանք խիստ ձևափոխված վիճակում: Այն օգտագործվում էր իբրև հանրակացարան և ներքուստ բաժանված էր երեք հարկաբաժինների (յուրաքանչյուրում՝ 6 բնակարան): Պատերի մեծ մասը, ուր փորագրված էին եղել վիճազիր արձանագրությունները սկզբից էին, ներկված և հետևաբար դրանցից և ոչ մեկը չկարողացանք վերագտնել: Բացառություն է կազմում եկեղեցու արևմտյան ճակատին ազուցված արձանագիր քարը, որն էլ դուրս էր մնացել Մ. Բարխուտարյանի տեսադաշտից: Հետևաբար մեր հավաքածուն նախկինում հրատարակվածների հետ մեկտեղ կազմում է 5 միավոր:

ՉԱՔԱԹԱԼԱ

Գտնվում է շրջանի համարյա կենտրոնում, Շաքի-Բելոկան մայրուղու վրա, Կովկասյան անտառապատ լեռների հարավ-արևմտյան ստորոտին: Քաղաքի անվան համար ավանդաբար պատմվում է. «... ժամանակաւ Չաքար և Թալայ անուն երկու եղբարց մին՝ Չաքար, հիւսիս արեւելեան կողմը ճար գիւղի մէջ կը բնակի եղեր, իսկ Թալայ՝ հարաւակողմը Թալայ գիւղի մէջ, և թէ այս երկու անուանց միացմամբ յորջորջուեր է երկու գիւղից մէջ գտնուած քաղաքն՝ Չաքարթալայ, և հետզհետե գործածուելով՝ ր տառն ոչնչացեր է ...»:³⁸ Ըստ հայտնի վիճակագրական տեղեկությունների՝ քաղաքում հայերը կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը: Այդ իրավիճակը պահպանվել է

մինչև 1918թ. հայերի տեղահանությունը ու կոտորածը: 1876թ. քաղաքն ուներ 1117 բնակիչ:³⁹ 1886թ. 1231 բնակիչ:⁴⁰ Նույն թվականին քաղաքում բնակչությունը, ըստ ազգության ուներ հետևյալ պատկերը. հայեր 510 մարդ (288 արակ., 222 իզակ.), ավարներ 493 մարդ (246 արակ., 247 իզակ.), ռուսներ 167 մարդ (126 արակ., 41 իզակ.), թաթարներ (այժմ՝ ադրբեջանցիներ) 25 մարդ (20 արակ., 5 իզակ.), վրացիներ 20 մարդ (11 արակ., 9 իզակ.), լեհեր 8 մարդ (4 արակ., 4 իզակ.), հրեաներ 8 մարդ (միայն արակ.):⁴¹ 1896թ. քաղաքն ուներ 2803

38. Հ. Ա. Էփրիկեան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ քառարան, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 766-767:

39. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 226:

40. "Кавказский Календарь на 1898г.", Тифлис, 1897, էջ 38-39:

41. "Кавказский Календарь на 1897г.", Тифлис, 1896, էջ 64:

բնակիչ:⁴² 1908թ.-ին 3890,⁴³ 1914թ.-ին 3562,⁴⁴ իսկ 1916թ. 4505 բնակիչ, որից 2165-ը հայեր (1218 արական, 947 իգական):⁴⁵

Բռնագաղթի նախօրեին Չաքաքալայում բնակվում էին շուրջ 70 տուն հայեր: Քաղաքի Սբ. Վարդանյան դպրոցը իր վերջին շրջանավարտներին տվել էր 1953թ., իսկ հետագայում վերածվել ռուսական դպրոցի մասնաճյուղի:

Քաղաքի պատմական հուշարձանների զարդը կազմում է հայոց Սբ. Գևորգ եկեղեցին (կանգուն են նաև ռուսական և լեհական մի-մի եկեղեցիները): Այն խիստ ընդարձակ, եռանավ գմբեթավոր կառույց է, շինված գլխավորապես աղյուսով, 1851 թվականին: Տաճարն ունի երեք մուտք, բացված՝ հարավային, արևմտյան և հյուսիսային ճակատներից: 12 նիստանի աղյուսաշեն գմբեթը ներքուստ պահում են թվով չորս բոլորածև հաստահեղույս սյուները: Եկեղեցու տարբեր մասերից բացվում են թվով 36 լուսամուտներ (12-ը՝ գմբեթից, 4-ական՝ հարավային ու հյուսիսային և 3-ական՝ արևելյան ու արևմտյան ճակատներից): Կառույցի ստորին շարվածքներում աղյուսից բացի օգտագործված է նաև գետաքար:

50. Սբ. Գեվորգ Եկեղեցի, հարավային մուտքի ճակատային մասում եղել է.

ՀԱՅՈՑ 1851 ԹՎԻՆ ԶԱԲԱԹԱԼՈՒ ՂԱՐԻ-ՊԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԱՅ ՏՐՕՔՆ ԵՒ ԱՐԴԵԱՍԲՆ ԱՆՈՒԱՍԲ ՍՐԲՈՅՆ

ԳԵՈՐԳԱՅ ԶՕՐԱՎԱՐԻՆ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱ ՌՈՒՄԱՅ ԹԱԳԱՌՈՒԹԵԱՆ ՆԻԿԱԼԱՅ ՊԱՒԼՈՎՉԻՆ ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՍԻՍԻ Ե. ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍԻՆ. Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱ ՍՈՑԱ ՓՈԽԱՐՔԱՅՆ ԵՐ ԳՆԵԱԶ ՎԱՐԱՆՅՈՎՆ ԵՒ ՏԵՂԻՈՅՍ ԶՕՐԱԳԼԽԱՊԵՏ ՂԵՆԵՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԳՆԵԱԶ ՈՐԲԵԼԵԱՆՈՎՆ ԵՒ ԶԱՀԱՆԱՅՆ ԵՐ ՏԵՐ ՍԱՐՏԻՐՈՍ ՏԵՐ ԴԱՆԻԷԼՈՎՆ ԵՒ ԹՈՒԿԱՆՆ ՀԱՅՈՑ ՌՅ (1851):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 274:

Ծանոթ. Վավերագրերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Չաքաքալայում հայկական եկեղեցի եղել է և՛ մինչև 1851 թ. կառուցված ու ցայսօր կանգուն չենքը: Միննույն՝ Սբ. Գևորգ անվամբ քաղաքում եկեղեցի հիշվում է օրինակ՝ 1833 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2319, ք. 2):

51. Սբ. Գեվորգ Եկեղեցի, ավազանի (մկրտության) ճակատին փորագրված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԴԱՇՏԵՑԻ ՀՕՀԱՆԻՍԻ ՈՐԹՈՑ ՍՏԵՓԱՆՕՎՆԵՐԻՆ 1851:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 274:

52. Սբ. Գեվորգ Եկեղեցի, դասի աջակողմյան սյան վրա փորագրված է եղել.

1852 ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՄԻՆՆ ՏՐՕՔ ԿԱՆՁԵՑԻ ՍԱՐԳՍԻ, ՊՕՂՈՍԻ, ՅԱՐՈՒԹԻՐՆԻ ԸԱՀՊԱՐՈՆԵԱՆՑԻ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՐԵԱՆՑ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 274:

53. Սբ. Գեվորգ Եկեղեցի, դասի ձախակողմյան սյան վրա փորագրված է եղել.

1852 ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՄԻՆՆ ՍԴԱԽԻԲ ԳԱՐԱԲԱՂՑԻ ՍԱՐԳՍԻ, ԴԱԹԻ ԵՒ ՍԱՐԳԱՐԻ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՐԵԱՆՑ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 274-275:

54. Սբ. Գեվորգ Եկեղեցի, արևմտյան մուտքի ճակատին ագուցված սրբատաշ քարին վեց տողով փորագրված է (նկ. 24).

ՄՈՒՐԲ ԳԱԽԹՍ ՇԻՆԵՑԱԻ ՏՐՕՔ | ԱՐԹԵԱՄԲՆ ՍՂՆԱԽԵՑԻ ՍՏԵՓԱՆ ԳՐԻԳՈՐՈՎԻՆ, 1851 ԱՄԻ:

Ի Ս Մ Ա Յ Ի Լ Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

Իսմայիլի շրջանը կազմավորվել է 1939թ. նոյեմբերի 24-ին: Մահմանակից է Դուրայի, Շամախու, Աղսուի, Գյոլչայի և Կուտկաշենի շրջաններին: Զբաղեցնում է 2064 քառ. կմ մակերես: Բնակչությունը 53800 մարդ (1979թ. հունվարի 1-ին): Շրջանում կա մեկ քաղաք (Իսմայիլի շրջկենտրոնը), 1 ավան և 107 գյուղ:

Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայաբնակ էին հետևյալ 24 գյուղերը. Վանքաշեն, Ռուշան, Բզավանդ, Դալակա, Ուշտալ, Ագայի Շեն (Նորշեն), Փոքր Գանձակ, Նորշեն, Շուրուրչի, Կուզան, Գիքք, Փաթակլու, Բալբանդ, Բեշխուրդ, Գանձակ, Թոփիշեն, Ավանաշեն, Կարմախան, Աղբուլաղ,

42. "Кавказский Календарь на 1898г.", Тифлис, 1897, էջ 38-39:

43. "Кавказский Календарь на 1910г.", Тифлис, 1909, էջ 254:

44. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 125:

45. "Кавказский Календарь на 1917г.", Тифлис, 1916, էջ 190-193:

Դայմադադ, Չարգարան, Քավանդ, Բահիան և Բիլիստան: Մինչև 1988-ը նշվածներից զուտ հայաբնակ էին՝ Ուշտալ, Ագայի Շեն (Նորշեն), Գիրք, Քալբանդ, Քեշխուրդ և Գանձակ գյուղերը: Խառն ազգային կազմով բնակչություն ունեին՝ Վանքաշեն, Ռուշան, Ղալակա, Թոփիշեն, Ավանաշեն, Չարգարան և Քավանդ գյուղերը: Ադրբեջանաբնակ կամ լեզգիաբնակ էին՝ Նորշեն, Շուքուրչու, Ադրուլադ, Բահիան և Բիլիստան գյուղերը, իսկ անբնակ՝ Բզավանդ, Փոքր Գանձակ, Կուզոան, Փաթակլու, Կարմախան և Դայմադադ գյուղերը:

Շրջանի տարածքում հայ մշակույթի հուշարձանները սփռված են ամենուր: Առավել նշանավոր ու արժեքավոր են Ղալակա և Գիրք գյուղերի եկեղեցիները, Վանքաշեն, Ռուշան գյուղերի գերեզմանոցների խաչքարերը, Ծլիսի սրբատեղիի մահարձանը և այլն:

Շրջանի տարածքում պահպանված հայերեն արձանագրությունների ուսումնասիրությամբ նախկինում զբաղվել է միայն Մ. Բարխուտարյանը: Երախտաշատ գիտնականը նշված տարածքից հավաքել ու հրատարակել է 55 արձանագրություն: Մեր կողմից դրանցից վերագտնվեցին միայն 7-ը, մնացածը կամ ոչնչացվել, կամ կորել և կամ վրիպել է մեր տեսադաշտից: Բացի այդ տարված աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել են ևս 59 արձանագրություն, որոնք բոլորը միասին (114 միավոր) ներկայացնում ենք ստորև:

ԱՁԱՅԻ ՇԵՆ (ՆՈՐՇԵՆ)

Գյուղը գտնվում է Ղալակա և Ուշտալ հայկական գյուղերի միջև, շրջկենտրոնից 26 կմ հարավ-արևմուտք: Ըստ գյուղի գերեզմանոցում պահպանված տապանաքարերի ու դրանց արձանագրությունների՝ այն ունի համեմատաբար մոր պատմություն: Այստեղ չկան հնառու գերեզմանաքարեր, որպիսիք առատ են հարևան այլ գյուղերում: Գյուղի անվան երկրորդ տարբերակն իսկ վկայում է վերջինիս մոր լինելը: Գերեզմանատան ամենահին տապանագիրը 1796 թվականից է:

Սակայն, գյուղում և շրջակայքում հողային տարբեր աշխատանքների ընթացքում մշտապես գտնվում են հնագիտական բազմատեսակ իրեր, որոնք տեղում բնակավայրի գոյության փաստը տալիս են հազարամյակների խորքը: Դրանցում ուշագրավ են մարդու և կենդանիների կավակերտ արձանիկները (այդ թվում պաշտամունքային բնույթի), խեցեղեն զանազան իրերը:

Ագայի Շենը 1861թ. ուներ 55 տուն, իսկ 1890թ. 83 տուն (693 մարդ)⁴⁶ հայ բնակչություն: 1914թ. հունվարի 1-ին գյուղի բնակչությունը կազմում էր 879 մարդ (բոլորն էլ հայեր):⁴⁷ Հարևան հայաբնակ գյուղերի օրինակով սա ևս 1918-20 թթ. մեծ կորուստներ է տվել: Մինչև այժմ համագյուղացիների հիշողություններում թարմ են 1918թ. ամռանը

թուրքական լավ զինված բազմաթիվ ասկյարների դեմ Հարություն Օհանյանի (1892-1976), Գրիգոր Մանուչարյանի (1870-1960) և ուրիշների համարձակ ու անկոտրում մարտերը:

1984թ. գյուղն ուներ 265 հայ բնակիչ (127 արական, 138 իգական):⁴⁸ Նրանք բոլորն էլ 1988-ի դեկտեմբերին բռնագաղթվեցին: Գյուղամիջի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, ըստ ականատեսի վկայության, դեռևս 1890-ական թթ. սկզբներին եղել է անխնամ վիճակում: Այն եղել է կիսով չափ փայտաշեն, որի տեղն իսկ այժմ չի նկատվում:

Գերեզմանոցում պահպանվել են XIX դարին վերաբերող բազմաթիվ արձանագիր տապանաքարեր: Դրանցում ուշագրավ են այնպիսիք, ուր նշված է հանգուցյալների ծագումով դարաբաղի լինելը: Կան նաև հոգևորականների շիրմաքարեր:

55. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, ընկած է կողքի վրա, հարավային երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 25).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՈՒՎԱԶ ԵԿԱՆԻ ՈՐԴԻ ԴԱՆԵԼ(ԻՆ), ՌԱՆԵ (1796):

ԱՅԱՆ ՏԱՊԱՆՍՈՒՎԱԶ ԱԶԵԿԱՆԻ
ՈՐԴԻ ԴԱՆԵԼ ԴԱՆԵԼ

46. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

47. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 124:

48. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

Ծանոթ. Այս և հաջորդ մի քանի արձանագրություններն առաջին անգամ հրապարակել ենք մեր՝ «Հայ մշակույթի հուշարձանները Շամախու Գարդման գավառում» հոդվածում, («Էջմիածին», 1985, Ը, էջ 50):

56. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՅԷ | ԵՏԻԼՅԷ: ՀԱ(Ն)Գ(ՈՒՅ)ՅԱԼ: ՏԱՎԱԽԹԻ | ՈՐԴԻ ՏԵՐՓՈՒՆ ԳՐԻՔՈՐԻՆ, ՌԲԿԱ (1812):
Հրատ. Ս. Կարապետյան, նշվ. հոդվածը, էջ 50:

57. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՅԻ ՀՐԱՊԵՏԻ ՈՐԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻՆ, ՌԲ | ՄՀԴ (1825):
Հրատ. Ս. Կարապետյան, նշվ. հոդվածը, էջ 50:

58. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՏԵՐ|ՍԱՐԳԻՄԻՆ ՅԱՐՈՒԹԻՆ|ԵԱՆՅ, 1875 Թ:
Հրատ. նույն տեղում:

Ծանոթ. Արխիվային փաստաթղթերում քահանա Մարգիս Հարությունյանի մասին բազմաթիվ հիշատակություններ կան սկսած 1839 թ-ից (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 824, ք. 2): Նրա մասին տեղեկություններ կան նաև հմր. 2596, ք. 66 և հմր. 3428, ք. 17 փաստաթղթերում՝ համապատասխանաբար 1851 և 1855 թթ. հիշատակումով: Կա նաև 1865թ. հիշատակություն «Արարատ» ամսագրում (1870թ., էջ 319): Հայտնի է, որ 1882թ. Ազայի Շեն գյուղի համար քահանայացու էր ընտրվել նրա որդին՝ դպիր Մարտիրոս Տեր-Սարգսյան Հարությունյանցը, որն այդ ժամանակ 39 տարեկան էր (ֆ. 56, ց. 1, գ. 7653, ք. 7-8):

59. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույն տեղում, նմանաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐ | ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՏԵՐ ՍԱՐԳԸՍԻՆ | ՅԱՐՈՒԹ-(ԻՆ)Ե(Ա)Ն(Յ), 1862:

60. ԳՊՐՈՅԻ ՇԵՆՔԻ ճակատին, գտնվում է գյուղի հյուսիսային ծայրում (նկ. 26).
ԱՅԻԻԲ, ԲԵՆ | ԱԶԱՅ ՇԵՆ, 1907:

Հրատ. նշված հոդվածը, նույն տեղում:

Ծանոթ. հայտնի է, որ դեռևս 1892թ. մայիսին Ազայի Շենի հասարակությունը գումարել էր ընդհանուր ժողով և վճռել, որ գյուղում հարկավոր է հիմնել արական միդասյա դպրոց (ֆ. 27, ց. 1, գ. 49, ք. 188): Սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով չի հաջողվում ծրագիրն իրականացնել: Ինչ վերաբերում է 1907թ. բացված սույն արձանագիրը կրող դպրոցին, ապա սա միայն սկզբում է եղել եկեղեցական ծխական (այսինքն՝ հայկական): 1913թ. մի վավերագրից պարզվում է, որ այն արդեն պետական (կառավարչական) տիպի դպրոց էր (ֆ. 27, ց. 1, գ. 215, ք. 6):

61. ԱՐՔՅՈՒՐԻ ՇԵՆՔ, գտնվում է գյուղի հարավային ծայրում, թեք սարավանջին: Կառուցված է համակ սրբատաշ քարերով, ճակատին (նկ. 27).
ՅԻՇԱՍԱԿ ՍԱՐՎԷԼԻ ԹԱՎԱՐԵԱՆՅ, 1908 Թ:

ԱՎԱՆԱՇԵՆ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 14 կմ հարավ-արևելք, Գարդման գետի աջ կողմում, գետափից 4 կմ հեռու: Ավանաշենի (այժմ՝ Դոշաքյանդ) վերաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ հայտնի չեն: Ըստ ժողովրդական ստուգաբանության՝ 1799թ. գյուղում իր 20 հազար յուրայինների հետ հաստատվել է արցախցի Ավան հարյուրապետը,⁴⁹ որից և ծագում է գյուղի Ավանաշեն անվանումը:

XIX դարի կեսերին գյուղն ուներ 80 տուն հայ բնակչություն:⁵⁰ 1861թ. այն կազմում էր 100,⁵¹ 1865թ. 120,⁵² 1890-ին՝ 130 տուն (970 մարդ)⁵³ հայ բնակչություն:

Գյուղում պահպանված արժեքավոր հուշարձաններից է Սր. Աստվածածին եկեղեցին, որի շինարարական արձանագրությունը ժամանակին ընդօրինակել է Մ. Բարխուտարյանցը (ներկայումս պահպանված չէ):

Եկեղեցին եռանավ բազիլիկ է: Քառանիստ ծածկի տակ առնված տանիքը ներքուստ պահում են երկու զույգ սյուները: Արևելյան կողմում կիսաշրջան եզրագծով ավագ խորանն է, որի աջ ու

ձախ կողմերում մեկական ավանդատներ են: Իրենց ավանդական տեղերում են սեղանի վեմ քարն ու մկրտության ավագանը (առաջինը՝ ավագ խորանի մեջտեղում, երկրորդը՝ հյուսիսային պատի մեջ): Եկեղեցին ամբողջապես կառուցված է անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Սրբատաշ են սյուները, թաղակիր կամարները, լուսամուտների և մուտքերի անկյունաքարերը:

Եկեղեցու արևմտյան կողմում, մի քանի մետր հեռավորության վրա կանգուն է ուսումնարանի երկհարկ գեղեցիկ շենքը: Թեև սրա կառուցման ժամա-

49. Ս. Ջալալեանց, էջ 393: Տես նաև՝ Մ. Բարխուտարեանց, էջ 197:

50. Ս. Ջալալեանց, նույն տեղում:

51. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:

52. Դանիել արքեպիսկոպոս, Այցելութիւն եկեղեցեաց գիտօրէից վիճակին Հայոց Շամախիոյ, «Արարատ» ամսագիր, Վաղ-պատ, 1870, էջ 262:

53. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:

նակը մեզ հայտնի չէ, սակայն այն արդեն 1890-ական թթ. սկզբներին հիշվում է իբրև «փառատոր» կառույց:⁵⁴ Ուսումնաբանի հնաշեն ամրակառու շենքը մինչև գյուղի հայերի բռնագաղթը օգտագործվում էր իր նախնական նշանակությամբ (Ավանաշենի միջնակարգ դպրոցն էր):

Եկեղեցու արևելյան կողմում, բլրի գագաթին տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ մեր գտած արձանագիր թվագրված էին տապանագրերը վերաբերում էին XIX դարի սկզբներին:

Ավանաշենի հարավ արևելյան կողմում, շուրջ 3 կմ հեռու, մի անտառածածկ բլրի գագաթին տարածվում է հնագույն գերեզմանոցը: Այստեղ բացի տապանաքարերից պահպանվում են նաև պարզունակ հորինվածքով խաչքարեր: Գերեզմանաքարերի մեծ մասն արդեն անցել է հողի շերտի տակ: Պահպանվածներն անարձանագիր են: Հնավայրը հայտնի է «Թարչխ» անվամբ:

62. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ շինարարական արձանագրությունը.

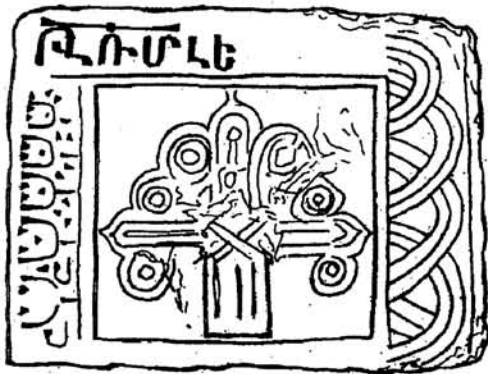
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ, ՇԻՆԵՑԱԻ ԱՂԱ ՔԱԼԻ ԼԱԶՐՈՎԵՆՅ 1752 ԹՎԻՆ ՓՐԿՉԻՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 194:

Ծանոթ. Արխիվային վավերագրերում գյուղի եկեղեցին առաջին անգամ հիշվում է 1851թ. (ՀՀՊՊԿԱ ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 64-65): 1869թ. մարտի 26-ին այն ենթարկվել է կողոպտման. գողացել են՝ մեկ սկիհ, խաչ, վարագույր, քահ (ֆ. 56, ց. 1, գ. 5347): 1869-82 թթ. եկեղեցին նորոգվել է (ֆ. 56, ց. 2, գ. 5340): Վերջին նորոգության (փայտյա փտած տանիքը պետք է փոխարինվեր թիթեղածածկով) կարիքը զգացվել էր արդեն 1900թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 9739, ք. 1):

63. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքից աջ՝ պատի մեջ ազուցված սրբատաշ քարին քանդակված է խաչ և թվականը (նկ. 28).

ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԼԵ (1786):

ԲԱՀԼԻԱՆ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 26 կմ հարավ-արևելք, Գարդման գետի ձախ կողմում, բարձրադիր սարահարթի վրա: 1861թ. ուներ 30,

իսկ 1890-ին 36 տուն (233 մարդ) հայ բնակիչ:⁵⁵ 1914թ. Բահլիանն ուներ 172 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):⁵⁶ 1984-ին այստեղ բնակվում էին լեզգիներ և միայն 2 հայ ծերունիներ: Վերջիններս իրենց հարազատ օջախները ստիպված լքեցին 1988-ի հայտնի բռնագաղթի օրերին:

1850թ. գյուղում կառուցված Սբ. Մինաս եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Բահլիանի հարավային կողմում, բլրի վրա տարածվում է գերեզմանոցը: Այստեղ բազմաթիվ են XVIII-XIX դարերին վերաբերող արձանագիր տապանաքարերը: Բլրակի գագաթին պահպանվում է անարձանագիր խիստ հողմնահարկված խաչքար (վերնամասն ունի երկթեք լուծում), որը հայտնի ուխտատեղի է: Խաչքարը հայտնի է «Նահատակ» անվամբ:

Հայաթափ գյուղի գերեզմանոցում ուշագրավ են հետևյալ տապանագրերը.

64. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՋԱՆԻ ՈՐԴԻ ԵՈՐ ԲՈՒՆԱՅԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՄԼԵ (1783):

65. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, մույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՕՎԱՆԷՍԻ ՈՐԴԻ ԹԱԹՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԼԵ (1793):

66. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ նախորդի մոտ, մմանաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՂՂՈՒԲ(Ի)՝ ՈՐԴԻ ՏԱԼԼԱՔ ՀԱԳՈՒԲ(ԻՆ), ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԼԵ (1798):

67. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ, մույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅՕՍԵՓԻ ԴՈՒՍՏՐ ՄԱՅՐԵԱՆԻՆ ԿՈՒՐՃՈՒՎԱՆՅԻ, ԹՎԻՆ ՌՄՁԵ (1836):

ԲԶԱՎԱՆԴ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի շրջկենտրոնից 32 կմ հարավ արևմուտք, Կոկիսոն (Գյոկչայ) գետի ձախ ափի բարձրության վրա: Գյուղը 1861թ. ուներ 35, իսկ 1890-ին՝ 37 տուն (201 մարդ) հայ բնակչություն:⁵⁷ 1914թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ գյուղում բնակվում էին 440 մարդ (բոլորն էլ հայեր):⁵⁸

Գյուղատեղում պահպանվել են բազմաթիվ տնատեղեր: Նկատվում է նաև ձորի պոնկին կառուցված երբեմնի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տեղը: Եկեղեցատեղից ոչ հեռու, բարձրադիր տափարակի վրա տարածված է ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ մեծաթիվ են XIX դարին վերաբերող արձանագիր տապանաքարերը, որոնցից ուշագրավ են հետևյալները.

55. Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

56. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 95:

57. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

58. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 100:

54. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 194:

68. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 29). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶԻԵԱԼԻՆ ՈՐԴԻ | ԶԱՍ-ՊԱՐԻՆ, ԹՎ (ԻՆ) ՈՍԿԴ (1815):

69. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՍԲԱՐՉՈՒՄԻ | ԿՈՂԱ-ԿԻՑ ԱՆԹԱՌԱՆ(ԻՆ), 1816 ԱՄԻ:

70. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԻԼԻՂԵՑԻ | ԲԱԽԻՇԻ ԿՈ-ՂԱԿԻՑ ՄԱՐԵԱՆԻՆ, | ՈՐ Է ԴԻԼՏԱ-ՐԵԱՆՑ, Ի 1871 ԱՄԻ:

71. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐԱՅՈՒ | ՅԱՐՈՒԹԻՆ-ՆԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ | ԱԴԱՍԻՆ, ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ | 1868 ԱՄԻ:

72. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 30). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱԼԱԿԵՑԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻՆ, ՈՐ | Է ՈՐԴԻ ՅՕՀԱՆԻՆ, 1873:

73. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՈՒՇՏԱԼԵՑԻ ԱՆԱԻՆ, ՈՐ Է ՏԵԿԻՆ | ԴԱԽԻԹԻՆ ԱՍԿԱՐԵԱՆՑ, ՎԱԽԸ. | 1871 ԱՄԻ, ՎԵՐԴԻՆ ԶԱՐՆ Շ(Ի)-ՆԵՑԻ | ՍՈՐՆ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Շ ՈՂՈՐՄԻ ՀՈՐՆ:

74. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 31, 31ա).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԱՂԱՋԱՆԻ, ՈՐ Է | ՈՐԴԻ ԱՎԱՆԻՍԻ | ԲԱԲԱԵԱՆՑԻՆ ՎԱԽԸ. 1904 Թ., 47 Տ.: Մյուս երեսին փորագրված է. ԱՂԱՋԱՆԸ ՄԵՌԱԻ ՄՊԱՆՎԱՍԹ | ԳՆԴԱ-ԿՈՎ ԶԱՂԱԶԸ, ՏԵՐԸ ՊԻՏԻ | ՊԱՅԻ ՏՈՒՆԸ, ՏԵՐԸ ՊԻՏԻ ՇԻՆԻ, | ԵԹԷ ՏԵՐԸ ՉԻ ՊԱՀԷ ԱՎԻՐԱԿԻՐԴԻ ՄԵՆԱ, ԶԱՂԱԶԸ ՈՒՆԱԻՆ Է, | ԱՇԽԱՐՀԸ ՍԱԵԱ ԵՐՋԱՆԻԿ ՏՈՒՆԸ:

ԲԻԼԻՍՏԱՆ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ-արևելք, Գարդման գետի ձախ կողմում, բարձրադիր հարավահայաց սարավանդին: 1861թ. ուներ 20, իսկ 1890-ին՝ 31 տուն (155 մարդ) հայ բնակչություն:⁵⁹ 1914թ. այն կազմում էր 141 մարդ:⁶⁰

Գյուղի Մր. Աստվածածին եկեղեցին հիմնա-վեր վիճակում է: Գերեզմանոցում, որը տարած-վում է գյուղի արևելյան կողմում, հարավահայաց ձորավանդին, XIX դարից ավելի հին տապանա-գրեր չգտանք: Պահպանված շուրջ 45 տապանա-գրերից հետաքրքրական էր մեկը, որում հիշատակ-ություն կար մինչև 1918թ. հայաբնակ Աղբուլաղ գյուղի մասին:

59. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:

60. "Кавказский Календарь на 1915г", Тифлис, 1914, էջ 100:

75. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԸՆԴ ՇԻՐՄԱԽ ԴՆԻ ՄԱՐՄԻՆ ԵՂԻՍԱԲԷ | ԹԻ, ԴՍԵՐԻ՝ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՌՈՒՇԱՆԵԱՆ-ՑԻՆ, | ԿԻՆ՝ ԱՂԲՈՒԼԱՂՑԻ ՆԵՐՍԷՍԻ ԳՐԻԳՈՐ ՕՎԻՆ:

ԳԱՆՉԱԿ

Գավառի հիմնադրոց, մարդաշատ ու բարեշեն գյուղերից մեկն էր: Գտնվում է շրջկենտրոնից 29 կմ հարավ, անտառապատ սարերով շրջապատ-ված բարձրադիր գեղատեսիլ վայրում: 1861թ. գյուղն ուներ 99,⁶¹ 1865-ին՝ 120,⁶² 1890-ին՝ 145 տուն (1031 մարդ) հայ բնակչություն:⁶³ Երկրամա-սի շատ հայկական գյուղերի օրինակով Գանձակը և մեծ կորուստներ է կրել 1918թ.: 1981թ. գյուղն ու-ներ 20 հայ բնակիչ:⁶⁴ Մեր այցելության ժամանակ (1985) Գանձակում բնակվում էին 6 հայ ընտանիք՝ 10 շնչով:

Գյուղում կիսավեր վիճակով, խիստ ձևափոխ-ված ու վերակառուցված (տարիներ առաջ օգտա-գործվել է որպես պահեստ, ներկայումս չի օգտա-գործվում) դեռևս գոյատևում են եկեղեցու մնացորդ-ները: Պահպանված չորս պատերը կառուցված են անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Սրբատաշ են մուտքերի (հարավից և արևմուտքից), լուսամուտ-ների անկյունաքարերը: Հայտնի է, որ եկեղեցին կառուցվել է 1842թ. և կոչվել Մր. Աստվածածին:⁶⁵ Հիմնավեր վիճակում է ուսումնարանի շենքը, որի շինարարական արձանագրությունը ընկած է եկե-ղեցուց հարավ, Բայան Սմբատի տան բակում:

Ուսումնարանի մոտ եղել է հին գերեզմանոց, ուր իբր պահպանված էին եղել VIII դարին բնորոշ զարդարվեստով խաչքարեր: Դրանցից միայն մե-կի վրա Մ. Բարխուտարյանցը նկատել ու ընդօրի-նակել է հակիրճ արձանագրությունը:

Գանձակի հարավային կողմում, մի բլրի գա-զաքին տարածվում է մի հին գերեզմանոց: Այդտեղ տապանաքարերն ու խաչքարերը մեծ մասամբ խրված են հողի մեջ: Հնավայրը ուխտատեղի էր շրջակա հայ բնակչության շրջանում: Այն հայտնի է «Մուրը Գանձակ» անվամբ:

Գյուղի հյուսիսային կողմում, բարձր տեղում տարածվում է հիմնական գերեզմանոցը: Այստեղ ևս կան հնաժող տապանաքարեր (անարձանագիր) և մի քանի խաչքարեր: Պահպանվում են նաև ավե-լի քան 500 արձանագիր XIX-XX դարերին վերա-բերող տապանաքարեր:

76 ԽԱՉԶԱՐ, ոճը բնորոշ VIII դարին. ԱՍՏՈՒԱՇ ՈՂՈՐՄԻ ԷԽԱՐԻՆ. ՄԹ (760): Հրատ. Բարխուտարյանց, 196:

61. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

62. Դանիել արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվածը, էջ 263:

63. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:

64. «Աղբրեջանական Մովեսական Հանրագիտարան», հ. 6, Բաքու, 1982, էջ 82:

65. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 195:

Ծանոթ. *հրատարակչի ներկայացված ՄԹ քվա-
կանը, իբրև 760 քվական՝ կասկած է հարուցում:*

77. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ-ԴՊՐՈՅԻ (այժմ՝ հիմ-
նավեր) շինարարական քառատող արձանագրու-
թյունը Քալյան Սմբատի տան բակում (նկ. 32).

ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌ)-Ն 1889 ՇԻՆԵՅԱԻ ԴՊՐՈՅՍ
ՕԺԱՆԴԱԿՈՒ(ԹԵԱՍ)Բ ՀԱՅՈՅ | ՀԱՍԱՐԱ-
ԿՈՒ(Թ)Ե(Ա)Ն ԳԱՆՁԱԿ ԵՒ | ԹՕԲԻ ՇԵՆ
ԳԻՒՂՈՐԵԻՑ:

Ծանոթ. 1889թ. Շամախու քենի առաջնորդ Մ.
Սմբատյանը օրինել է Գանձակի եկեղեցական-ծխա-
կան արական միդասյա դպրոցի շենքի հիմքը (Ֆ. 56, ց.
4, գ. 104, ք. 23), որը կառուցվել է բաբվեցի Հայրապետ
Քոչարյանցի ջանքով և նրա հանգանակությամբ հավաք-
ված դրամով (Ֆ. 56, ց. 3, գ. 978, ք. 2): 1893թ. դպրոցը
գտնվում էր նյութական կարիքի մեջ (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 49,
ք. 58), ուսուցիչն էր Չարաբիա Չալիյանը: Մինչև
1896թ. դպրոցը մի կերպ պահպանել է իր գոյությունը և
փակվել (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 206, ք. 1): Գործել է նաև 1911-12
թթ., վերադառնալով 1912-13 ուս. տարում, վերաբաց-
վել (54 աշակերտով) 1913-14թթ. (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 206, ք. 3):

ԳԻՐԸ

Հին գյուղ է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 23 կմ
հարավ-արևմուտք, զոգավոր հարավահայաց տե-
ղում՝ երեք կողմից շրջապատված անտառապատ
սարերով: Հնում գյուղն ուներ ճանապարհային
հանգուցակետի նշանակություն: Այդտեղից էին
ճյուղավորվում դեպի Կուզոն⁶⁶ (արևմտյան կող-
մում), Փաթակլու⁶⁷ (հյուսիս-արևելյան կողմում),
Քալբանդ⁶⁸ (հարավ-արևելյան կողմում) գյուղերը
տանող հնագույն ճանապարհները:

Գիրք գյուղի վերաբերյալ մատենագրական
տեղեկություններ չեն պահպանվել, սակայն տե-
ղում գտնված հուշարձանների, վիմագրերի քննու-
թյունը ցույց է տալիս, որ այն առնվազն միջնադա-
րում հայաբնակ մեծ գյուղ էր գավառի բազմաթիվ
այլ գյուղերի հետ մեկտեղ:

XIX դարի կեսերին Գիրքն ուներ 100 տուն
հայ բնակչություն:⁶⁹ 1861թ. ուներ 130 տուն,⁷⁰ իսկ
1890-ին՝ 227 տուն (1285 մարդ):⁷¹ 1914թ. հունվարի
1-ի վիճակագրությամբ գյուղն ուներ 1860 հայ
բնակիչ:⁷²

1918թ. ամռանը գիրքեցիները ուժերի գերա-
զույն լարման, անսասան կամքի ու մեծ խիզա-
խումբների գնով օսմանյան հրոսակներին կարողա-

ցան պատասխանել բավական ուժեղ ու կազմա-
կերպված ինքնապաշտպանական մարտերով:
Դրա շնորհիվ Գիրքի հայերը կարողացան գերծ
մնալ մասսայական բնաջնջումից,⁷³ և մինչև 1988-ի
բռնագաղթը, ի տարբերություն գավառի տասնյակ
այլ գյուղերի, Գիրքը շարունակում էր մնալ իբրև
հայաբնակ գլխավոր բնակավայրերից մեկը:⁷⁴

Գիրք գյուղում և շրջակայքում պահպանվել
են բազմաթիվ պատմաճարտարապետական հու-
շարձաններ: Դրանցից առավել արժեքավոր են

Սր. Աստվածածին եկեղեցին (1831 թ.), աղբյուրը
(1840թ.), գերեզմանոցը (XV-XX դ.) և այլն: Մեր
հետազոտության տեսանկյունից առանձնապես
հետաքրքրական է գերեզմանոցը, ուր պահպանվել
է արձանագրական հարուստ նյութ: Գերեզմանոցը
տարածվում է գյուղի արևելյան կողմում, քեք սա-
րավանջին: Առավել հին մասը զբաղեցնում է հնա-
վայրի հարավային մասը: Այդտեղ պահպանվում
են բազմաթիվ հնաժոռ տապանաքարեր (արձանա-
գիր-քվագրվածները միայն XV դարից են): Պա-
կաս ուշագրավ չէ նաև նոր՝ հյուսիսային մասը (ա-
ռավել նոր, ժամանակակից մասը տարածվում է
գերեզմանոցի արևմտյան կողմում), ուր պահպան-
ված տապանագրերում նշված են հանգուցյալների
ծնունդով որ տեղից լինելը: Դրանցում զգալի թիվ
են կազմում Արցախի զանազան գյուղերի հիշա-
տակումները: Գիրք գյուղի տարածքից (ներառյալ
գերեզմանոցը, որտեղից հավաքած տապանագրե-
րում կատարել ենք խիստ ընտրություն, որովհետև
միայն XIX դարի տապանագրերի թիվն անցնում է
600-ից) ստորև ներկայացնում ենք 12 արձանագ-
րության վերծանությունները, որոնցից 3-ը նախկի-
նում հրատարակել է Մ. Բարխուդարյանը (վեր-
ջիններիցս 2-ը՝ ներկայումս կորած են):

78. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարա-
վային երեսին եռատող փորագրված է (նկ. 33).

ՍՈՂՐԱԹՄԻՇ ՈՐԴԻՆ | ԻՐԻ ՂԱՊԱՅ
ՊՈՒՇ, ԹՎ(ԻՆ) | ՋԻԳ (1474):

73. ՀՀՊՊԿԱ, ֆոնդ 278, ցուցակ 1, գործ 8, քերթ 45-48: Փաս-
տաթղթի մի հատվածում կարդում ենք. «Գիրք գյուղ վերահաս
անբռնունքից ազատում է շնորհի մի խումբ զինուած գիտացի-
ների, որոնք գալիս են եղև Բագուից իրենց տները, դրանց մեծ
մասը փռնուից եկած զինուորներ էին: Ահա այդ խումբը պատա-
հելով գիտում գիտացիներին՝ հարձակումները ետ մղելիս շրջա-
պատում են թուրքերին ու կոտորած տալով յետ չարտում գիտից
և ազատում գիտը, օգնութիւն տալով և միւս գիտերին»:

74. 1985թ. Գիրք գյուղն ուներ շուրջ 50 տուն հայ բնակչություն:

66. Կուզոնի հայ բնակչությունը ոչնչացվել է 1918թ., որից հետո
գյուղն ցայսօր անմարդաբնակ է: Մրա մասին մանրամասն տես
իր տեղում:

67. Փաթակլուն նույն վիճակումն է ինչ նախորդը: Մանրամասն
տես իր տեղում:

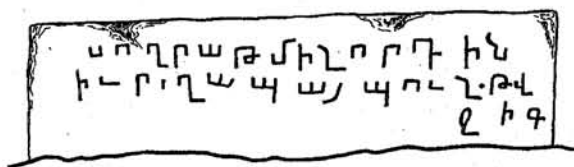
68. Քալբանդը մինչև 1988-ի բռնագաղթը հայաբնակ գյուղ էր (42
տուն՝ 1984թ.) և ուներ միջնակարգ դպրոց (44 աշակերտ, որից
13-ը՝ Գիրքից. 1984թ.):

69. Մ. Ջալալյան, էջ 390:

70. Մ. Սմբատյան, էջ 139:

71. Նույն տեղում:

72. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 142:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 198:

Ծանոթ. Անձնանուններից երկրորդը հրատարակել է՝ ՂԱՅՊԱՅՊՈՒՑ ձևով:

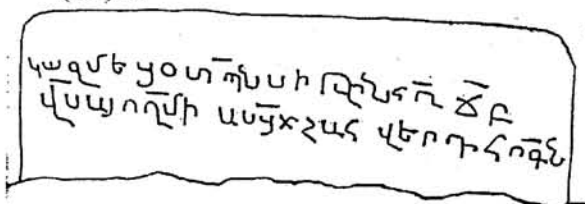
79. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, ԱՅՍ ԲԱՐ ՍԵԼԻՔ ՀԱՍԱՆԻՆ ՀԱՐԱԶԱՏ ՊԱՐՍԱՍ ՍՈՒՐԱՏԻՆ ... ՈՐ Է ՈՐԴԻՆ, ԱՆՈՆՍ ԱՐԱՆ ԸԱՀՎԱՐԴԻ, ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՍԻ ՀՈԳ. ԹՎ. Ռ. (1551):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 198:

Ծանոթ. Երկար որոնումները արդյունք չտվեցին, տապանաքարը հնավայրում չգտնվեց:

80. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին (նկ. 34).

ԿԱԶՄԵՅՕ Տ(Ա)Պ(Ա)ՆՍ Ի ԹՎԻՆ ՌՃԲ Հ(ԱՅՈՑ) (1653), | Վ(Ա)Ս(Ն) Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ՈՂ(ՈՐ)ՍԻ ԱՍ(Ա)Յ(Է)Ք ԸԱՀՎԵՐԴԻ ՀՈԳ(ՈՒ)Ն:

81. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, երկու երկայնական երեսներին փորագրված է (նկ. 35).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՔԱՂՈՒ ԳԵՂԵՆՆԵԿԻ, ՏԵՐՕՅԱՆԷՆՅ ՊՕՂՈՍԻ ՈՐԴԻ ՏԻՐԱՅՈՒ | ԲԱՂՏԱՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԸ (1809), ԴԵՔՏԵՍԲ Ա(1): || ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊՈՂՈՍԻ ՈՐԴԻ | ՊԱՂՏԱՍԱՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԸ (1809):

Ծանոթ. Ննկի Ննգի գյուղը ԼՂՀ Մարտունու շրջանում է:

82. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՈՒ Ի ԳՈՒԴԵՆՆՆԵԿԻ, ՏԵՐՕՅԱՆԷՆՅ ՊՕՂՈՍԻ ՈՐԴԻ ՏԻՐԱՅՈՒ | ԲԱՂՏԱՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԸ (1809):

Ծանոթ. ՅԸԿԱԿՈՒԱ = Հկակվեցի: Հկակում պատմական Գաթ գյուղն է, որը գտնվում է ներկայիս Հաղորդի շրջանում, Տոլ գյուղի մոտ:

83. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՈՒ Ի ԳԻԻՂ ՆԵՆԿԵՑԻ Տ(Է)Ր ՍԱՐԳՍԻՆ ԴՈՒՍՏՐ ՍՕՆԵ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿ (1811):

84. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐԸԵՐԴԻԿԵՑԻ ՕՀԱՆԻ

ՈՐԴԻ ԴԱՄԱՔ ԱՎԱՔԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԱ (1812), ՓԵՏՐՎԱՐԻ ԻԷ (27):

Ծանոթ. ՏԵՐԸԵՐԴԻԿ-ը՝ Հաղորդի շրջանի Դրախտիկ գյուղն է:

85. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՂՏԱՐԻՆ ԱՐԱԳ | ԲԱՀԱՆԱՅԻ ՏԵՐ ՍԱՐԿՈՍԵԱՆՅ, | ՈՐ ՎԱՐԵԱԼ ԶՊԱՇՏՕՆ ԲԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ ԶԱՍՍ 47, ՎԱՆՃԱՆԵՑԱԻ Ի 1-Ն ՈՒԼԻՍԻ, 1883 ԱՄԻ, Ի ՀԱՍԱԿԻ 73 ԱՍԱՅ:

86. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՂՏԱՐԻՆ ԱՐԱԳ | ԲԱՀԱՆԱՅԻ ՏԵՐ ՍԱՐԿՈՍԵԱՆՅ, | ՈՐ ՎԱՐԵԱԼ ԶՊԱՇՏՕՆ ԲԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ ԶԱՍՍ 47, ՎԱՆՃԱՆԵՑԱԻ Ի 1-Ն ՈՒԼԻՍԻ, 1883 ԱՄԻ, Ի ՀԱՍԱԿԻ 73 ԱՍԱՅ:

Ծանոթ. Բաղդասար ավագ քահանա Տեր-Մարկոսյանը ծնվել է 1810թ., քահանա է ծեռնադրվել 1836 թ. և մինչև իր մահը՝ 1883թ. քահանայագործել Գիրք գյուղի Սր. Պողոս-Պետրոս եկեղեցում: Նրա մասին 1842, 1851, 1858, 1864, 1869 թթ. բազմաթիվ հիշատակումներով փաստաթղթեր են պահպանվել ՀՀՊՊԿ արխիվում (Ֆ. 56, գ. 3558, թ. 1, գ. 2596, թ. 65, գ. 3758, թ. 1, գ. 4469, թ. 1, գ. 5519, թ. 1):

87. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նմանաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԻԱՍԻ | ՏԵՐ ՍԱՐԿՈՍԵԱՆՅ, ՈՐ ՎԱՆՃԱՆԵՑԱՅ ՀԱՐԻԻՐ ԱՄԱՅ, Ի | 26 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, 1890 ԱՄԻ, Ի ԳԻԻՂ ԳԻՐԸ:

88. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ շինարարական արձանագրությունը.

ԿԱՌՈՒՅԱԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՅԻՇԱՍԱԿ ԳԻՐԸԵՑԻ ԵՐԻՑ ԵՂԵԱՐՅՆ ՊԵՏՐՈՍԻ, ՊՕՂՈՍԻ ԵՒ ԲԱՂՏԱՍԱՐԻ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ՅՈՎՍԵՓԵԱՆՅ ԵՒ ՍՕՐՆ ԻԻՐԵԱՆՅ ԱԶԻԶԻՆ, ԹՎ. 1831:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 197:

Ծանոթ. Համաձայն 1839թ. գրված մի փաստաթղթի, Գիրքի եկեղեցին կառուցվել է 1832-1837 թթ. ընթացքում Բարվում բնակվող ծագումով գիրքեցիներ, հարագատ եղբայր-իշխաններ՝ Պողոս, Պետրոս և Բաղդասար Հովսեփյանների սեփական միջոցների հաշվին (ծախսվել էր մինչև 5000 ռուբլի) և օծվել 1838թ. հուլիսի 23-ին Շամախու բնի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի կողմից՝ Պողոս-Պետրոս Առաքյալների անունով (ՀՀՊՊԿ, Ֆ. 56, գ. 1, գ. 545, թ. 1-2.6): Կարծում ենք, եկեղեցին Սր. Աստվածածին անունով է կոչվել ավելի ուշ ժամանակներում, որևէ հիմնավոր վերանորոգման ենթարկվելուց հետո: 1902թ. օգոստոսի 11-ին օծվել է հիմնովին վերակառուցված եկեղեցին («Մշակ» 1902, № 183, էջ 2):

89. ԱՂԵՅՈՒՐ, գտնվում է գյուղի հարավային ծայրում: Կառուցված է սրբատաշ քարերով: Դակատին մի քարի վրա փորագրված է (նկ. 36).

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲՈՒՐՍ ԱՂԱ ՊԵՏՐՈՍ ԵՒ
ՍՕՍԷՍ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆՅ, | 1840 ԹՎ. Ի 1
ՍԵՔՏԵՄ.:

ԶԱՐԿԱՐԱՆ

Բնության գեղատեսիլ ու ամենաշոշափ տեսա-
րաններով շրջապատված այս գյուղը գտնվում է
Մեծ Կովկասի հարավահայաց անտառածածկ
ստորոտին, շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ-արևելք,
Իսմայիլ-Շամախի մայրուղուց 0,5 կմ հյուսիս:
1861թ. Չարկարանն ուներ 119 տուն հայ բնակ-
չություն: ⁷⁵ 1890-ին այն կազմում էր 163 տուն (1025
մարդ): ⁷⁶ 1914թ. հունվարի 1-ին գյուղում բնակվում
էին 1558 հայեր: ⁷⁷ 1918թ. Չարկարանը ենթարկվել
է ավերածության և թալանի: Նրա բնակիչները խու-
սափելով քիթջանցիների հարձակումներից (մոտա-
կա գյուղն է, ուր բնակվում են սյունի մահմեդա-
կաններ) ապաստանել են հարևան Բասխալ գյու-
ղում (շիա պարսիկներ են, ներկայումս՝ քրդախոս),
ուր մեկ ամիս գոյատևելուց հետո ի վերջո փրկվել
են Ամիրովի (ծնունդով Գլորբեցի) զորքերի զայտ-
յամբ: Տարագրության ժամանակ զարկարանցի
հայերը, որոնք հասել էին մինչև Բաքու և Աշխա-
բադ, սովի ու հիվանդությունների պատճառով մեծ
կորուստներ են տվել: Խորհրդային կարգերի հաս-
տատումից հետո զարկարանցիների մնացորդները
վերստին համախմբվել են այրված հայրենի գյու-
ղում և շենացրել այն: 1986թ. Չարկարանն ուներ 8
տուն բնակչություն, որից 3-ը (5 շունչ) հայեր: 1988-
ից հայաթափ է:

Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են վեց
գերեզմանոցներ, եկեղեցի, սրբատեղեր և այլն:
Գյուղամիջի Սր. Աստվածածին եկեղեցին ներկա-
յումս խիստ ձևափոխված է: Այն տարիներ առաջ
օգտագործվել է որպես պահեստ (ավելացվել է
երկրորդ հարկը և այլն): Անփոփոխ մնում են չորս
պատերը մարդահասակ բարձրությամբ (ներքին
չափերը՝ 18.50X6.70մ):

Եկեղեցուց վտոր ինչ հարավ-արևմուտք մի
հաստաբուն չորացած ծառի բնի մոտ մի քանի քա-
րերով պատրաստված է սրբատեղի, ուր հավա-
տացյալները մոմ էին վառում:

Գյուղամիջի փողոցները և տների բակերը
ամբողջապես սալահատակ են:

Գյուղից 2 կմ արևմուտք, Թրջան տանող ճա-
նապարհի եզրին տարածվում է «Վարի Բաղի» կոչ-
ված միջնադարյան գերեզմանոցը: Այստեղ պա-
հպանվել են բազմաթիվ անտաշ, անարձանագիր
սալակերպ տապանաքարեր:

Նույնպիսի գերեզմանոց կա «Օհան բլուր»
(թափա) կոչված տեղում (գյուղից 2 կմ հեռու):
Գյուղամիջում են «Բուդաղանց հանգիստ» և «Ե-
րամի տանի տակի հանգիստ» կոչված տոհմական
գերեզմանոցները: Հիմնական ու գլխավոր գերեզ-

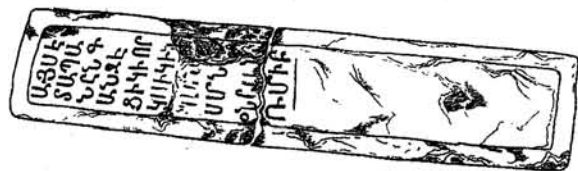
մանոցը գտնվում է գյուղից հարավ-արևմուտք, 1,5
կմ հեռու, ասֆալտապատ մայրուղու ձախ կողմում
(շրջկենտրոնի ուղղությամբ): Ներկայումս այս
հսկայածավալ մի քանի հազարի հասնող տապա-
նաքարերով ծածկված տեղանքը, հայտնի է «Էր-
զան հողի հանգիստ» անունով՝ պատված է անան-
ցանելի մացառներով ու ծառերով: Դրանց տակ
թաքնված շատ տապանաքարեր արձանագիր են
(թվագրվածներից մեզ հանդիպածները XIX դարից
էին): Գերեզմանոցի մի ծայրում մինչև 1988-ը թա-
ղումները շարունակվում էին:

Ըստ տեղական ավանդության՝ հին Չարկա-
րանը գտնվում էր Բիխստան և Գյուրջևան գյուղե-
րի միջև, խոր ձորում՝ «Շաման» կոչված տեղում:
Ցայսօր այդտեղ ևս պահպանվում են գյուղատեղի
և գերեզմանոցի մնացորդները:

Չարկարանի հարավային ծայրում, ճանա-
պարհի եզրին տարածված գերեզմանոցում պա-
հանվել են շուրջ 30 արձանագիր տապանաքարեր:
Դրանցից թվագրվածները վերաբերում են XVIII-
XX դարերին:

90. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վերոհիշյալ գերեզմանո-
ցում, ուղղանկյունաձև, պահպանվում է շրջված
դիրքով (նկ. 37).

ԱՅՍ Է ՍԱՊԱՆԸՆ ԳԱՆԸԷՅԻ ԿԻՈՐԿ
...|...|...| ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԻԲ (1773):

91. ԳՅՈՒՂԱՄԻՋԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ վրա եղել է
այս արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՍՎԱՐՆ ...
ՈՐԴԻ, ՌՄԴԷ (1848):

Հրատ. Բաքիտատարեանց, 184:

Ծանոթ. Եկեղեցու կառուցման ստույգ թվականը
հայտնի չէ: Այն մեզ է հասել խիստ ձևափոխված: Չի
պահպանվել նաև վերահրատարակվող սույն արձա-
նագրությունը: Արխիվային փաստաթղթերում Չարկա-
րան գյուղում Սր. Աստվածածին անվամբ եկեղեցի հիշ-
վում է դեռևս 1844 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3426, թ. 39): Հայտնի
է նաև, որ 1870 թ. եկեղեցու տանիքը գտնվում էր քա-
յրաված վիճակում, և այն նորոգելու բոլորությունը
ստանալու նպատակով գրագրություն էր սկսվել (Ֆ. 56,
ց. 1, գ. 5419, թ. 9):

ԹՈՓԻՇԵՆ

Գտնվում է շրջկենտրոնից մոտ 14 կմ հարավ-
արևելք, բարձրադիր սարահարթի վրա: Գյուղի վե-
րաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ
հայտնի չեն: Իբրև հայաբնակ գյուղ բոլորիկ հիշ-
վում է 1806թ. վրացական ուղեգրություններում.
«... գնում են հայկական Թորուշեն գյուղը և իջևա-
նում այնտեղ»: ⁷⁸ 1861թ. գյուղն ուներ 57, իսկ 1890-

75. Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

76. Նույն տեղում:

77. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 125:

ԹՎ. ՊԿԸ (1419):

Հրատ. Բարխուդարեանց, 193:

ԿՈՒՋՈՒՆ

Մինչև 1918թ.՝ հայաբնակ գյուղ, ներկայումս՝ գյուղատեղ՝ շրջկենտրոնից 22 կմ հարավ-արևմուտք, Գիրք գյուղից 2 կմ արևմուտք: 1861թ. ուներ 21, իսկ 1890-ին՝ 46 տուն (208 մարդ) հայ բնակչություն:⁸⁶ 1914 թ. ուներ 268 բնակիչ:⁸⁷ Գյուղատեղը ծածկվել է մացառներով ու ծառերով: Մրանից շուրջ 1,5 կմ հյուսիս, Թաղթասան կոչված բարձրադիր վայրում պահպանվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Տեղում պահպանվել են շուրջ 15 արձանագիր տապանաքարեր, որոնք վերաբերում են XVIII-XX դարի սկզբներին:

97. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, երկու ծայրերում քանդակված են խաչեր, միջնամասում երկտող արձանագրությունն է (նկ. 39).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ՂԱԶՂԱՐԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԿ (1711):

98. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ՝ նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿՈՒՋՈՒՆ ԿՈՂԻ ԲՆԱԿԻՉ ՊԱՂԻ ԱԲՐ(Ա)ՀԱՍՄԵԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԴ (1825):

ՂԱԼԱԿԱ

Այս գյուղը Շամախու Գարդման գավառի ամենամարդաշատ ու բարգավաճ գյուղերից մեկն էր: գտնվում է շրջկենտրոնից 28 կմ հարավ-արևմուտք: Ըստ XIX-XX դարերի վիճակագրական տարբեր տվյալների, այն միշտ էլ իր բնակչության թվով գերազանցել է գավառի մյուս հայաբնակ գյուղերին, զիջելով՝ միայն Մատրասային: 1861 թ. Ղալական ուներ 111 տուն հայ բնակչություն:⁸⁸ 1865թ. 170 տուն:⁸⁹ 1883-ին ուներ 1205 բնակիչ:⁹⁰ 1890 թ. 298 տուն (1591 մարդ):⁹¹ 1914թ. հունվարի 1-ին 2466 հայ բնակիչ:⁹² Գյուղը մեծ կորուստներ է տվել 1918 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին, երբ թուրքական կանոնավոր զորքերը ներխուժել էին հայկական բնակավայրերը: Այդ իրավիճակում Ղալականը նշանավորվեց իբրև կազմակերպված ինքնապաշտ-

պանության կենտրոն: Մեկօրյա հերոսամարտից հետո թուրքերին հաջողվել է մտնել գյուղ,

ուր բնակիչները մատնվել են փախուստի ու ցրվել զանազան վայրեր: Գյուղն ամբողջովին այրվել է:⁹³ Այդ անհավասար կռիվում զոհված անմեղ համագյուղացիների հիշատակը հավերժացնում է գյուղում կառուցված փոքրիկ հուշարձանը: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո հրաշքով փրկված ղալակեցիները վերստին համախմբվել են հայրենի գյուղում ու շենացրել այն: 1978 թ. Ղալական ուներ 731 բնակիչ:⁹⁴ 1984 թ. գյուղն ուներ 460 հայ (121 տուն) և 196 լեզգի բնակչություն:⁹⁵ Գյուղի ռուսաց միջնակարգ դպրոցում սովորում էին 135 հայ և 40 լեզգի երեխաներ:

Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են բազմաթիվ հնագիտական, պատմաճարտարապետական հուշարձաններ: Գյուղի հին թաղամասում կանգուն է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: Վերջի-

նիս մասին ամենահին հիշատակությունը պատկանում է Դանիել արքեպիսկոպոսին: Մա նշում է, որ եկեղեցին 1865 թ. փայտածածկ էր և ուներ երեք քահանա:⁹⁶ Մինչև 1893 թ. եկեղեցու շենքը մնացել է անփոփոխ: Այդ մասին վկայում է Ս. Բարխուտարյանցը, նշելով. «Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, ընդարձակ, ձեղուն փայտաշեն, որ ունի երկու քահանայ, ...»:⁹⁷

1893 թ. հոկտեմբերին Ղալակայում բռնկված հրդեհին զոհ են գնացել Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, դպրոցը և շուրջ 90 բնակելի տներ: Դեպքից

86. Մ. Մմբատեանց, էջ 139:

87. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 142:

88. Մ. Մմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

89. Դանիել արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվածը, էջ 319:

90. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 212:

91. Մրածամանակ նույն տեղում նշված է, որ գյուղը տալիս էր բրուտագործական հայտնի արտադրանք:

92. Մ. Մմբատեանց, նույն տեղում:

93. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 131:

94. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, թերթ 46: Միայն այդ օրվա ընթացքում ղալակեցիները տվել են 60-ից ավելի զոհված ու վիրավոր:

95. «Աղբյուրներից Սովետական Հանրապետության» (աղբյուրներից), հատոր 3, Բաքու. 1979, էջ 14:

96. Ըստ գյուղի խորհրդի մատյանների:

97. Դանիել արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվածը, էջ 319:

98. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 207:

հետո բարձրացի ու թիֆլիսեցի հայերի շրջանում կազմակերպված դրամական հանգանակության շնորհիվ վերաշինվեցին բազմաթիվ շենքեր, և որ կարևորն է՝ սկսեց կառուցվել նոր, այս անգամ արդեն ցայտ կանգուն եկեղեցին: Վերջինս եռանակ զմբեթավոր բազիլիկ է կառուցված համակ սրբատաշ գորշ գույնի քարերով: Ամենայն հավանականությամբ նոր եկեղեցին կառուցվել է հին փայտածածկ եկեղեցու տեղում:

Ղալակա գյուղի տարածքում խիստ արժեքավոր է հին գերեզմանոցը, որն զբաղեցնում է բավական ընդարձակ մակերես, միաժամանակ փաստելով այն իրողությունը, որ Ղալական հնում ևս մարդաշատ ու ծաղկուն գյուղ է եղել:

Այստեղ պահպանվել են շուրջ 2000 տապանաքար, որոնցից ավելի քան 400-ը արձանագիր է: Դրանցից հենրը XV-XVI դարերից են:

Գյուղի տարածքում պահպանվում են նաև Շինատեղ, Կեռվ, Ջմանա Խուր հնավայրերը: Վերջինիցս գտնված հնագիտական իրերը հազարամյակների պատմություն ունեն:

99. ԽԱՉԲԱՐ, կանգնեցված տապանաքարի արլ. ծայրում՝ երեսով դեպի արևմուտք.
ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ ԹՎ. ԼԴ (585):

Հրատ. Բարխատարեանց, 209:

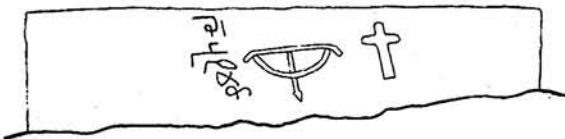
Ծանոթ. Եթե հրատարակիչը չի սխալվել ընդօրինակման մեջ, ապա կարծում ենք զրիչը բաց է բողեկ հարյուրավորը, գուցե ևս հազարավորը նույնպես:

100. ԽԱՉԲԱՐ, նախորդի օրինակով.
ԱՃ ՈՂՈՐՄԻ ՄԱԹՈՍԻՆ ԹՎ. Հ (621):

Հրատ. Բարխատարեանց, 209:

Ծանոթ. տես՝ նախորդ ծանոթագրությունը:

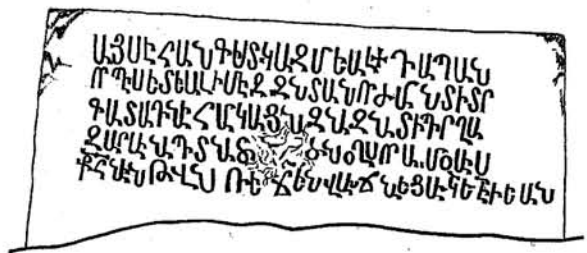
101. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, վրան բանդակված է նետ ու պղեղ և խաչ (նկ. 40).
ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԾ (1501):

102. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, վերնամասը երկթեք հորինվածքով (նկ. 41).

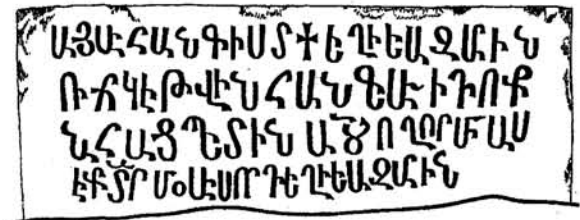
ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԿԱԶՍԵԱԼ ԴԱՊԱՆ | ՈՐՊԵՍ ԵՏԵԱԼ Ի ՄԵՋ ԶՆՏԱՆ ՈՐ ԺԱՄՆ ՏԻՏՐ | ԳԱՏԱԴՆ Է ՀԱՐԿԱՅՆ ԶՆԱԶՆԱ ՏԻՊԻՐ ՂԱՅԱՐՍ Է ԱՆՊԻՏԱՆ ԾԱՌԱՊ, ԾՆՕՂ ՍՈՐԱ ՄՕՍԷՍ | Զ(Ա)Հ(Ա)ՆԱՆ, ԹՎ(Ի)Ն ՌԵ(Ի)ՃԵՆ ՎԱՆՃԱՆԵՅԱԻ ԿԵ(ՍԱ)ԻՐԷԻԵԱՆ:

Ծանոթ. հասկանալի չեն (թեև հստակ ընթերցվում է) ՏԻՏՐ ԳԱՏԱԴՆ բառերը: Թվականը՝ որոշ վերապահումով վերծանում ենք 1656:

103. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև (նկ. 42).

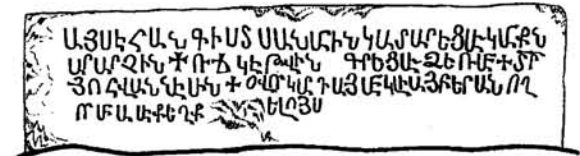
ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԵՂԵԱԶԱՐԻՆ | ՌՃԿԷ (1718) ԹՎԻՆ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ԴՈՔ | ՆԱՀԱՅ ՊԵՏԻՆ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷՔ Տ(Է)Ր ՄՕՍԷՍ ՈՐԴԻ ԵՂԵԱԶԱՐԻՆ:

Ծանոթ. հասկանալի չէ «Ի ԴՈՔ ՆԱՀԱՅ ՊԵՏԻՆ» արտահայտությունը:

104. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ձգված, ուղղանկյունաձև (նկ. 43).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՍԱՆԱՄԻՆ, ԿԱՏԱՐԵՅԱԻ ԿԱՄԵՆ | ԱՐԱՐՉԻՆ ՌՃԿԷ (1718) ԹՎԻՆ, ԳՐԵՅԱԻ ԶԵՌԱՄԲ Տ(Է)Ր | ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻՆ, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԴԱՅ ՄԵԿ ԼԻԱՅ ԲԵՐԱՆ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷՔ ԵՂԵԼՈՅՍ:

105. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԶԱՐԳԱՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՎԱՌԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԱ (1822):

106. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ԲԱԼԱՄԻ ՏԵՐ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ, ՏԵՐ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆՑ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ 1892 Ա. 11 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, 38 ԱՍԱՑ ՀԱՍԱԿ | ՏԵՍԱՆՈՂՔ ԱՅՍ ԱՆՇՈՒՆՉ ՏԱՊԱՐԱԿ ԵՂԻՑԻ ԶԵՋ ԷԼ ՅԱՅՏԻ ՕՐԻՆԱԿ, ՈՐ ԱՇԽԱՐՔԻՍ ՓԱՌՔԸ ՓՈՒՉ Է ԵՎԴԱՐՏԱԿ, ՄԻԱՅՆ ԲԱՐԻ ԳՈՐԾ, ԲԱՐԻ ԱՆՈՒՆ ԿԱՆԱՅ ԱՆՍԱՀ ՅԻՇԱՏԱԿ:

107. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԷ ՏԵՐ ՆԷՐՄԷՍ ԲԱՀԱՆԱԻՆ ՏԵՐ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆՑԻՆ, ՎԱՆ. 1899 Թ. | ԱՍԱՑ 57 ՀԱՍԱԿ, ՕՎ ՏԵՐ ՀԱՅՐ ՄԵՆ

ՈԱՐ, ԹՈՂԻՐ ԱՆՍԱՀ ԱՆՈՒՆ ՅԻՇԱՏԱԿ
ՔՈ ԳՈՐԾՔԵՐՈՎ ԴԱՐՁԱՐ ԲԱՐԻ ՕՐԻ-
ՆԱԿ, ԴՈՒ ՍՈՒՐԲ ԳՈՐԾԻ ՀԱՍԱՐ ԵՂԱՐ
ՆԱՀԱՏԱԿ:

Ծանոթ. Դալակեցի Հարություն Տեր-Գաբրիելյան
Տեր-Գասպարյանը ծնվել է 1842 թ.: 1860-68 թթ. սովո-
րել է Շամախու հոգևոր դպրոցում: 1888 թ. Շամախու
թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսից ձեռնադր-
վել է քահանա և վերանվանվել՝ Տեր Ներսես Տեր-Գաբ-
րիելյան Տեր- Գասպարյանց: Քահանայագործել է Դա-
լակայի Սբ. Աստվածածին եկեղեցում՝ 11 տարի: Մա-
հացել է 1899 թ. (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8365, ք. 1, 4, 7):

108. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինա-
րարական արձանագրությունը.

ԿԱՌՈՒՑԱՒ ՏԱՃԱՐՄ ԱՅՍ ԱՐԴԵԱՄԲԸ
ԵՎ ՋԱՆԻԻԸ ՀԱՅՈՑ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
ՂԱԼԱԿԱ ԳԵՂՁ, ԻՍԿ ԾԵՓՆ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ
ԱՐՏԱԲԻՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՄԻՔԱՅԵԼԻ
ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ 1867:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 207:

Ծանոթ. Այս արձանագրությունը վերաբերում է
գյուղի ներկայիս եկեղեցու տեղում եղած հին եկեղեցու
կառուցմանը, որը այրվել էր 1893թ. հոկտեմբերի 8-ին
բռնկված հրդեհի ժամանակ: Նշենք նաև, որ Դալակա-
յում 1867 թ. շատ առաջ էլ եկեղեցի եղել է և այս արձա-
նագրությունը հավանաբար փորագրվել է կատարված
հիմնավոր նորոգումներից մեկի առթիվ: Արխիպիային
փաստաթղթերում միևնույն Սբ. Աստվածածին անվամբ
եկեղեցի Դալակայում հիշվում է օրինակ 1824 թ. (ֆ. 56,
ց. 1, գ. 3617, ք. 7): Հայրանի է նաև, որ 1858թ. եկեղեցին
գտնվում էր քայքայված ու խախտված վիճակում և այդ
առթիվ նախատեսվում էին վերանորոգման աշխա-
տանքներ: 1862 թ. Շամախու կոնսիստորիան Էջմիած-
նի Սինդոն գեղարքեպիսկոպոսին փնտրել է, որ Դալակայի եկեղեցու վնաս-
ված տեղերն ու բերությունները վերացված էին (ֆ. 56,
ց. 1, գ. 3684, ք. 1, 18):

109. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, նվի-
րատվական արձանագրություն փորագրված այժմ-
յան եկեղեցու հարավային պատին (նկ. 44).

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՂԱԼԱԿԱՅԵԱԿ
ԳՐԻԳՈՐ ԲԱՐԴԱՆԵԱՆՑԻ ՀՈԳԻՑՆ, ՈՐ
ՆՈՒԻՐԵՑ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ
ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ | ԵՒ ՋԳԵՍ-
ՏԻ 300 ԲՈՒՐԵԼԻ:

Ծանոթ. Արձանագրությունը փորագրվել է 1902 թ.
կամ նրանից հետո, քանի որ նոր եկեղեցու կառուցումը,
որ սկսվել էր 1899 թ. ու շարունակվել կարճամյակա ընդ-
միջումներով, ավարտվել էր 1902 թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 8958,
ք. 23): Նորաշեն եկեղեցին օծվել է 1903 թ. նոյեմբերի 3-
ին («Նոր-Դար», 1903, № 195, էջ 1):

110. ԽԱՉՔԱՐ, Կեով գերեզմանոցում:
ԹՎ. ՊՀ (1421):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 209:

111. ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ԶԱՐԱՄԻՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 29:

ՆՈՐՇԵՆ ԿԱՍԽՈՒԹԱԾԵՆ

Գյուղը անցյալում կոչվել է նաև Ենգիբենդ
(թուրքերեն քարզմանությամբ): Խորհրդային տա-
րիներին այն վերանվանվել էր Կրմզի. Օկտյաբր
(Կարմիր Հոկտեմբեր): Գտնվում է շրջկենտրոնից
18 կմ հարավ-արևմուտք, անտառներով շրջա-
պատված արևմտահայաց սարավանդին: 1861 թ.
գյուղն ուներ 70 տուն, իսկ 1890-ին 132 տուն (828
մարդ) հայ բնակչությամբ:⁹⁸ Նորշենի հայ բնակ-
չությունը մեծ կորուստներ է տվել 1918 թվականին:
1984թ. գյուղում բնակվում էին շուրջ 30 տուն լեզգի-
ներ և միայն երկու հայ ծերունիներ:

Գյուղամիջի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին
այժմ գտնվում է հիմնավեր վիճակում: Եկեղեցա-
տեղի շուրջ տարածվում է գերեզմանոցը: Այդտեղ
տապանաքարերը (արձանագիրները՝ մոտ 180
հատ) վերաբերում են XIX-XX դարերին:

Գյուղից 1,5 կմ հարավ-արևմուտք անտառա-
ծածկ բլրի գագաթին գտնվում է Սբ. Ծիլիա ուխ-
տատեղին: Տեղում պահպանվում են հիմնավեր ե-
ղեկեցին և կոթող-մահարձանը:

Նորշենի հյուսիսային կողմում տարածվում է
մի հին գերեզմանոց, ուր պահպանված գերեզմա-
նաքարերից Մ. Բարխուտարյանցն ընդօրինակել է
4 արձանագրություն:

112. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՍՈՒԼԹԱՆ ԽՈՒ-
ԼԻՆ ԹՎ(ԻՆ) ՂԷ (648):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 200:

Ծանոթ. Թվականի մեջ հնարավոր է, որ գրիչները
բաց են թողել հարյուրավորը:

113. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆԻԿԱՐԻՆ ...:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 200:

Ծանոթ. Եղծված է թվականը:

114. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԱՐՈՒԹԻՒՆԻՍ
ԹՎ. ՋԳ (1454):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 200:

115. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՋԱՆՈՒՆ ԹՎ.
ՋԿՁ (1517):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 200:

Ծանոթ. Դժվար է որոշել, թե այս մի քանի վիմագ-
րերը խաչքարի՞ վրա են եղել փորագրված թե՞ տապա-
նաքարի:

ՇՈՒՔՈՒՐՉԻ

Շուքուրչի գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 16
կմ հարավ-արևմուտք, Դավա-բաթան ձորի արևել-
յան կողմում, անտառներով շրջապատված գեղա-
տեխի վայրում: Մ. Բարխուտարյանցը վկայում է,
թե շուքուրչեցիների նախնիները գաղթել են Արցա-
խի Խաչեն գավառի Բալուջա, Դաշբուլաղ,
Խանձր և Ղշլաղ գյուղերից:⁹⁹ Եթե այս ճշմարիտ է,

98. Մ. Մմբատեանց, էջ 139:

99. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 199:

իսկ դրա օգտին է խոսում գյուղի տարածքում հին հուշարձանների բացակայության հանգամանքը, ապա Շուքուրյանի հիմնված պիտի լինի XVIII դարի վերջին կամ XIX դարի սկզբին: Գյուղը 1886թ. ուներ 24 տուն, 224 շունչ հայ բնակիչ:¹⁰⁰ 1912թ. այդ թիվը աճել էր ու հասել՝ 54 տան, 335 մարդու:¹⁰¹ 1918թ. Գանձակի թուրքերի ղեկավարությամբ տեղի թուրքերը (հարևան գյուղերից) Շուքուրյան նախավերել են, ապա կատարել սպանություններ, գերեվարել՝ կանանց ու աղջիկներին:¹⁰² Գյուղի երկրորդ ու վերջնական ավերումը տեղի է ունեցել նույն թվի հունիսի վերջին, երբ օսմանյան կանոնավոր բանակը հասել էր Կարամարյամ-Ղարա-մարգան: Բնակիչների մեծ մասը կարողացել էր հապճեպ միանալ դեպի Շամախի նահանգող հայկական զորքին:¹⁰³ Մինչև 1950-ական թթ. Շուքուրյանը քիչ թվով հայեր էին բնակվում: Դրանից հետո գյուղը բնակեցվեց լեզգիներով:

Շուքուրյան գյուղում կիսավեր դրության մեջ պահպանվում է եկեղեցին ու գերեզմանոցը: Եկեղեցին կառուցվել է ծնունդով շուքուրյանի՝ Շամախի քաղաքում վերաբնակված Հովհաննես և Պետրոս Ջավադյան Խալաֆյանց եղբայրների սեփական միջոցներով 1862-1865 թթ.: Ներկայումս նրա հարավային կողմում քայքայված, բայց կանգուն վիճակում է եկեղեցին կառուցված եղբայրներից մեկի՝ Պետրոսի տապանաքարը:

116. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ունի կոթողի ձև, քառանկյա է, մի երեսին փորագրված է բազմատող ընդարձակ արձանագրությունը (նկ. 45).

ՄԵՆԱՐԶ ԾՆԱՐ ԵՒԱՇԽԱՐՀԻՆ ՄՇԱԿԻ
ԴԱՐՉԱՐ: | ԱՆԴՈՐՐՈՒԹԻՒՆ՝ | ԲԱՐԻ
ԳՈՐԾԻ ՈՒ ՍԵՐԻ | ՍԵՋ ՄԻԱՅՆ ԳՏԱՐ,
ԱՐԴ,ԼՈՐ ԹՈՂՆԵՍ ՓՈՒՇԻ-ՏԱՏԱՍԿՈՎ ԼԻ
ԱՅՍ | ԱՇԽԱՐԶ, ԲԱՐՈՒԹԻՒՆԶԵՂԻ ԺԼԱՏ
ՇԱՏԵՐԻՆ ՊԻՏ | ՍՏԻՊԵՆ ՄԱՂԹԵԼ ՀՈ-
ԳՈՅԴ | ԱՆԱՆՅ ՀԱՆԳԻՍՏ ՈՒ ԿԵԱՆՔ
ԽԱՂԱՂ: | ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԸՈՒԹՈՒՐԻՉԵՑԻ
ԼՈՒՍԱՀՈԳԻ ՊԵՏՐՈՍ ՋԱՎԱԴԵԱՆ ԽԱ-
ԼԱՎԵԱՆՑԻ: ԾՆԱՐ Ի 1846 ԱՄԻ | ԵՒ ՎԱԽ-
ՃԱՆԵՑԱԻ Ի 20|ՅՈՒՆԻՈՒՐԻ 1888 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Պետրոս Ջավադյանը ոչ միայն օժանդակել է եկեղեցու կառուցմանը, այլև միջոցներ է տրամադրել նրա հետագա վերանորոգումների համար: 1888թ. նաև նրա միջոցների հաշվին է իրականացվել եկեղեցու տանիքի նորոգումը: Իր մանկանից հետո գործը ավարտին է հասցրել եղբայրը՝ Հովհաննեսը (ՀՀՊՊԿԿ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6880, ք. 1, գ. 8379, ք. 1, «Արարատ» ամսագիր, 1888, օգոստոս, էջ 511):

100. ՀՀՊՊԿԿ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9287, ք. 9-10:

101. ՀՀՊՊԿԿ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, ք. 13: Տես նաև՝ ֆ. 56, ց. 1, գ. 11686, ք. 9:

102. ՀՀՊՊԿԿ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, ք. 46,52:

103. Նշված գործը, ք. 45: Ա. Հ. Հարությունյան, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, 1984, էջ 230-231:

Գավառի հին ու նշանավոր գյուղերից մեկն է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 13 կմ արևմուտք, զոգավոր անտառազուրկ սարահարթի վրա: 1861 թ. ուներ 105, իսկ 1890-ին՝ 62 տուն (420 մարդ) հայ բնակչություն:¹⁰⁴ 1914թ. Ռուսաստանում 601 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁰⁵ Ռուսների հայությունը հարևան Վանքի և մոտակա այլ գյուղերի օրինակով մեծ կորուստներ է տվել 1918թ. ամռանը:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո գյուղի բնակչության չնչին մնացորդները, վերստին համախմբվելով հայրենի գյուղում, շենացրել են այն: Վերջին 2-3 տասնամյակներում գյուղի բնակչությունը համարվել է նաև զգալի թվով լեզգիներով ու ադրբեջանցիներով: Մինչև 1988-ի բռնազավթը գյուղի միայն մի փոքր մասն էին կազմում հայերը (շուրջ 25 տուն):

Ռուսները հարուստ է հայկական պատմա-ճարտարապետական հուշարձաններով: Գյուղամիջում կանգուն է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին:

Սա ունի երկու մուտք՝ հարավից և արևմուտքից: Հարավային մուտքի ճակատակալ քարը կրում է 1872 թ. շինարարական արձանագրությունը:

Գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրում, բլրի բարձրության վրա տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոց: Այդտեղ պահպանված արձանագիր գերեզմանաքարերից հմերը վերաբերում են XIX դարի սկզբներին (ավելի հներն անարձանագիր են): Տապանագրերի թիվը (մինչև XX դարի սկզբների) անցնում է 150-ից:

Գյուղում ուղազրավ են բնակելի մի քանի հին տները: Դրանցից մի քանիսն ունեն շինարարական արձանագրություններ:

Ռուսներից ցած, հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան կողմերում՝ միմյանցից 2-4 կիլոմետր հեռավորության վրա, խիտ մացառներով ու ծառերով ծածկված, մեղմաթեք հյուսիսահայաց լանջերին պահպանվել են մի քանի հին գյուղատեղեր իրենց գերեզմանոցներով: Դրանք հայտնի են՝ Մուրատ խան, Բեշ քյանդ, Շոր Ադրյուր, Ճոպորի (Ընկուզենյաց) անուններով:

117. ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ Մուրատ-խան կոչված գյուղատեղի գերեզմանոցում.

104. Մ. Մմբատյան, էջ 139:

105. "Кавказский Календарь на 1915 г.", էջ 176:

ԹՎ(ԻՆ) Շ (1051):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

118. ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ, նույն տեղից.

ԹՎ(ԻՆ) Ո (1151):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

119. ԹՎ(ԻՆ) Չ (1251):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

120. ԹՎ(ԻՆ)

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

121. ԹՎ(ԻՆ) ՊԱ (1352):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

122. ԹՎ(ԻՆ) ՋԻԳ (1474) ԳԱԼՍՏԵԱՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

123. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԴԱԴԻՆ ՀՈ-
ԳԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԼ (1481):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

124. ԳԼԽԱԿԱԼ ՄԵԾ ՔԱՐԻ ՎՐԱ՝ ԲԵՉՔՅԱՆՈՂ
գյուղատեղի գերեզմանոցում.

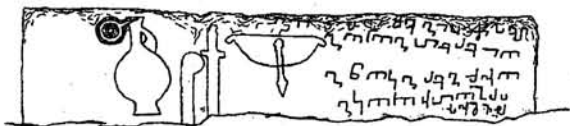
ԹՎ(ԻՆ) ՊՉԴ (1435), ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ
ՍԱՐԳԻՍ ԶԱՀԱՆԱՅԻՍ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

125. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հա-
րավային երեսին գլխավայր փորագրված է (նկ. 46).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԻԴ (1495), | ՈՐ ՇԱՏԻՊԱԿՆ |
ԱԽԲՆԵՐՆ ԿԱՅՆ|ԱԻ ԵՐԵՏ ՆԱՅԱՆ
ՄԵՂԶ ՈՒՆԵՐ ...:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202 (ընդօրինակել է
փոքր ինչ աղավաղված):

126. ԽԱՉԶԱՐԻ վրա՝ Շոր աղբյուր գյուղա-
տեղի գերեզմանոցում.

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆՈՒՆՋԱՐԻՍ, ԹՎ-
(ԻՆ) ՊԺԸ (1369):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

127. ԽԱՉԶԱՐԻ վրա.

ՍԱՌԱՅ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԱ (1452):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

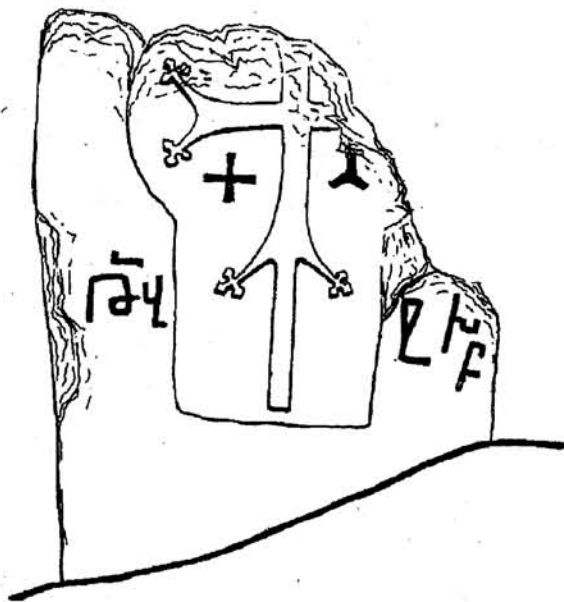
128. ԽԱՉԶԱՐԻ վրա.

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՇԱՀՈՒՄԻՍ, ԹՎ(ԻՆ)
ՋԽԷ (1498):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 22:

129. ԽԱՉԶԱՐ, վերնամասից ջարդված
(նկ.47).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԽԸ (1499):

130. ԽԱՉԶԱՐ գտնվում է Շորաղբի (Ընկու-
զենյաց) կոչվող գյուղատեղիի գերեզմանոցում.

ԿԱՆԳՆԵԱՅ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ՄՏԵՓԱՆԻ
ԿՈՂԱԿԻՅՆ ԿՈՒԼՈՆ, ԹՎ. ՇԽԴ (1095):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 202:

131. ԽԱՉԶԱՐ, նույն տեղում.

ՍՈՒԼԹԱՆ ...:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 203:

132.

ՆԻԿԱՆԼԱՅ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԽԱ (1499):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 203:

133.

ՈՒՄԻՏ ... ՋԽԱ (1499):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 203:

134. ՔԱՐԻ վրա

ԼՈՒՆ ՔԱՆԴԵՅ ՄԵՐ ԳԵՂԸ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 203:

135. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարա-
վային մուտքի բարավորին փորագրված շինարա-
րական արձանագրությունը (նկ. 48).

ՅԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՆԸ | ՌՈՒՇԱՆԱԾԵՆՈՒ
ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱ | ԵԳԵՂԵՑՈՒ 1872
ԱՄԻ:

Ծանոթ. Արխիվային տարբեր փաստաթղթերից
երևում է, որ Ռուշան գյուղում 1872 թ. առաջ էլ միևնույն
Մր. Աստվածածին անվամբ եղել է եկեղեցի: Կատար-
ված զանազան նորոգչական ու վերակառուցման աշ-
խատանքների վերաբերյալ պահպանվել են զգալի թվով
փաստաթղթեր (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4581, 3684,
5340):

136. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, երկհարկ, առաջին
հարկի մուտքերից մեկի բարավորին փորագրված

է կառուցման թվականը (1985-ին անբնակ էր) (նկ. 49).

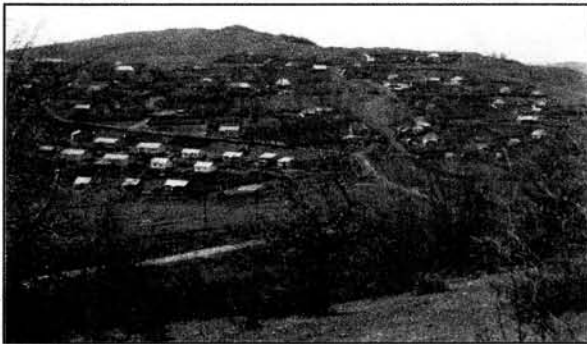
1886 ԹԻՎ | ԸՍՏԵՓԱՆ | ՍԱՓԱՐՕՎ:

137. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, գտնվում է եկեղեցու հյուսիս-արևմտյան կողմում, տան տերն էր Մակիյան Գեմադին: Տան հարավային ճակատին, պատշգամբի ներսում փորագրված է շինության թվականը (նկ. 50).

ԿԱՌՈՒՑԱՒ ՏՈՒՆՍ Ի ՎԱՆԼՈՒՄՆ | ՅՈՎ-ՀԱՆՆԻՍԻ ՊՈՂՈՍԵԱՆՑ, 1896 ԱՄԻ:

ՎԱՆԶ (ՎԱՆՔԱՇԵՆ)

Գավառի հինավուրց գյուղերից է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 20 կմ արևմուտք, Կոկիտն (Գյուլչայ) գետի ձախ կողմի բարձրության վրա, ձորագրված, գետափից մոտ 4 կմ հեռու: 1850-ական թթ. գյուղն ուներ 60 տուն հայ բնակչություն:¹⁰⁶ 1861թ. այն կազմել է 140, իսկ 1890-ին՝ 182 տուն (1015 մարդ) հայ բնակչություն:¹⁰⁷ 1904 թ. հունվարի 1-ին Վանքաշենն ուներ 195 տուն՝ 1063 բնակիչ:¹⁰⁸ 1914թ. գյուղն ուներ 1131 հայ բնակիչ:¹⁰⁹ Հայտնի է, որ 1918 թվականին, թուրքերի ներխուժման ժամանակ գյուղն ուներ 1300 հայ բնակիչ:¹¹⁰ Նույն

թվականի ամռանը Վանքաշենը նշանավորվել է որպես կազմակերպված ինքնապաշտպանության կենտրոն: Այդտեղ հավաքվել են գավառի հայկական շուրջ 10 գյուղերի բնակիչները. «Հաւաքուածնէրի թիւը հասնում է 10-12 հազարի, որով կազմակերպում են ինքնապաշտպանութեան զօրքը: Դիմադրութիւնը լինում է օրհասական. արդէն շրջապատուած թուրք զօրքի և տեղական ամբոխի կողմից:

Դիմադրութիւնը տևում է չորս օր, որի ընթացքում հայերը միշտ յաղթող են լինում»:¹¹¹ Նույն թվականի օգոստոսին, երբ հարևան գյուղերի հայ բնակչությունը ցրվել էր իրենց տեղերը, թուրքերը նորից են հարձակվում Վանքաշենի վրա. «Օգոստոսի սկզբներում էր թուրք չաուշը գալիս է Վանք գիւղը հրամայում է բոլորին հաւաքուել եկեղեցու

բակը, յայտարարելով, որ կարևոր խօսելիք կայ յօգուտ գիւղացիներին: Գիւղի երիտասարդները վատ բանի հոտ են քաշում և ուզում են պատասպանուել անտառները, բայց մեծերը հակառակ են լինում (կասկածելով) առարկելով թէ դրանով կասկածի և կոտորածի առիթ կտան և այլն: Գիւղացիք չեն հաւատում չաուշին, բայց և այնպէս հաւաքում են մեծ ու փոքր եկեղեցու բակը: Մի տեղ որից փախչելու ոչ մի հմար չկայ, երեք կողմը անդունդ է մի տեղ ունի, որի դեմն էլ չաուշի մարդիք են պահում: Մինչև այդ հաւաքուում է նախօրոք հրախիտուած գազանացած ամբոխը: Սկսում են իրենց դժոխային ծրագիրը: Նախ ջօկում են գիւղի եղած գեղեցիկ կին, աղջիկ և փոքրահասակ երեխաներին ու սկսում են կապտուել մնացողներին, որպէս թէ տանում են Իւանովկայ գիւղը փաշի մոտ և հազիւ դուրս բերելով գիւղից սկսում են սոսկալի ու չտեսնուած գազանութիւնը տանջելով ու ծաղրելով կոտորում են բոլորին, շատ քչերին է յաջողում ազատուել այդ սպանդանոցից, որից յետոյ թալանում են ամբողջ գիւղը: Ազատուածներից շատերը մահանում են սովից: Նույն վիճակին են ենթարկում և միւս չգնացած գիւղերը (բայց ինչ-որ տեսել է Վանք գիւղը Աստուած հեռու տանի)»:¹¹² Աղբրեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո հրաշքով փրկված վանքաշենցիները վերստին համախմբվեցին հայրենի գյուղում: 1985թ. գյուղում բնակվում էին լեզգիներ, աղբրեջանցիներ և քիչ թվով հայեր (շուրջ 12 տուն): Վերջիններս հայրենի գյուղը հարկադրաբար լքեցին 1988-ի հայտնի բռնագաղթի օրերին:

Վանքաշենը հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղի հին թաղամասում, որը տարածվում է տեղանքի անեմաբարձր մասում, նկատվում են հիմնավեր Սր. Հովհաննես եկեղեցու մնացորդները:

Գյուղի հյուսիս-արևմտյան բարձրադիր ծայրում տարածվում է հին գերեզմանոցը, ուր թաղումները ցայսօր շարունակվում էին մինչև 1988-ի բռնագաղթը:

Վանքաշենից մույն ուղղությամբ 0,5 կմ հեռու, թեք անտառածածկ սարավանդին պահպանվում են ընդարձակ գյուղատեղի, հիմնավեր եկեղեցու և գերեզմանոցի մնացորդները: Հնավայրը հայտնի է Ավերակ Հին Վանք անվամբ:

Կարևոր են նաև Շաքլու կամ Շաքուլու գյուղատեղին իր գերեզմանոցով գյուղից 2 կմ հյուսիս-արևմուտք և Կարմիր-Քերձ հնավայրը: Գյուղի տարածքում են գտնվում նաև Նահատակ սրբավայրն ու Ջիվանշիրապատ թաղաքատեղիի ավերակները:

Հնավայրերում պահպանված գերեզմանաբարերից նախկինում ընդօրինակվել ու հրատարակվել է 15 արձանագրություն: Դրանց մի զգալի մասը ներկայումս չի պահպանվել կամ անցել է հողի շերտի տակ: Տեղում մեր հետազոտության շնորհիվ հայտնաբերվեց ևս 10 նախկինում չհրատա-

106. Ս. Ջալալանց, էջ 389:

107. Ս. Սմբատեանց, էջ 139:

108. "Кавказский Календарь на 1907г.", Тифлис, 1906, отдел II, էջ 176:

109. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 103:

110. ՀՀՊՊԿԱ, ք. 278, ց. 1, գ. 8, քերթ 45:

111. ՀՀՊՊԿԱ, մույն տեղում:

112 Նույն տեղում:

րակված արձանագրություն (գյուղամիջի գերեզմանոցի ավելի քան 200 տապանագրերից, որոնք վերաբերում են XIX-XX դարին, ստորև ներկայացնում ենք միայն 2 առավել ուշագրավ տապանագրերը):

138. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում տարածված գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, հարավային և հյուսիսային լայնական երեսներին փորագրված է ընդարձակ արձանագրություն.

ԹՎԻՆ ՌՃԿԶ (1717) ԷՐ: | ԱՅՍ Է ՏԱ(ՊԱ)Ն ՍԵԼԻՍԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՍԵԼԶԻՍԻՆ | ԵՂԲԱՐ ՕՀԱՆԻՆ, ՍՕՐՆ ՆՈՐԱՅ ՍԱՐԵԱՆԻՆ | (Մ)ԱՀՆ, ՈՐ ԵԿԱՄ ՎԱ(Ն)ԶՆ ԵՍՐԱԶՍ ԿԱՊԱՏ | ՄԵՌԱՅ, ՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅ, ՈՐ ԿԱՐԴԱՅ ՀՈԳՈՅ | ԱՄԻ: || ԼԱԿԶԻՆ, ՈՐ ՎԵՐ ԿԱՑԱՒ ԲՕՌ ԵԼԱՒ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 206 (վրիպումներով):

Ծանոթ. Ըստ Մ. Բարխուտարեանցի կողմից արված մեկնաբանության՝ տապանաքարը կերտվել է Մելիսի հիշատակին, որը. «մեռա մահտարածամ հիւանդությամբ: Բայց մեռնելուց առաջ յաղթեց երկրիս վերայ արշառող Լեկզիններին, կապտոեց գերիներ (եսրանքս) և թողնելով մեռա այս քաջն. ԲՈՌ ԷԼԱՒ նշանակում է յաղթուեց Լեկզին»:

139. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, մախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է՛ ՏԱՊԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ Տ| ... ԹՎ(Ի)Ն ՌՃԿԷ (1718):

140. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, աչքի է ընկնում իր մեծ չափերով.

ԱՅՍ Է ՏԱՍԲԱՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ԻՇԽԱՆԻՆ | ԲԱԶԱԲԱՆ ՈՐԴԻՈՅ ԻԶԲԱՇԵՆ ՏՈՀՄԻՆ | ՈԳԵԼԻՑ ԶԱՌԱԿ ՄԱՅՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ | ՊՄԱԿԵԱԼ ՅԱՐԱՅԵՆ ԱՍՊԵՏԻ ԽԱԶԻՆ, | ՈՐՈՅ ԲԱԶ ԱՆՈՒՆ ՅԻՇԱՍԱԿ ԲԱՐԻՆԻ ՍԵՐՏՍ ՀԱՅՎԱԶԱՆՑ ԱՆՍՈՒԱՅ ՊԱՀԻՆ | Վ(Ա)ԽՃԱՆԵԱԼ ԾԵՐՈՒՆԱԶԱՐԴ ՀԱՍԱԿԻՆ | Ի 13 ՄԵՊԴԵՍԲԵՐԻ 1859 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ:

141. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿԱԲԱԼԵՐ ՌՈՒՍՏԱՍԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆՑ, ՎԱՍԽՃ. 1860 ԱՄԻ:

142. ՍԲ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը (չի պահպանվել).

ՅԻՇԱՍԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՏԵՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԹՎ. ՌՄՀԵ (1826), ՂԱԲԱԼԱՅ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 203:

Ծանոթ. Մի աղբյուր վկայում է, թե եկեղեցին իր ծախսով Տեր Աբրահամ Գրիգորյանը կառուցել էր 1820թ. («Նոր-Դար», 1888, № 85, էջ 1): Ինչպես տեսնում ենք թվականի մեջ 6 տարվա տարբերություն կա: Հայտնի է, որ Վանքաշեն գյուղի եկեղեցին 1858 թ. նորոգության կարիք ուներ: 1862 թ. Շամախու հոգևոր իշխա-

նությունները Էջմիածնի Սինդոն գեղուցել են Սր. Հովհաննես եկեղեցու նորոգման աշխատանքների բարեհաջող ավարտի մասին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 1, 18): 1875թ. եկեղեցին կրկին նորոգման կարիք ուներ: Այս անգամ հարկավոր էր նորոգել փտած փայտածածկ տանիքը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6558, ք. 1): Նույն թվին հոգևոր իշխանություններից ստացել են աշխատանքները սկսելու թույլտվությունը (նշված գործը, ք. 2): Վիճակը բարդացավ 1876թ. ապրիլի 2-ի երկրաշարժի հետևանքով, երբ խախտվեցին եկեղեցու դռները (Ֆ. 56, 1, գ. 7393, ք. 1): Միայն 1888թ. վանքաշենցիները կարողացան ավարտել եկեղեցու վերանորոգման մեծածավալ աշխատանքները: Նույն թվի նոյեմբերի 6-ին այն օժել է Շամախու թեմական առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7393, ք. 5: «Նոր-Դար», 1888, № 205, էջ 2):

143. ԽԱԶԲԱՐ, Հին Վանքաշենի (ավերակ) գերեզմանոցում.

ԹՎԱԿԱՆ Ծ. (601):

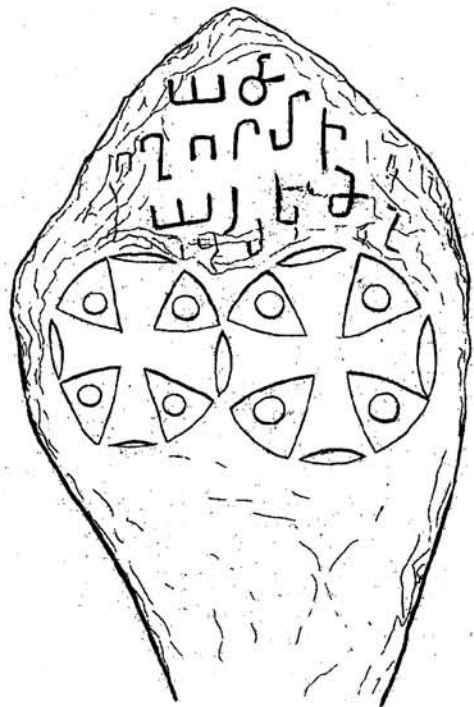
Հրատ. Բարխուտարեանց, 204

Ծանոթ. կարծում ենք, գրիչը բաց է թողել հարյուրավորը:

144. ԽԱԶԲԱՐ, սրածայր ավարտվող վերնամասում 3 եղծված տողով (նկ. 51)

ԱՍՏՈՒԱՇ ՈՂՈՐՍԻ ԱՅ ԲԱՍԱԼ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 204:

145. ԽԱԶԲԱՐ.

ԸՍՊԵՆԴԻԱՐ ՄԼԶԱՐ, ՎԱԹԱՆԴ ԱՐ ԿԱՐՍՐԱԳԵԼ, ՄԱԶԱՐԱՅ ՈՐԴԻ, ԱՇ ՈՂՈՐՍԻ ...:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 204 (մրդար=կարվածատեր):

146. ԽԱԶԲԱՐ.

ԹՎ(ԻՆ). Կ(611):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 204:

Ծանոթ. Եթե ընդօրինակման մեջ սխալ չկա, ապա մեր կարծիքով թվականի մեջ գրիչը բաց է թողել հարյուրավորը:

147. ԽԱՉԹԱՐ, արևմտահայաց երեսին մանր խազավոր գրությամբ (նկ. 52).

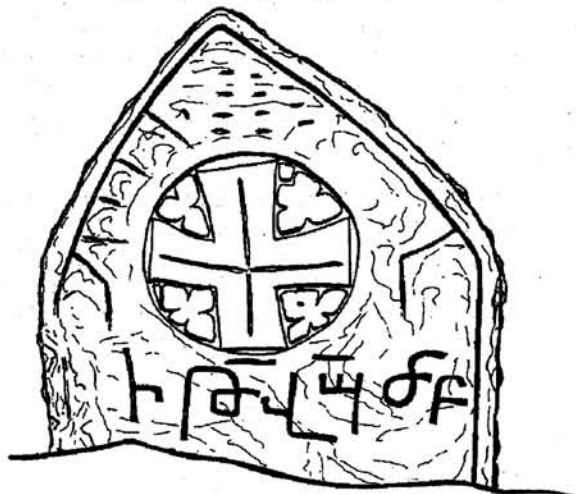
ԵՍ ԳԻԳՈՉ ՈՒ ԲԵԿԱՅ ԿԱ(Ն)՝ ԳՆԵՑԱԸ ՋԻԱՎՉՍ ԳԻԳԵՐԻ, ԹՎ(ԻՆ)Ս ՉԾԽԸ (1399) ԽԵ: Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՍԻ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 204 (ունի բազմաթիվ աղավաղումներ):

148. ԽԱՉԹԱՐ, շրջանագծի մեջ առնված հավասարաթև խաչի տակ փորագրված է միայն թվականը (նկ. 53).

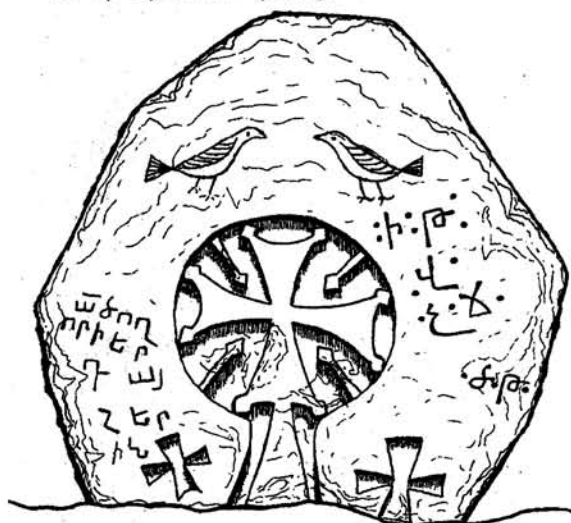
Ի ԹՎ(ԻՆ) ՊԾԲ (1403):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 204 (բաց է թողել սկզբի Ի տառը):

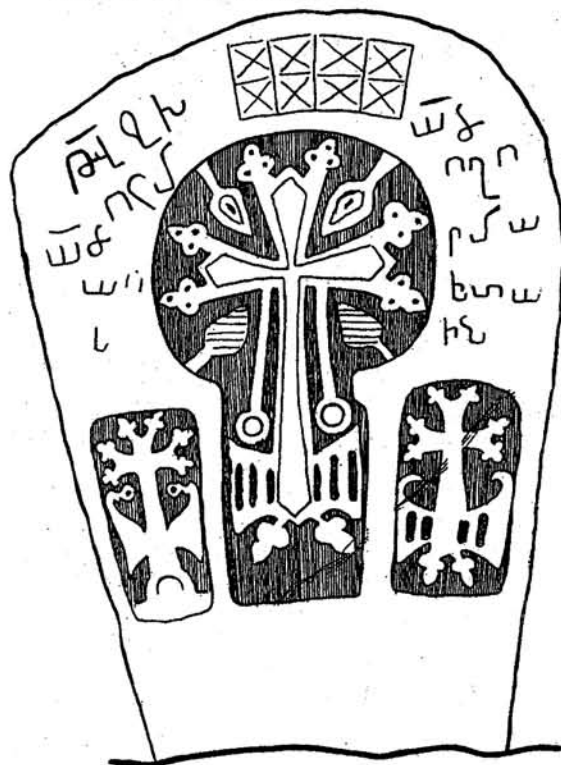
149. ԽԱՉԹԱՐ, արևմտահայաց երեսին՝ խաչի շուրջ (նկ. 54).

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐ(Մ)Ի ԵՐԳԱՅՉԵՐԻ: Ի ԹՎ(ԻՆ) ՉԾԾԹ (1410):

150. ԽԱՉԹԱՐ (նկ. 55)

Ի ԹՎ(ԻՆ)ՋԽ (1491) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՍԱԾ ՈՂՈՐՍԱ Ե...ԻՆ:

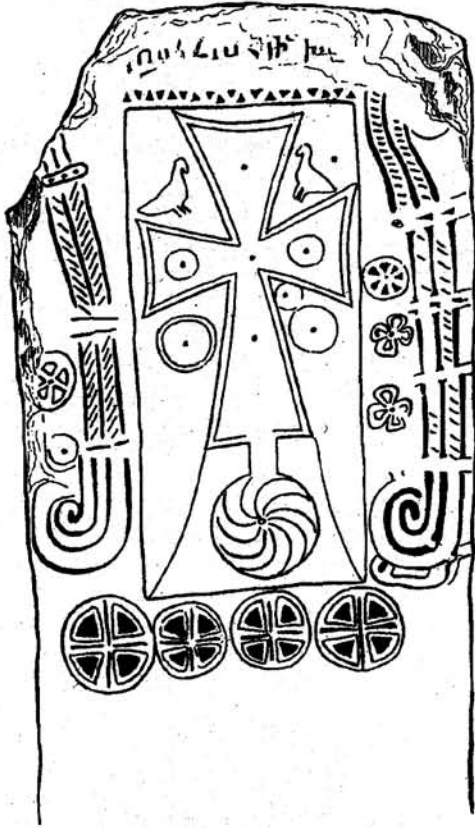
151. ԽԱՉԹԱՐ, կիսով չափ խրված հողի մեջ և թերված արևմտյան կողմի վրա (նկ. 56).

ԹՎ(ԻՆ)ՊԺԵ (1366):

152. ԽԱՉԹԱՐ, գեղաքանդակ, արևմտյան երեսին (նկ. 57).

ԴԱՐԱՆԱԲԱՐ, ԲՍՏԻ Ի ԹԵՍԵԼՆՅ (անհասկանալի - Ս.Կ.), Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՒ ԸԱԶԱՐԻՆ, ԲԱՆԴԻՉԱՅ ՆՈՐԱՅ ԶԱՄ:

153. ԽԱՉԶԱՐ, ճակատին մեկ եղծված տող. ԱՅ...ԼԱ...ԻՍ:

154. ԽԱՉԶԱՐ, ստորին մասում. ԹՎ(ԻՆ)ՋԴԵ (1546):

Վանք գյուղից 1,5-2 կմ հյուսիս, Ծաքլու կամ Ծաքլույլու գյուղատեղիի գերեզմանոցից Բարխուտարյանը հրատարակել է 3 արձանագրություն: Տեղում գտանք դրանցից միայն մեկը և մեկ ուրիշն էլ՝ նորահայտ:

155. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐԻ վրա. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ՊԸՌԸՆԴՈՒԽԻՆ, ՓՈԽԵՑԱԻ Ի Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս Ի ԹՎ. ՊԾԷ (1408): Հրատ. Բարխուտարյան, 205:

156. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐԻ վրա. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԱԼԱՀԱՍԻՆ ԹՎ. ՋԻԲ (1493): Հրատ. Բարխուտարյան, 205:

157. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐԻ հարթ երեսին, ունի անկանոն եզրագիծ.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԽՈՆԴՇԱՅԻՆ, Ի ԹՎ(ԻՆ) ՊԾԸ (1409): Հրատ. Բարխուտարյան, 205:

158. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԻ ... ԸԻՆ:

Վանք գյուղի տարածքում Քոռ Աղբյուր կոչված գյուղատեղիի գերեզմանոցից Բարխուտարյանը ընդօրինակել է 5 արձանագրություն:

159. ԹՎ. Ճ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ: Հրատ. Բարխուտարյան, 205:

160. ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՄԵԼԻՔԻՆ ԹՎ. ՊԾԳ (1454): Հրատ. Բարխուտարյան, 205:

161. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԱՂԱՃԱՆԻՆ, ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ՆՍԱ, ԹՎԻՍ ՊԻԳ (1374): Հրատ. Բարխուտարյան, 205:

162. ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԸԱՀՐԱՄԻՆ: Հրատ. Բարխուտարյան, 205:

163. ԹՎ. ՌԸ (1651). ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆԱՊԱԹԻՆ: Հրատ. Բարխուտարյան, 206:

ՈՒՇՏԱԼ

Ղալակա գյուղից 3 կմ արևելք, զոգավոր սահաարքի վրա տարածվում է գավառի հիմնավորք ու մինչև 1988-ը հայաբնակ գյուղերից մեկը՝ Ուշտալը: Մա 1861թ. ուներ 60 տուն հայ բնակչություն:¹¹³ 1890-ին այն կազմում էր 139 տուն (1071 մարդ):¹¹⁴ 194 թ. ուներ 203 տուն՝ 1297 (754 արական, 543 իգական) բնակիչ:¹¹⁵ 1914 թ. հունվարի 1-ին գյուղն ուներ 1465 հայ բնակիչ:¹¹⁶ 1984թ. գյուղն ուներ 294 բնակիչ, որից 291-ը հայեր (125 արական, 166 իգական), մնացածը աղբյուրացիներ:¹¹⁷

Գյուղի Սր. Աստվածածին եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Ուշտալի հարավային ծայրում, քեք լանջին տարածվում է ընդարձակ, հին գերեզմանոցը: Մրա մի կողմում թաղումները շարունակվում էին մինչև հայերի բռնազաղթը: Տեղում պահպանվել են բազմաթիվ տապանաքարեր, որոնց մեծ մասն ունի XIX-XX դարերին վերաբերող արձանագրություններ: Դրանց թիվն անցնում է 200-ից: Գերեզմանոցի հին մասում պահպանվում են մի քանի հնաոճ տապանաքարեր (այդ թվում մեկ խոյածև գերեզմանաքար), որոնցից մեկն ուներ XVIII դարի սկզբի արձանագրություն:

164. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 59). ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ԳՈՒՆԱՉԱՐԻՆ, ՈՐ ՄԱՀՕԸՆ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ, ՌԸԿԶ (1717) ԹՎԻՆ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷՔ, ԱՍԷՆ:

113. Մ. Սմբատյան, էջ 139:

114. Նույն տեղում:

115. "Кавказский Календарь на 1907г", Тифлис, 1906, отдел II, էջ 176:

116. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 193:

117. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

ԱՅՍԵ ԴԱՆՏԻՍ ԳՐԱԴԱՆՔԱՆԻ ԲԱՆԿԱՅԻ ՓԵՐԱԿԱՆ
ՑՈՒՆԵՐԻ ԴԱՆՏԻՍ ԳՐԱԴԱՆՔԱՆԻ ԲԱՆԿԱՅԻ ՓԵՐԱԿԱՆ

ՓԱԹԱԿԱՆՈՒՄ

Մինչև 1918 թ.՝ հայաբնակ գյուղ, այնուհետև գյուղատեղ՝ շրջկենտրոնից 18 կմ հարավ, Գիրք գյուղից 4 կմ հյուսիս-արևելք, անտառապատ սարերով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում: 1861 թ. ուներ 27, իսկ 1890 թ. 46 տուն (317 մարդ) հայ բնակչություն:¹¹⁹ 1914 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությանը Փաթակուն ուներ 470 հայ բնակիչ:¹²⁰

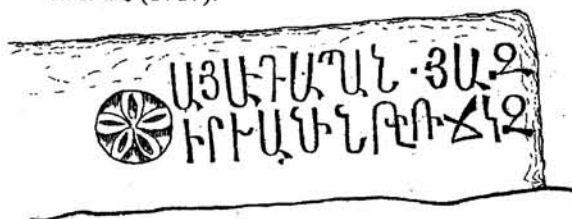
Գյուղում գտնված պատմական հուշարձաններից Սր. Աստվածածին եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Գյուղատեղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում, բարձրադիր, խիտ անտառածածկ սարալանջին պահպանվում է երբեմնի գյուղի գերեզմանոցը: Այստեղ կա XVIII դարից մինչև 1918 թ. վերաբերող արձանագիր շուրջ 60 տապանաքար: Առավել հները անարձանագիր են:

165. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին միատող փորագրված է.

ՈՒՍԴԱ ՂԱՍՈՒՄԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԿԶ (1717):

166. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև, հարավային երեսին երկտող (նկ. 60).

ԱՅՍԵ ԴԱՊԱՆ ՅԱԶԼԻՐ ԽԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԿԶ (1717):

ԲԱՎԱՐԴ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից շուրջ 24 կմ հարավ-արևելք, անտառագուրկ սարահարթի վրա: 1861 թ. ուներ 101, իսկ 1890-ին՝ 84 տուն (566 մարդ) հայ բնակիչ:¹²¹ 1904 թ. ուներ 84 տուն՝ 850 (400 արական, 450 իգական) հայ բնակիչ:¹²² 1914 թ. գյուղն ուներ 676 բնակիչ:¹²³ Բռնագաղթից առաջ

118. Ըստ գիրքեցի հայերի վկայության՝ գյուղի հին անունը եղել է Փեթակ: Այն բացատրվում է տեղում մեղվաբուծության շատ զարգացած լինելու հանգամանքով: Հետագայում այլազգիներից աղավաղվել ու դարձել է Փաթակուն:

119. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

120. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 193:

121. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

122. "Кавказский Календарь на 1907г", Тифлис, 1906, отдел II, էջ 176:

123. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 139:

գյուղում հայերը կազմում էին չնչին մասը՝ 6 տուն (1986 թ.):

Գյուղում վերակառուցված և ձևափոխված վիճակով գոյություն ունի Սր. Գևորգ եկեղեցին: Դրա հարավային մուտքի ճակատակալ քարին փորագրված է շինարարական արձանագրությունը: Գերեզմանոցում պահպանվել են XVIII-XIX դարերին և XX դարի սկզբներին վերաբերող ավելի քան 150 արձանագիր տապանաքար: Գերեզմանոցի ծայրում կան նաև քիչ թվով նոր ժամանակների շիրմաքմբեր:

167. ՄԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը ազուցված հարավային մուտքի ճակատում (նկ. 61).

ԳԱՌՈՒՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ Գ(Ե)ԻՈՐԲ ԵԿ(Ե)Ղ(Ե)ՑԻՍ Ի ԲԵԽԱՆԴ ԳԻՒՐԻ ԼԱՍԱՐԱԿ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ, 1846:

Ծանոթ. Ուշագրավ է, որ եկեղեցու մասին պահպանված երկու հիշատակություններում («ՀՊԴԿԱ», ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 10 և գ. 5293, ք. 1), որ կան 1853 և 1868 թթ. վերաբերող տեղեկություններ, այն նշված է Սր. Աստվածածին անվամբ: Ենթադրելի է, որ անվանափոխությունը տեղի է ունեցել եկեղեցին հիմնավոր վերանորոգման ենթարկված լինելու պատճառով:

168. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, 3 երեսներին փորագրված է արձանագրություն (գլխավորապես հարավային երեսին), իսկ վերնամասի հարթության վրա քանդակված է նետ ու աղեղ (նկ. 62).

ԱՅՍ ԼԱՆԳԱՍԻԿԵՉԱՆԸ ՄԵՏՐԱԿԻ ՄՕՍԵՄԵՆՑ:

Ծանոթ. Գրությունը և քանդակները բնորոշ են XVIII դարին: Մյուս երկու երեսների գրությունները թերի են պահպանված: ԿԵՉԱՆԸ-ն արդյո՞ք կիչանցի ի մասուն ունի (գյուղ՝ ներկայիս Մարտակերտի շրջանում):

ԲԵՇԽՈՒՐԴ

Գտնվում է շրջկենտրոնից 28 կմ հարավ, մի խոր ձորի մեջ:

Գավառի մարդաշատ ու նշանավոր գյուղերից մեկն էր: Հայտնի է, որ 1861 թվականին գյուղն ուներ 115 տուն հայ բնակչություն, իսկ 1890-ին 170 տուն (917 մարդ):¹²⁴ 1904 թ. ուներ 173 տուն՝ 985 (525 արական, 460 իգական) հայ բնակիչ:¹²⁵ 1914 թ. Բեշխուրդն ուներ 1104 հայ բնակիչ:¹²⁶ 1918-19 թթ.

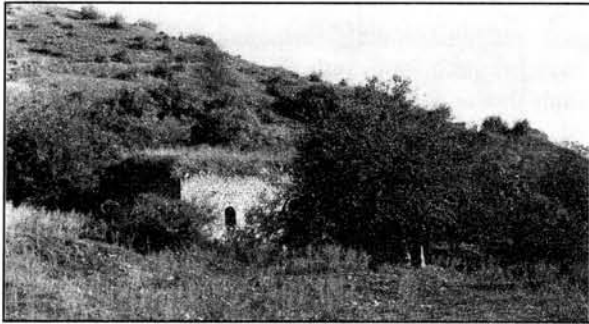
124. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

125. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 176:

126. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 140:

Քեշխուրդը ևս մեծ կորուստներ է տվել: 1984 թ. գյուղում բնակվում էին ընդամենը 9 տուն (միայն հայեր): Նրանք բոլորն էլ 1988-ին ենթարկվեցին բռնազաղթի:

Քեշխուրդում պահպանված ուշագրավ հուշարձաններից է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, կառուցված գյուղի հյուսիսային կողմում: Եկեղեցին

ունի եռանավ բազիլիկի հորինվածք: Կառուցված է անտաշ և սրբատաշ քարերով (վերջիններով՝ մուտքերը, անկյունաքարերը, սյուները և թաղակիր կամարները): Հիմնական առանձնահատկություններից է ուղղանկյունաձև լուծված ավազ խորանը: Ունի երկու մուտք արևմուտքից և հարավից: Վերջինիս բարավորին փորագրված է շինարարական արձանագրությունը:

Քեշխուրդի արևմտյան կողմում, արևելահայաց թեք լանջի վրա, տարածվում է գյուղի ընդարձակ գերեզմանոցը: Այդտեղ պահպանվել են հարյուրավոր անտաշ ու սրբատաշ գերեզմանաքարեր: Մեր գտած բոլոր արձանագիր տապանաքարերը վերաբերում էին XIX-XX դարերին: Դրանց թիվը անցնում է 350-ից:

Գյուղամիջում պահպանվում է նաև 1893 թ. կառուցված և ցայսօր անխափան գործող քարաշեն աղբյուրը:

Գյուղում կան բազմաթիվ ուշագրավ և ժողովրդական ճարտարապետության ուսումնասիրության առումով խիստ կարևոր կանգուն կամ արդեն կիսավեր բնակելի տներ (բոլորն էլ, առանց բացառության ներկայումս անօգտագործելի են և արագորեն շարունակվում են քայքայվել ու փլչել):

Դրանցից հները վերաբերում են XIX դարի կեսերին:

169. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի բարավորին փորագրված է (նկ. 63). ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԽԱՏԱ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՇԻՆԵՑԻՆ ԲԵՇԵՈՒՐԻՎ

ԳՈՒՂԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒ(ԹԻ)ԻՆՆ:

Վիմագրից ձախ, շրջանակից դուրս փորագրված է.

ԵՒ ՎԱՐԶԸՆ ԷՄ 8040 | ՄԱՆԷԹ:

Շրջանակի աջ կողմում փորագրված է.

Ի 1860 ԱՄԻ:

Շրջանակից դուրս, չորս անկյունների մոտ փորագրված է.

Յ(ԻՍՈՒ)Ս Ն(Ա)Զ(ՈՎԵՑԻ)| Թ(Ա)Զ(ԱՌՈՐ) ՀՐ(ԷԻՑ):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 196 (մանր վրիպումներով):

Ծանոթ. Ցայսօր կանգուն այս եկեղեցու կառուցումից առաջ էլ Քեշխուրդ գյուղում գոյություն է ունեցել ավելի հին եկեղեցի, որը 1858 թ. գտնվում էր քայքայված ու խախտված վիճակում (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 4): 1865 թ. թեմի առաջնորդ Դանիել արքեպիսկոպոսը գեկուցել է նոր եկեղեցու կառուցման ավարտի մասին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4183, ք. 3): Թեքի էր մնացել միայն տանիքը, որի ծածկը շինվեց 1867 թ.: Այդ թվին Շամախու հոգևոր իշխանությունները Մինոդին գեկուցել են նոր եկեղեցու հիմնավոր կառուցման ավարտի մասին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 21): 1885թ. դրությամբ նախատեսվում էր կրկին եկեղեցու քայքայված տանիքը նորոգել, քիթեղապատել ու այդ նպատակի համար ծախսել մինչև 1000 ռուբլի (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7942, ք. 1): Նույն թվին հոգևոր իշխանությունները տվել են վերանորոգման աշխատանքները սկսելու քույրավորությունը:

170. ԱՂԲՅՈՒՐ, ճակատին քանդակված է խաչ, որի թևերի միջև և ստորին մասում՝ ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ փորագրված է (նկ. 64).

ՅՈՐԴՈՐՈՆՈԳ ԵԻԿԱՐԳԱՐՈՒ(ԹԵ-ԱՍ)Բ | ԾԽ(ԱԿԱՆ) Զ(Ա)Հ(ԱՆԱ) ԹԱ-ԴԷՈՍՅԵՐ ՍԱՐԳԱՐԵԱՆՅ | ՇԻՆԵՑԻԱ ԲԵԻԻՐՍ ԾԱԽԻԻԶՆ ՇՂԱԲԵԳ ՄԵՀՏԻ ԲԵԳՈՂԻ ... 1893 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Թաղեսու Հովհաննիսյան Տեր-Մարգարյանցը (կամ Միքայելյանցը) 1867-1872 թթ. սովորել է Շամախու թեմական դպրոցում: Քեշխուրդ գյուղի համար Շամախու Սբ. Աստվածածին մայր եկեղեցու բաժանա է ձեռնադրվել 1886թ. հուլիսի 27-ին, 29 տարեկան հասակում (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7969, ք. 3-4, 26): Հայտնի է, որ Թաղեսուր մինչ ձեռնադրությունը ապրում էր Բազմում և քավական բարձր աշխատավարձով (ամսական 60ռ.) աշխատում մի հայտնի տպարանում, բայց ընդառաջ գնալով համադրուցիների թախանձանքին հայրենի գյուղի համար ձեռնադրվում է քահանա («Նոր - Դար», 1886, N133, էջ3):

ԿՈՒՏԿԱՇԵՆԻ ՇՐՋԱՆ

Շրջանի ներկայիս տարածքը համապատասխանում է պատմական Բուն Աղվանքի Կապադակ գավառի տարածքին: Այն զբաղեցնում է 1548 քառ. կմ մակերես և տարածվում է Մեծ Կովկասի հարավահայաց լանջերին ու հովիտներին: Մահմանակից է հարևան Վարդաշենի, Շաքիի, Աղդաշի, Գյուլշայի, Իսմայիլի, Դուբայի Դուսարի և Դաղստանի հանրապետությունից Ախտիի շրջաններին: Շրջանի տարածքում զգալի թիվ են կազմում XVIII դարում կործանափոխ եղած (մահմեդականացած) հայերի գյուղերը

(Վանդամ, Բում, Մեխուրավախ, Կուտկաշեն և այլն): Մինչև 1988-ի բռնագաղթը կային մաս մայրենի լեզուն կորցրած, սակայն արյան գնով հարազատ կրոնը պահած՝ այսպես կոչված թրքախոս-հայերի գյուղեր (Մուլթան-Նուխի, Միրզաբեկլու): Կարևոր էր մաս գլխավորապես ուտիախոս հայերով բնակեցված Նիժ գյուղը, որի բնակիչները ևս բռնագաղթվեցին 1988-89 թթ.: Երջանի ներկայիս տարածքում մինչև 1918 թ. հայաբնակ էին 12 գյուղեր, Գիրդաղյուլ, Չանադբուլաղ, Ամուրավան, Բլեղշեն, Բեկլար քյանդ, Միրթենգիջա, Թուսիկ, Ծիրիկ, Մուլթան-Նուխի, Ջուրու, Միրզաբեկլու, Նիժ: Դրանց մի մասը ներկայումս վեր է ածվել գյուղատեղերի, իսկ մյուս մասն էլ աղբբեշանաբնակ է կամ լեզգիաբնակ: Մինչև 1988-ը քիչ թվով հայեր բնակվում էին Մուլթան-Նուխի, Ամուր-ավան, Միրզաբեկլու և որ գլխավորն է Նիժ գյուղերում (դրանցից ոչ մեկում չկար հայկական դպրոց կամ բաժին):

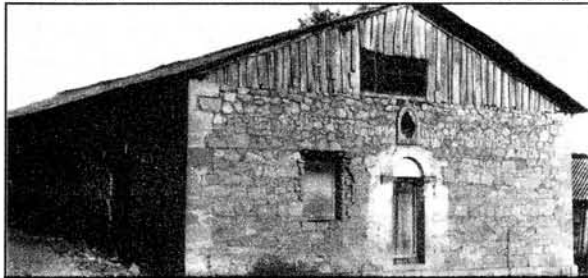
Պատմական հուշարձաններից մեծաթեք են՝ Կապաղակ քաղաքատեղին, Նիժ, Մուլթան-Նուխի գյուղերի եկեղեցիները, Վանքասարի եկեղեցին, Ամուրավանի խաչքարերով հարուստ գերեզմանոցները և այլն:

Երջանի ներկայիս տարածքից մախկինում արձանագրություններ հավաքել ու հրատարակել է միայն Մ. Բարխուտարեանը (թվով 21 միավոր): Ցավոք դրանցից մեզ հաջողվել է վերագտնել ու ստուգել միայն 2 արձանագրություն: Մնացածները կամ կորած են և կամ վրիպել են մեր տեսադաշտից: Դրանցից զատ տեղում կատարված աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել են ևս 62 արձանագրություն, որով և ներկայացվող ընդհանուր հավաքածուն կազմում է 83 արձանագրություն:

ԱՄՈՒՐԱՎԱՆ

Գավառի հին ու նշանավոր հայկական գյուղերից մեկն էր: զանվում է շրջկենտրոնից 25 կմ հարավ-արևելք, Կուկխոն (Գյուլչայ) գետի աջ կողմում, բարձրադիր սարահարթի ծայրում, ձորագլուխին: 1914 թ. ուներ 1174 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹²⁷ 1918 թ. երկրամասի բազմաթիվ այլ հայաբնակ գյուղերի շարքում մեծ կորուստներ տվեց մաս Ամուրավանը: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ի տարբերություն հարևան Բլեղշեն, Բեկլարքյանդ, Չանադբուլաղ, Միրթենգիջա, Ծիրիկ և Թուսիկ գյուղերի՝ Ամուրավանում վերահաստատվեցին կոտորածներից հրաշքով փրկված համագյուղացիները և մասամբ շենացրին այն: 1985 թ. հայերը կազմում էին գյուղի բնակչության մի փոքր մասը՝ շուրջ 10 ընտանիք:

Ամուրավանը հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղամիջում կանգուն է 1891 թ. նորոգված Սբ. Ամենփրկիչ եկեղեցին: Մա ունի երկու մուտք՝ արևմուտքից և հարավից: Վերջինիս

բարավորին պահպանվում է շինարարական արձանագրությունը:

Գյուղի հարավային ծայրում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվում են XVIII-XX դարերին վերաբերող շուրջ 200 արձանագիր տապանաքարեր: Գյուղից 3-4 կմ հյուսիս-արևելք, Կուկխոն գետի աջ կողմում, լայնա տարած հարթավայրում, որը ներկայումս ծածկը-

ված է խիտ անտառով ու դժվարանցանելի մացառով, տարածված են ընդարձակ գյուղատեղի ավերակները: Հնավայրը հայտնի է «Պառավի բաղ» անվամբ: Առավել ուշագրավ է գյուղատեղի գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվել են բազմաթիվ խաչքարեր ու տապանաքարեր (մի մասն՝ արձանագիր):

Գյուղատեղի հյուսիսային կողմում, խիտ անտառի մեջ, հիմնավեր եկեղեցու շուրջ տարածվում է մեկ այլ հին գերեզմանոց, ուր ևս պահպանվել են շատ խաչքարեր ու տապանաքարեր: Այս հնավայրն էլ հայտնի է «Ուզուխի գերեզմանոց» անվամբ:

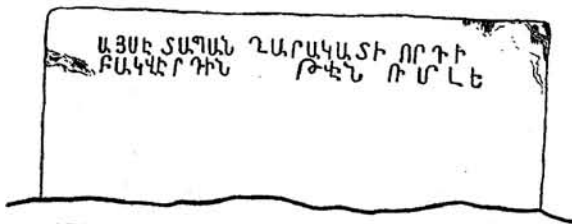
171. ՍԲ. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի կիսաշրջանաձև եզրագծով բարավորին քառատող կամարաձև փորագրված է (նկ. 65). ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՐԴԵԱՄԲԵՆ ԵԿԵՂԵՑԱՎԱՆԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵ(Ա)Ն ԱՄՈՒՐԱՎԱՆՈՒ, Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԶԱՀԱՆԱՅԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵ(Ա)ՆՑ, 1891 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Ամուրավանում դեռևս 1850 թ. հիշվում է Սբ. Գևորգ անվամբ եկեղեցի (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2649, ք. 1): 1888-1889 թթ. գյուղում Սբ. Գևորգյան անվամբ հիշվում է 1883 թ. բացված եկեղեցական-ծխական դպրոցը (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 72, ք. 3: Ֆ. 27, ց. 1, գ. 35, ք. 14): Սրանից հետևում է, որ այդ ժամանակ եկեղեցին ևս դեռևս կոչվում էր Սբ. Գևորգ: 1986թ. դրությամբ դեռևս կանգուն եկեղեցու տույն արձանագրությունից պարզվում է, որ այն 1891 թ. ենթարկվելով հիմնավոր նորոգության միաժամանակ վերստին օծվել է և վերանվանվել Սբ. Ամենափրկիչ:

172. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, (գյուղի գերեզմանոցում) ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 66).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱԿԱՏԻ ՈՐԴԻԲԱԿՎԵՐՏԻՆ, ԹՎԻՆ ՈՍԼԵ (1786):

127 "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 88:

172ա. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, նախորդի մոտ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱՉԱՆԷՍԻ | ՈՐԴԻ ՀԱՅ
ՐԱՊԵՏԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԲ (1803):

173. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱՉԱՆԷՍԻ | ՈՐԴԻ ՅԱ-
ՐՈՒԹԻՆ, ՕՎ ՈՐ | ԿԱՐԹԱ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ Ո-
ՂՈՐՄԻ ԱՄԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԸ (1809):

174. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ Պառավի բաղի գերեզ-
մանցում.

ՀԱՆԳԻՍ ՈՒՍՏԱ ՍՈՒՐԱՏԻՆ, ԹՎ. ՉԱ
(1252):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 215:

175. Նույն տեղում.

ԹՎ. ՊԵ (1356) ՍՈՒԼԹԱՆ ՇԱՀ:

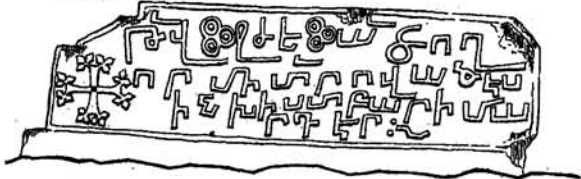
Հրատ. Բարխուտարեանց, 215:

176. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՂՈՒԲԱԹԻՍ ԹՎ.
ՀԱՅՈՑ Զ(1451):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 215:

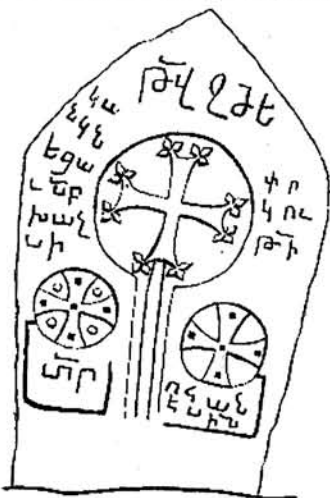
177. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հա-
րավային երեսին ուռուցիկ տառերով քառատող
փորագրված է (նկ. 67).

ԹՎ(ԻՆ) ԶԺԵ (1466): Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐ
ՄԻ Տ(Ե)Ր ՈՎԱՆԷՍԻՆ, ԽԻՍՏ ԲԱՐԻ
ՍԱՂԴ ԷՐ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 215 (միանգամայն
անսխալ):

178. ԽԱՉԶԱՐ, կանգնեցված է նախորդ տա-

պանաքարի արևելյան կողմում՝ երեսով դեպի
արևմուտք, միևնույն համագոյյալի հիշատակին
(նկ. 68).

ԹՎ(ԻՆ) ԶԺԵ (1466) | (ԿԱ)ՆԳՆ/ԵՑԱԼԻ
Ս(ՈՒՐ)Բ | ԽԱՉԱՍ Ի | ՓՐ/ԿՈՒԹԻ(ԻՆ)| Տ-
(Ե)Ր ՈՂԱՆԷՍԻՆ:

179. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հա-
րավային երեսին ուռուցիկ տառերով քառատող
փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ) ... Գ: Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ | ՈՂՈՐՄԻ
... ԱԶԱ... | ԽԻՍՏ ԲԱՐԻ ՍԱՂԴ ԷՐ:

Ծանոթ. № 177 արձանագրությունը կրող տապա-
նաքարի օրինակով այս տապանաքարը ևս իր արևել-
յան ծայրում ունի մոտավորապես նույն բովանդակու-
թյունը պայտուհաձև արձանագրության՝ խաչքար:

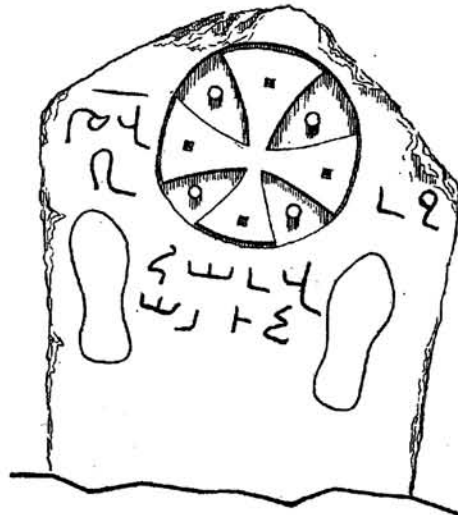
180. ԽԱՉԶԱՐ, կից է նախորդ տապանաքա-
րին արևելյան կողմից՝ երեսով դեպի արևմուտք
(նկ. 69).

ԹՎ(ԻՆ) Զ...: Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ...Ա
ԱԶ...:

Ծանոթ. Ինչպես տապանաքարի, այնպես էլ խաչ-
քարի արձանագրություններում եղծված է և բվականի, և
անձնանվան մասը: Իրար լրացնող արձանագրություն-
ներից պարզ է միայն բվականի հարյուրավորն ու միա-
վորը, այն է՝ Զ և Գ տառերը: Հետաքար անկախ տա-
նաքարի ինչ լինելուց արձանագրությունները կարելի է
բվագրել XV դարի երկրորդ կեսից մինչև XVI դարի ա-
ռաջին կեսը:

181. ԽԱՉԶԱՐ, արևմտահայաց երեսին փո-
րագրված է.

ԹՎ(ԻՆ) ԶԻԵ (1496) ... ԱԶԿԱՐ:

182. ԽԱՉԶԱՐ, նույն կերպ (նկ. 70).
ԹՎ(ԻՆ) ՈՒԶ (1587) | ՀԱՒՎԱՅԻՆ:

183. ԽԱՉԶԱՐ, նախորդի օրինակով.
ԹՎ(ԻՆ) ԶԻ (1491) ՊՍԼԱՅ:

184. ԽԱՉԶԱՐ, նախորդի օրինակով.
ԹՎ(ԻՆ) ԶԻԱ (1492) ՆԿՈՒԴԻՆ:

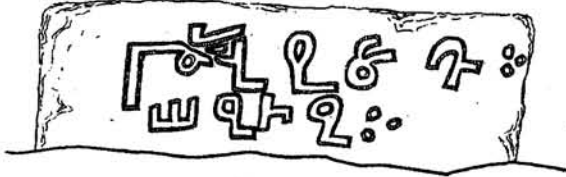
185. ԽԱՉԶԱՐ, նախորդի օրինակով.

(Հ)ԱՅՈՑ ԹՎ(ԻՆ) Ջ (1451) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՇԱՅՂՈՒԲԱԹԻՍ:

Ծանոթ. Թվում է, թե սա Մ. Բարխուդարյանից հրատարակած և մեր վերահրատարակած № 176 արժանագրությունն է (համեմատիր):

186. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին երեսին փորագրված է (նկ. 71).

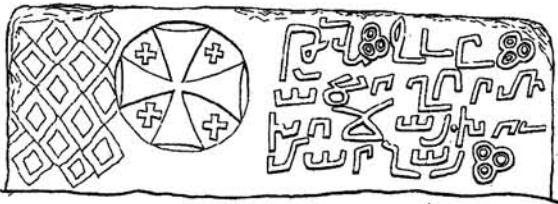
ԹՎ(ԻՆ) ՋԾԴ (1505) ԱԶԻԶ:

187. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով. Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՅՈՎԱՆԷՍ՝ Ս(Ա)Ր (ԿԱՎԱ)Գ(ԻՆ), ԹՎ(ԻՆ) ՈՂ (1555):

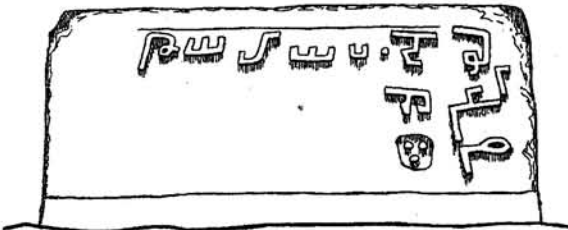
188. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 72).

ԹՎ(ԻՆ)ՋԼԸ (1489) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ |

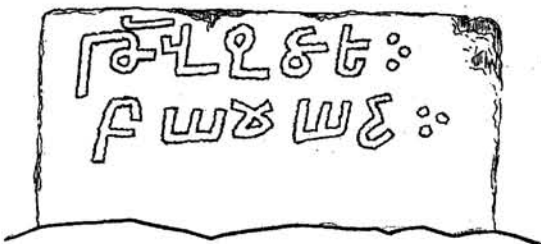
Խ(Ո)ՃԱՅ ԽՈՒՍԱՐՇԱՅ:

189. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 73).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԼԹ (1493): ԹԱՍԱՍ:

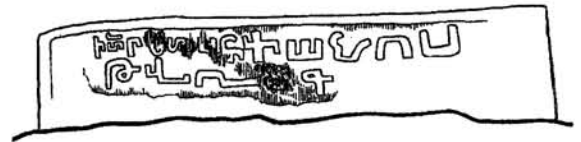
190. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 74).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԾԵ (1506) ԲԱՃԱՆ:

191. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 75).

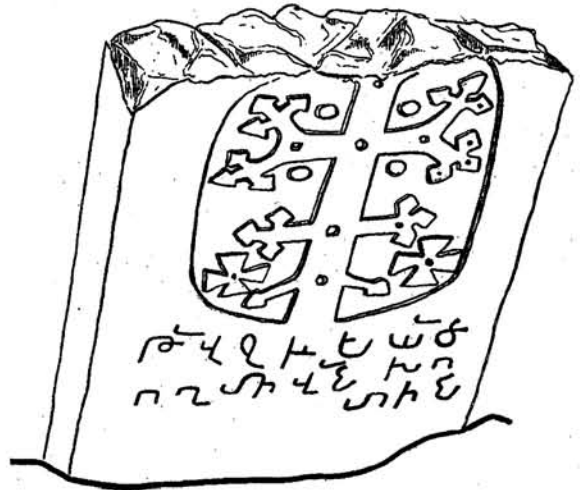
Ի ԹՎ(ԻՆ) ՈՇԳ (1604) | Տ(Է)Ր ՄՏԵ՛ ՓԱՆՈՍ:

Ծանոթ. Թվականի մեջ տասնավորը՝ Ծ-ն խիստ հոդմնաբարված է և ներկայացնում ենք որոշ վերապահումով: «Ուզուխ» կոչված գերեզմանոցում գտանք միայն մեկ արձանագրություն: Նույն հնավայրից Բարխուդարյանցը ժամանակին հավաքել ու հրատարակել է 7 արձանագրություն:

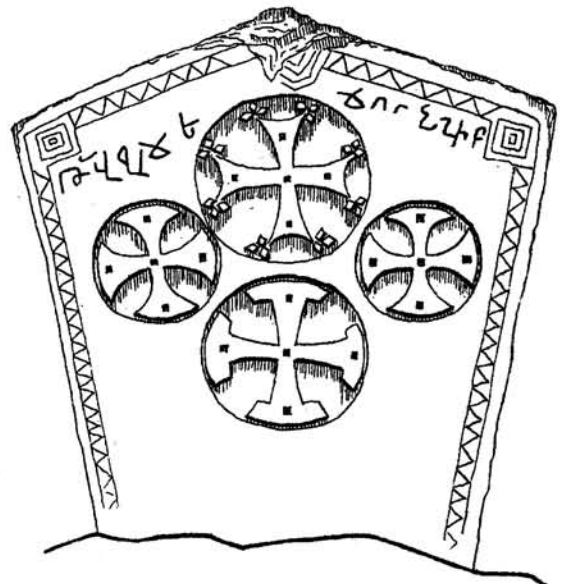
192. ԽԱՉԶԱՐ (նկ. 76).

ԹՎ(ԻՆ)ՋԸ (1459): Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐ)ՄԻ Վ(Ա)ՆԽՈՍԻՆ:

193. ԽԱՉԶԱՐ, սրածայր (երկրեք) վերնամասի տակ և ստորին խաչաքների երկու կողմերում (նկ. 77).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԼԳ(1494) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ...:

194. ԽԱՉԶԱՐ, վրան քանդակված են հավասարաթև չորս խաչեր, վերնամասի ամբողջ երկարությամբ ձգվում է միատող հակիրճ արձանագրությունը (նկ. 78, 78ա, 78բ)։

ԹՎ(ԻՆ) ՋԱՃԵ (1556), ՃՈՒՆՇԻԲ։

195. ԹՎ. ՃԻ (671) ՍՈՏՈՒՄԱԿ։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

Ծանոթ. Եթե վերծանությունը ճիշտ է, ապա գրիչը ակնհայտ կերպով բաց է թողել հազարավորը՝ Ուն։

196. ԹՎ. Մ (751) ԲԱՅՈՒՄ։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

Ծանոթ. մեր հավաքած նյութի ուսումնասիրությունը մեզ ենթադրել է տալիս, թե Մ. Բարխուտարյանցի ընդօրինակություններում պարզապես գրիչներն են բաց թողել հազարավորները (եթե հրատարակման մեջ սխալ չկա), որն էլ պատճառ է դարձել դրանց թվագրությունները VII-VIII դարեր հասցնելու համար։

197. ԹՎ. ՇԻԲ (1073) ՋՈՆՏԱՐ։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

198. ԹՎ. ՉԽ (1291) ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ

ԽՈՏԲԱՇԽԻ ՀՈԳՈՒՆ։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

199. ԹՎ. Ջ (1451) ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ

ԱՍԼԱՆԻՆ։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

200. ԱՐՏԱՇԻՐ ՋՈՒՇԵՐԻ ՈՐԴԻ ԹՎ. ՋԼԲ. (1483)։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

201. ԹՎ. ՋԿԱ (1512), ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ

ՃՈՒՄՆՇԻՐԻ ՀՈԳՈՒՆ։

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215։*

Ի դեպ «Նոր-Դար» օրաթերթի թղթակից՝ Սյունեցին անձամբ լինելով Ամուրավանդում և նրա շրջակայքում, գիտել է, որ «խմհատ» անունով տեղում, որն ընկնում էր Ամուրավանդից հյուսիս, պահպանվում էին պարիսպների, աշտարակների, գերեզմանների ավերակներ, իսկ «Ղայաբաշի» կոչված տեղում, որն էլ նույն հնավայրի մի մասն էր, կար նաև եկեղեցի. «... կայ մի եկեղեցի, որի քարերի վերայ արձանագրություններ կան։ Այդ արձանագրությունները հայերեն չեն, այլ նմանում է արաբերենի և քրդերենի, իսկ ճակատին նկարում են խաչեր և մի քանի հայոց տառեր Հ. Ա. Ե. և այլն։ ...այստեղի մի քարի վերայ կարդացի հետևյալ գրությունը հայերեն ...» («Նոր-Դար», 1887, № 86, էջ 2)

202. ԱՅՍ ԳԵՐԵՋՄԱՆՈՑԻ ԸՆՏԱՆԻՔՈՒՄ ՕՐԱԿԱՆ ԱՂ Է ԳՆԱՅԵԼ 20 ԳՐՎԱՆՔԱՅ ԵՎ ՏԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐՆ ԵՆ 210-Ը, ՈՐԻ ՄԷՋ ՏԻՐԵԼ Է ՄԵՐ ԵՎ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ։

Ծանոթ. Խիստ կասկածում ենք մի այսպիսի թվանդանությամբ արձանագրության գոյության վրա։

Թվում է, թե պրն. Սյունեցին ժողովրդական ասույթը վիճաբի տեղ է ընդունել։

ԲԼԵՂՇԵՆ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, այնուհետև գյուղատեղի շրջկենտրոնից շուրջ 24 կմ հարավ-արևելք, Ամուրավանդից 3 կմ հյուսիս։ 1888 թ. գյուղում ուներ 42 տուն (301 մարդ) հայ բնակչություն։¹²⁸ 1914թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ գյուղում բնակվում էին 265 հայեր։¹²⁹ 1918-19 թթ. Բլեղշենի բնակչությունը ամբողջապես զոհ է գնացել երկրամաս ներխուժած թուրք ջարդարարների կազմակերպած կոտորածներին։ Ներկայումս անբնակ գյուղի տարածքը հերկված է։ Բազմաթիվ տների և Սր. Միմաս եկեղեցու հետքերն անգամ չեն երևում։ Գյուղատեղի մի տեսարանավոր ծայրում պահպանվում է միայն գերեզմանոցը, ուր մնացած բազմաթիվ տապանքարերից շուրջ 30 արձանագրվածները՝ բոլորն էլ վերաբերում էին XIX-XX դարերին։

203. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև.

ԱՆՓՈՓԵԱԼ ԿԱՅ ԱՍՏ ԲԼԵՂՇԻ | ՀԱՅ-ՐԱՊԵՏՆ ՏԵՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, | ՈՐ ՎԱԽՃԱՆ ԸՆԿԱԼԱԻ ԱՌ | ՀԱՅՐ 1857 ԱՄԻ։

204. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ԲԼԵՂՇԻ | ՄԱՐԳԱՐԱ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ ՏԵՐ | ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, ՈՎ ՈՔ ՀԱՆԴԻՊԻ | ԽՆԴԻԷ ԱՍԵԼ Ա(ՍՏՈՒԱ)Շ ՈՂՈՐՄԻ 1860 ԱՄԻ։

205. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ԱՍՓՈՓԵԱԼ Է ԲԼԵՂՇԻ ԳՐԻԳՈՐՆ ԴԱՀՐԱՄԱՆԵԱՆ ՕՀԱՆԵԱՆՑ, 1872 ԱՄԻ։

206. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ՅԱՅՍՍ ՏԱՊԱՆԻ ՀԱՆԳՉԻ | ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ, | ՈՐԸ ՎԱԽՃԱՆՎԵՅԱԻ 1874 | ԱՄԻ 15 ՄԵՊՏ. Ի Գ(ԻՂՆ) ԲԼԵՂ։

207. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԻԼԻՂՇԻ ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹԻՆԻ|ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԴԱՎԻԹԵԱՆՑ, ՇՆԵԱԼ 1830 ԱՄԻ|ՎԱԽՃ. 1898 ԱՄԻ, ՆՈՅ. 15, Ա(ՍՏՈՒԱ)Շ ՈՂՈՐՄԻ։

Ծանոթ. Հայտնի է, որ 1870 թ. Բլեղ գյուղը քահանա չուներ։ Նրա բնակիչներին հովվում էր Ամուրավանդի շրջիկ քահանա Տէր-Հարություն Հակոբյանը։ Բլեղցիների պահանջով իրենց համար քահանա է ձեռնադրվել համագյուղացի Հարություն Գրիգորյան Տէր-Դավթյանը, որի ձեռնադրության թույլտվությունը հոգևոր կառավարությունից ստացվել էր 1873 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5575, ք. 8)։

¹²⁸ Մ. Բարխուտարեանց, 215

¹²⁹ “Кавказский Календарь на 1915г.”, էջ 100

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 7 կմ արևմուտք, համանուն գետի ափին: Աղբյուրներից հայտնի է, որ Բումի հայ բնակչությունը կրոնական հալածանքներից ստիպված դավանափոխ է եղել XVIII դարի կեսերին: Դեռևս 1725 թվականին Պետրոս Մեծին օգնության խնդրանքով դիմած հայկական գյուղերի շարքում հիշատակվում են նաև Բումի ներկայացուցիչները՝ քահանա Տեր Սիմասը և ոմն Պայրամ:¹³⁰ Գավառի այլ գյուղերի հետ մեկտեղ Բումի հայ բնակչությունը ֆիզիկական բնաջնջումից փրկվելու հույսով ուրացավ հարազատ կրոնն ու ընդունեց մահմեդականությունը: Թեև սկզբնական շրջանում այդ երևույթը որոշակի ձևական բնույթ էր կրում և ինչպես իրենք բնակիչներն էին խստավանդվում. «...ցերեկն թրքաբնուն ենք անում, գիշերն հայաբնուն...»¹³¹ այնուամենայնիվ մշտական հալածանքներն ու սարսափը, դաժան մահապատիժները տարիների ընթացքում կամաց-կամաց ավելի արմատացրին մահմեդականությունը: Հավատափոխությանը, ինչպես և բնական էր հաջորդեց մայրենի լեզվի կորուստը, իսկ ավելի ուշ անգամ ազգային շատ հնավանդ սովորույթների մոռացումը:

1851 թ. Բում գյուղն ուներ 768 մահմեդական ծագումով հայ բնակչություն:¹³² 1874 թ. գյուղի բնակչության թիվն աճել էր մինչև 1208 շունչ:¹³³ 1890-ական թթ. Բումը հիշվում է իբրև ավան՝ 416 ծուխ բնակչությամբ:¹³⁴ 1976 թ. Բումն ուներ 3808 բնակիչ:¹³⁵

Բում գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են հին գերեզմանոցներ, եկեղեցիներ, բերդեր: Գյուղի հյուսիսային ծայրում պահպանվում են «Գյավուր դալա» (Բրիստոնեի բերդ) կոչված ամրոցի մնացորդները (IX-XIV դարեր): Բերդի արևելյան և արևմտյան կողմերով գետակներ են հոսում: Համեմատաբար լավ վիճակում են բերդի հարավային և արևելյան կողմերի պարսպապատերը՝ շինված անտաշ գետաքարերով, կրաշաղախով: Բերդից արևելք, գետակի ձախ ափում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոց, ուր պահպանվել են բազմաթիվ տապանաքարեր: Հնավայրում Մ. Բարխուտարյանը գտել է միայն մեկ տապանագիր: Գերեզմանոցի արևմտյան ծայրում, գետակի մոյն ափին («Մուրթուզա-բեկի ջրաղացի հիսիսային կողմում» Մ. Բարխուտարյան) պահպանվում է մի ստորգետնյա սրբատաշ քարերով շինված մատուռ-դամբարան:¹³⁶ Բումից հյուսիս, գետակի ձախ կողմի բարձրության վրա պահպանվում են մեկ այլ քարուկիր ամրոցի ավերակները:

Բումի հյուսիսային ծայրում, լեռնաճյուղի վերջավորության վրա պահպանվում է «Եղիշ Առաքել» հայտնի սրբավայրը: Ըստ ավանդության այդտեղ էր գտնվում այն փոսը, ուր չարագործները նետել էին Սր. Առաքյալի մարմինը՝ նահատակելուց հետո: Հետագայում Վաչագան բարեպաշտ թագավորը Եղիշե Առաքյալի սուրբ մասունքները փոխադրում է Արցախ (Ջրվշտի վանք), իսկ այդ հորի մոտ կանգնեցնում սյուն. «Իսկ յետ բազում ժամանակաց բարեպաշտն վաչագան՝ Աղուանից արքայ, կանգնեաց սին ի գրի նահատակութանն Եղիշայի»:¹³⁷ Արդեն XIX դարի վերջերին այդ սյունը պահպանված չէր, իսկ հորը մեծ մասամբ լցված էր հողով. «Այսու ամենայնիվ յաճախում է հայերից և մահմեդականներից (նկատի ունի կրոնափոխ հայերին Ս. Կ.) ուխտատուրաց մեծ բազմութիւն»:¹³⁸

Հետաքրքրական է, որ միայն XIX դարի երկրորդ կեսում (մահմեդականություն ընդունելուց ավելի քան 100 տարի հետո) Բումի (ինչպես նաև մույն ճակատագրին արժանացած հարևան այլ գյուղերի) մահմեդական՝ ծագումով հայ բնակիչները սկսեցին կառուցել մոր կրոնից պահանջված աղոթատեղիներ՝ մզկիթներ: Այդպիսի աղոթատներ 1874 թ. դրությամբ Բում գյուղում երեքն էին:¹³⁹

Հայտնի է, որ այդ աղոթատներից գլխավորի մոտ գտնվում էր. «Ամանիս եկեղեցին...»:¹⁴⁰

208. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ,
ԹՈՒԻՆ ՍԱ (752):
Հրատ. Բարխուտարյան, 255:

ԳԻՐԴԱԴՅՈՒՆ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի շրջկենտրոնից 33 կմ հարավ, Կոկիսուն (Գյոկչայ) գետի աջ կողմում, Բզավանդ գյուղին դեմ հանդիման (միավորված է Մելիքլի գյուղ-խորհրդին): 1890-ական թթ. գյուղն ուներ 140 տուն՝ 985 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁴¹ 1914 թ. մարդահամարով Գիրդադյուլում բնակվում էր 1140 մարդ:¹⁴²

Գյուղի արժեքավոր հուշարձաններից էր Սր. Աստվածածին եկեղեցին (չի պահպանվել), գերեզմանոցը: Մ. Բարխուտարյանը գյուղի տարածքից հավաքել ու հրատարակել է 4 արձանագրություն:

209. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ՇԻՆԵՑԱԻ Ս. ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵՆԷ ԳԻՐԴԱԴԻԼԵՑԻՈՑ 1881:

130. Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с Армянским народом, СПб, 1898, էջ 427-428:

131. Մ. Բարխուտարյան, Աղուանից պատմություն, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 85:

132. "Кавказский Календарь на 1852г.", Тифлис, 1851, էջ 79:

133. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 215:

134. Մ. Բարխուտարյան, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 291:

135. Աղբյուրական Սովետական Հանրագիտարան (աղբյուր-ցանկեր), հ. 2, Բաքու, 1978, էջ 350:

136. Մ. Բարխուտարյան, նշվ. աշխ., էջ 255:

137. Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 12:

138. Մ. Բարխուտարյան, էջ 256:

139. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 215:

140. Մ. Բարխուտարյան, նույն տեղում:

141. Նշված աշխ., էջ 213:

142. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 110:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

Ծանոթ. հայտնի է, որ 1881 թ-ից առաջ էլ Գիր-դադյուզ գյուղում եկեղեցի կար: Մա միևնույն Սր. Աստ-վածածին անվամբ հիշվում է դեռևս 1851 թ. (Ֆ 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 100):

210. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գերեզմանոցում, վրան քանդակված մեծ, հնաձև խաչ ու նախշեր և միայն մեկ տառ.

Հ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

211. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ,
ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՍՈՂՈՍՈՒՆ, ԹՎ.
ԾԳ(654):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

Ծանոթ. Թվում է, գրիչը բաց է թողել հազարավորը՝ Ռ-ն:

212. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ.
ՕՎԱՆԷՍ, ԹՎ. Ռ-ՃԽԸ (1699):
Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

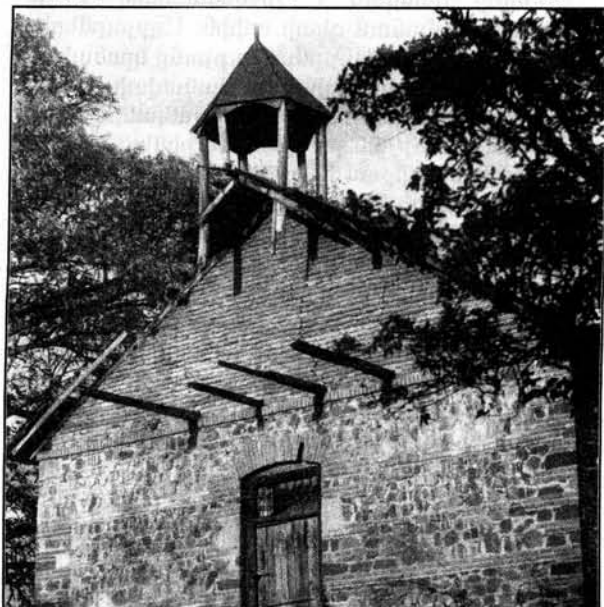
ՄԻՐՉԱԲԵՎԼՈՒ

Այս գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 13 կմ հարավ-արևմուտք, կից՝ Ջորլու գյուղին: 1888թ. ուներ 35 տուն (300 շունչ) հայ բնակիչ:¹⁴³ 1914 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղի բնակչության թիվը կազմում էր 361 մարդ:¹⁴⁴ Միրզաբեկյուն գավառի թրքախոս հայերով բնակեցված նշանավոր գյուղերից մեկն էր: 1918-19թթ. թուրքական ազդեցության ժամանակ միրզաբեկյունցիները ևս՝ թեև թրքախոս, սակայն, որպես քրիստոնյա հայեր զերծ չեն մնացել կոտորածներից: Մինչև 1988-ի բռնազաղթը գյուղում, բացի թրքախոս հայերից (շուրջ 30 ընտանիք), բնակվում էին նաև լեզգիներ և ադրբեյջանցիներ: 1981 թ. գյուղի ամբողջ բնակչության թիվը կազմում էր 628 մարդ:¹⁴⁵

1988-ին Միրզաբեկյունի հայերը գաղթեցին դեպի Ռուստովի մարզ: Գյուղում պահպանվում է Սր. Աստվածածին եկեղեցին (փայտածածկ), որի արևմտյան ճակատի վրա կանգուն է փայտաշեն զանգակատունը: Եկեղեցին ունի երկու մուտք (հարավից և արևմուտքից): Կառուցված է գլխավորապես աղյուսով և մասամբ անտաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով: Ըստ հորինվածքային ու ռճական առանձնահատկությունների բնորոշ է XIX դարի երկրորդ կեսում կառուցված եկեղեցիներին:

Միրզաբեկյու գյուղի պատմության ուսումնասիրության առումով խիստ արժեքավոր են գյուղի գերեզմանոցում պահպանված տապանագրերը: Այստեղ բազմաթիվ են անտաշ սալանման տապանաքարերը: Կան նաև շուրջ 20 սրբատաշ ուղղանկյունաձև տապանաքարեր: Վերջիններիցս միայն 5-ը արձանագրված գտանք: Տեղում նշենք, որ ավելի

ուշ շրջանի և ընդհուպ մեր օրերը հասնող տապանագրերում հայերեն արձանագրություններ չկան:

Դրանք բոլորն իրականացված են ոռոսերեն կամ որ ավելի գերակշռող է, ադրբեյջաներեն:

213. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գյուղի հարավային ծայրում տարածված գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև.

Ի ՅԱՅՄՍ ՏԱՊԱՆՍ ԱՆՓՈՓԵԱԼ Է ՄԻՐ-ՉԱԲԱՎԵԼՈՒԵՅԻ ԽԱՂՉԻ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆՅ, ՈՎ ՈՔ ՀԱՆԴԻՊԻ, լԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, 1869 ԱՄԻ:

Ծանոթ. այս և հաջորդ մի քանի արձանագրությունները առաջին անգամ հրատարակել ենք «Լրարեր հասարակական գիտությունների» ամսագրում (1988, № 1, էջ 40-52):

214. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նույնաձև, նախորդի մոտ. ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆԸՆ ՄԻՐՉԱԲԵՎԼՈՒԵՅԻ ՅՕՎՍԷՓ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆՅ, 1870:

215. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ.

Ի ՇԻՐՄԻՍ ԵԴԵԱԼ ՄԱՐՄԻՆ ՍԱՀԱԿԱՅ | ՍԱԳԻՆԵԱՆՅ ՏՈՀՄԵՆ, ՈՐԴԻՈՅ ՅԱԿՈՎԲԱՅ, | ՅԱՅՅԷ ՅԱՆՅՈՂԱՅ Ի ԽՈՐՈՅ ԿԱՐԴԱՅ | ՓՈԽԵԱԼ ՀՈԳԻՈՅ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ | 1897 ԱՄԻ 15 ՄԱՐՏԻ Ի ԳԻՂՆ ՄԻՐՉԱԲԵՎԼՈՒ:

Ծանոթ. Մահակ Մազինյանը գյուղական դատավոր էր, քարեզործ և հարուստ անձնավորություն (ջորդների՝ Ղազար քահանայի հարազատ մոր քեռին): Տես՝ Ղազար քահանա Յովսեփեանց, Այնարկներ ուտիացի և մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիս, 1904, էջ 29:

216. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ՏՆԻ ՄԱՐՄԻՆ ԲԱԼԱՍԱՆ լՏՈՒՍՏԻ ՏԷՐ ԴԱՆԻԷԼ | ԱԶԳԱԷ ՏԷՐ ԱՒԱԳԵԱՆՅ, 1899 Թ.:

143. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 244:

144. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 158:

145. Ադրբեյջանական Սովետական Հանրապետության (ադրբեյջաներեն), Բաքու, 1982, հ. 6, էջ 591:

217. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, մա-
խարի մուտ.

Ի ՍՄԻՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈԹԵԱԼ ԳՆԻ |
ՍԱՐՄԻՆ ՎԱՐԳԱՆԻ, ՈՐԳԻ ՄԻՆԱՍԵԱ-
ՆԻ | ԱԶԳԱԻ ՊԵՏԻՆԱՆՅԻ, ՎԱՆՈՒՄՆԵ-
ՑԱԻ | 1909 ԱՄԻ, 28 ԻՆ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ:

ՆԻԺ

Կապաղակ գավառի հիմնավորը ու նշանավոր
գյուղերից է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 20 կմ հա-
րավ-արևմուտք, լայնատարած աղբյուրաշատ դաշ-
տավայրում, ծածկված փարթամ բուսականությամբ:
Մատենագիր աղբյուրներում Նիժը հիշա-
տակվում է սկսած 1724-1725 թթ.-ից (Պետրոս Մե-
ծին օգնության խնդրանքով գրված մամակնե-
րում):¹⁴⁶ Նիժը հայտնի է որպես գավառի գլխավոր
հայաբնակ գյուղերից, ուր մեծամասնություն են
կազմում ուտիախոս հայերը: Կան մեծ քիչ թվով
կրոնափոխ եղած հայեր (ներկայումս իրենց հա-
մարում են աղբյուրաշատներ): XIX դարի կեսերին
Նիժն ուներ 500 տուն բնակչություն:¹⁴⁷ 1890-ական
թթ. Նիժն արդեն գյուղաքաղաք էր և ուներ շուրջ
800 տուն (5008 մարդ) բնակչություն:¹⁴⁸ 1914թ.
հունվարի 1-ի դրությամբ Նիժում բնակվում էին
10655 մարդ:¹⁴⁹ Նիժը հայկական այլ գյուղերի հետ
մեկտեղ մեծ կորուստներ է տվել 1918-1919 թթ. եմ-
քարկվելով թուրքական ագրեսիային: Խորհրդային
կարգերի հաստատումից հետո զանազան վայրեր
ցրված Նիժեցիները վերադարձել են ամայացած
հայրենի գյուղում ու վերստին շենացրել այն: 1982 թ.
գյուղն ուներ 5929 բնակիչ:¹⁵⁰ 1988-89 թթ. ընթաց-
քում գյուղի բոլոր քրիստոնյաները ենթարկվեցին
բռնագաղթի:

Նիժը բաղկացած է չորս մեծ թաղամասերից:
Սրանք էլ իրենց հերթին բաժանված են այլ ավելի
փոքր մասերի: Ինչպես հիմնական թաղամասերը,
այնպես էլ նրանց առանձին մասերն ունեն իրենց

146. Ա. Արքահայր, Ուղիների դիմումը Պետրոս 1-ին, «Էջ-
միածին» 1952, ապրիլ, էջ 39-40: Գ. Ա. Эзов, Сношения Петра
Великого с Армянским народом, СПб, 1898, էջ 427-428:

147. Ա. Ջալալյան, նշվ. աշխ., էջ 381:

148. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 245:

149. «Кавказский Календарь на 1915г.», էջ 165:

150. «Աղբյուրաշատի Սովետական Հանրագիտարան» (աղբ-
յուրաշատի), հ. 7, Բաքու, 1983, էջ 272:

առանձին անվանումները: Գյուղի ամենահին թա-
ղամասը Միջին կամ Դարա-մահլա կոչվածն է:

Այստեղ պահպանվում է Սր. Եղիշե եկեղեցին՝
կառուցված Եղիշե Առաքյալի գերեզմանի տեղում:
Հայտնի է, որ եկեղեցին ավերվել էր XVIII դարի
սկզբներին: Ներկայիս կանգուն եկեղեցին կառուց-
վել է ավերված հին եկեղեցու տեղում 1823 թվակա-
նին: Ըստ շինարարական արձանագրության
թվագրության Նիժի հաջորդ եկեղեցին կառուցվել է
1869 թ. (հիմնվել է 1866թ.) գյուղի ներքին կամ Դա-
րաբաղ թաղամասում Սր. Աստված... շին անվամբ:
Եկեղեցու կառուցմանը մեծապես օժանդակել է
տեղի իշխան Գալուստ հարյուրապետը. «Նիժ ա-

սացեալ զհղում ուտիաբարբառ ազգասէր Գա-
լուստ իւզբաշին իւր հայրենի հետոց ընթացակից
լինելով, ցոյց տուաւ նորերումս իւր ջերմեռանդու-
թեան գովելի պտուղը, կանգնելով իւր սեպհակա-
նութիւնից մի գմբեթաձև փառատը կոփածոյ քա-
րամբք եկեղեցի. այս ազգասիրի ջերմեռանդու-
թեան, ցոյցը տեսնելով, եւ փոխանորդ արժանա-
պատիւ Հայր Արիստակէս վարդապետը, նորա
ազգասիրական եւ Աստուածահաճոյ ձեռնարկը
օրհնելէն զկնի, յորդորեց, որպէս զի կատարելա-
գործ է իւր բարեգործութիւնը, յաւելլով ի վերայ՝ եւ
մի վարժարան նոյն իսկ եկեղեցու պարսպի մէջ
ուտիախոս մանկտեաց դաստիարակութեան հա-
մար»: ¹⁵¹ Հայտնի է, որ 1876 թ.-ից սկսած գործում
էր մեծ վերնումս հիշատակված կառուցվելիք դպրո-
ցը: ¹⁵² Ի դեպ այն ստացել էր Սր. Մեսրոպյան ան-
վանումը և անխափան գործել շուրջ 75 տարի: ¹⁵³
Թե եկեղեցին և թե մայիսին եկեղեցական-ժխա-
կան Սր. Մեսրոպյան դպրոցի շենքը ներկայումս
պահպանվում են գրեթե անվնաս:

Նիժի Վերջին կամ Պիծելու թաղամասում, ո-
րը զբաղեցնում է գյուղի հարավային մասը, գոյութե-
լուն ուներ Սր. Լուսավորիչ եկեղեցին: Վերջինս
ներկայումս հիմնավեր վիճակում է: Նրա քարերով
կառուցված են այլ շենքեր: Սրա շրջակայքում
տարածվում է գերեզմանոցը:

Գյուղի Վերին կամ Մալքել թաղամասում, որը
տարածվում է Նիժի հյուսիսային ծայրում ցայսօր
իր ողջ շքեղությամբ կանգուն է Սր. Աստվածածին

151. Յ. Մելքոնեան, Խմբագրութեան Արարատ ամսագրոյ, «Ա-
րարատ», 1869, օգոստոս, էջ 81:

152. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 62, ք. 42-43:

153. Ս. Իսրայելեան, էջեր իմ օրագրից (անոխայ):

եռանալ գմբեթավոր բավական ընդարձակ ու շքեղ եկեղեցին: Սա գյուղի եկեղեցիների շարքում ամենից ուշ կառուցվածն է, որ և փաստում է տվյալ

ժամանակաշրջանում բնակավայրի խիստ բազմամարդկային իրողությունը: Սա հիմնադրվել է 1890 թ. և ավարտվել XIX դարի վերջերին (արձանագրության մեջ ավարտի քվականի միավորը չի փորագրված): Եկեղեցու արևելյան և հարավային կողմերում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Նիժ գյուղի գերեզմանոցներից և եկեղեցիների որմերից հավաքել ենք թվով 13 արձանագրություն, որոնք բոլորն էլ հրատարակվում են առաջին անգամ:

218. ՍԲ. ԵՂԻՇԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, քառատող շինարարական արձանագրությունը փորագրված է դռնագլխին (նկ. 79).

ԿԱՌՈՒՑԵԱԼ Ի ՅԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՆՈՒԱՄԲ Ս(Ր)ԲՈՒՆ ԵՂԻՇԵԻ, ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՄԲԸ ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ Տ(Ե)Ր | Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒԲ Բ(Ա)Հ(ԱՆ)ԱՅ ԵՒ ԵՂԱՅՐ ՅՕՀԱՆԻ ԼՈՒՍԱՆՈՐՉԱԿԱՆ | ...:

Ծանոթ. 4-րդ տողում միայն մի կիսատ բառ է փորագրված: Սբ. Եղիշե եկեղեցու վերաբերյալ պահպանվել են արխիվային վավերագրեր: Այն հիշատակվում է 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 98), 1869 թ. կատարված գողության առիթով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5322, ք. 1), 1879 թ. նորոգման առիթով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7067, ք. 1), 1885 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8112, ք. 1), 1917 թ. (Ֆ. 56, ց. 4, գ. 816, ք. 1-3) և այլն:

219. ՍԲ. ԵՂԻՇԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրություն՝ փորագրված նախորդից քիչ բարձր, բարավորին (մոտավորապես կրկնում է նախորդ արձանագրության բովանդակությունը) (նկ. 80).

ԿԱՌՈՒՑԵԱԼ Ի ՅԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՆՈՒԱՄԲՆ ՍՐԲՈՅ | ԵՂԻՇԵԻ

ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՄԲՆ | ԵՆԳԻԲԱՐԻ, ՈՐ Տ(Ե)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒԲ, ՈՐ Է ՅՈՀԱՆՋԱՆԻՆ ԻՒՐՈ ...:

220. ՍԲ. ԵՂԻՇԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում, ավագ խորանի մոտ արևմտահայաց պատին սվաղից դուրս մնացած մի բարի վրա մեծ մասամբ փակագիր ու անհասկանալի ոճով փորագրված է.

ԱՅՍ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂ(Ե)ՑԻ | ՇԻՆՈՂ ԴՂՈՐԱՆՑ ... | ... ՋԱԶԱՐ, ԵՍ | ԱՎԵՏԻՍ ԳՐ(Ե)ՑԻ ԵՏ Թ(ՎԻՆ) | 1823:

Ծանոթ. Թվականի մեջ տասնավորը կասկածելի է (ծածկված է սվաղի շերտով):

221. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սբ. Եղիշե եկեղեցու հարավային պատի տակ, մուտքի առջև (նկ. 81).

Ի ՅԱՅՍ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԵՂ(Ի)ՇԵՑԻ ՇԻՆՈ(Ղ) ԱՅՍ Է ՀԱՆԳՈ(Ի)ՑԵԱԼ ՆԻԺԵՑԻ ՋՈՂԱՆԵԱՆՑ ԵՆԿԻԲԱՐԻ ՈՐԹԻ ՕՀԱՆՋԱՆՍ Է ԵՒ | ԻՒՐ ՈՐԴԻ ԱՆԻՇԱՏԱԿ Տ(Ե)Ր ԱԽԵՏԻՍ ԻՍ | ԱՅՍ ԶԱՐՍ ԲԵՐԵԼ ԿԱՄ ԴԱՇԵԼ ԵՒ ԳԻՐ | ԳՐԵԼ, Օ(Վ) ՈՐ ԸՆԴԵՐՑԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԻՒՐԱՆ ՇՆՈՂԱՅՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌԱՉԹ (1840):

Ծանոթ. Արձանագրության մեջ հիշատակված Տեր Ավետիսը Նիժ գյուղի Միջին բաղի քահանաներից էր և մահացել է 1873 թ.:

222. ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի բարավորին փորագրված է (նկ. 82).

ՈՍՏԱԿԵՄԵՆԱՆՑ ՅԻՇԱՏԱԿ ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ ԵՒ ՆՆՋԵՑԵԼՈՅ | ԻՒՐԵԱՆՑ ՀԻՄՆԵՑԱԻ Ի ԹՎԻՆ | ՀԱՅՈՑ ՌՅԺԵ (1866), ԱԽԱՐՏԵՑԱԻ ՌՅԺԸ (1869):

Ծանոթ. Ինչպես Նիժի մյուս եկեղեցիները, այնպես էլ այս եկեղեցու կառուցումից առաջ էլ տեղում եղել է ավելի հին եկեղեցի: Արխիվային վավերագրերում սրա մասին հիշատակություն կա 1839թ., երբ այն ենթարկվել է կողորպտման ու հրդեհման (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 562, ք. 1, 12-13):

223. ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մույն ճակատում նախորդ արձանագրությունից քիչ բարձր (նկ. 83).

ԿԱՌՈՒՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՍ | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ(ԱՇՆԱՅ) ԱՐԴԵԱՄԲԸ ՆԻԺԵՑԻ ԳԱ | ԼՈՒՍՏ, ԽԱՉԱՏՈՒՐ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄ, ՉՈՐԻՑ ՀԱՐԱՋԱՏ ԵՂԱՐՑ, ՌՊՀ (1870):

224. ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, նախորդ արձանագրությունից ձախ (արևմուտք) ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ փորագրված է (նկ. 84).

ԵՂԱՋԱՐԵԱՆ | ԽԱՉԱՏՈՒՐ | ԻՇԽԱՆՆ ՈՒՏԻ | ՅԵՐԿԱՆՑ ԻՒՐ | Ի ՇԻՆՈՒԹԻ(Ի)Ն | ՏԱՃԱՐԻՍ | ԵՏ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻՐ | ՌՈՒԲԼԻՍ:

225. ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի բարավորին քանդակված է խաչ, որից ցած 6 տող շինարարական արձանագրությունը (նկ. 85).

Ի 1890 Թ(ՎԻ)Ն ՍԿՍՈՒԵՑ | ԱՅՍ ՆԻԺ ԳԻՒՂԻ ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻՍ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾԻՆ | ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹ(ԵԱՆ) | ԾԱՌՔՈՎ, ԱԽ(ԱՐ)Տ 189. Թ.:

Ծանոթ. Մույն արձանագիրը կրող ներկայումս կանգուն եկեղեցու կառուցումից առաջ էլ տեղում եղել է ավելի հին եկեղեցի: Վավերագրերից մեկում Նիժի Վերին բաղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հիշատակվում է 1860 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4047, ք. 1): Վիճաբան կառուցման ավարտի քվականի վերջին տառը չի փորագրվել: Ամենայն հավանականությամբ վիճաբանը փորագրվել է մինչև ամբողջ եկեղեցու կառուցելը, իսկ երբ ավարտել են, մտադրել են ավելացնել քաջ բողոք թիվը:

226. ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ Ե-
ԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի ձախ կողմում պա-
տի սկադի շերտի վրա նկարված է էջմիածնի Մայր
տաճարն ու շրջակա շինությունները և երկու տո-
ղով նկարի վերին ու ստորին եզրերում սպիտակ
ներկով գրված է հետևյալը (նկ. 86).

... ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՅԻՇԱՍԱԿ Է ՋԱՆԻ ԳԱ
ԼՈՒՍՏԵԱՆ | ... ՈՐԴԻ ԱՌԱՔԵԼ ՎԵՋԻ-
ԲԵԱՆԻՅ, 1914 Թ. ՅՈԿՏ(ԵՄԲԵՐ):

227. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գերեզմանոցում, ուղ-
ղանկյունաձև.

ԱՅՍՕՐ ՓՈԽԱՏՐԻ ԼՈՒՍԱՓԱՅԼ ՀՈԳԻՍ
Ի ՅԵՐԿԻՆ | ԹՈՂԵԱԼ ՍԱՐՄԻՆ ԻՄ ԼՈԿ Ի
ՏԱՊԱՆԻՍ | ՋԱՆՈՒՆ ՄԵՂՍԱԼԻ ՅՈՎ-
ՀԱՆԵՍ ԶԱՀԱՆԱՅԻՍ | ՈՐԴԻ ՄԱՀՏԵՍԻ
ԱՌԱՆ ԴԱԼԱՔԵԱՆՅԻՍ, ԵՄ Ի ԳԵՂՋԵՆ
ՆԻԺԵՑՈՅ ՈՒՏԻԱՆՈՍ ՅԵՂԵՆ | ԱՆՋԱ-
ԻԱԿ ԵՐԹԱՍ ԱՌ ՏԵՐՆ ԱՄԵՆԻՍ | ՀԱՆ-
ԴԻՊՈՂ ԳԵՐԵՋՄԱՆԻՍ ՅԻՇԵՍՋԻՔ ՋՈ-
ՂՈՐՄԻՍ | ՎԱՆՃԱՆԵԱԼ ԴԵԿՏ. 27-ԻՆ
1910 ԱՄԻ:

Ծանոթ. *Իրրև քահանա հիշվում է 1898 թ-ից (Ֆ. 56,
g. 1, q. 9351 p. 6):*

228. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև (նկ. 87).

ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԵԱԼ Ի ՇԻՐՄԻ ՀԱՆԳՉԻ
ՍԱՐՄԻՆ ՄԱՀՏԵՍԻ ԱՌԱՆԻՍ | ՆԻԺԵՑ-
ԻՈՅ ՊՈՂՈՍԵԱՆ ԴԱԼԼԱՔԵԱՆՅ ՈՒՏԻԱ-
ՆՈՍ ՅԵՂԻՍ | ԾԱՌԱՅ Զ(ՐԻՍՏՈ)ՄԻ, ՀԱՅ
ԼՈՒՍԱՌՈՐԻՉ ԱՐՏԵՆ ՏԱՌԱՆՈՂԻՍ | ՊԱ-
ՍԵՄ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉՈՂ ՄԱՀՎԱՆ
ՀՐԵՇՏԱԿԻՍ | ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔ ՏԱՊԱ-
ՆԻՍ ՅԻՇԵՍՋԻՔ ՋՈՂՈՐՄԻՍ, ՎԱՆՃ.
1892 ԱՄԻ:

Ծանոթ. *Արձանագրի սկզբի 3 տողերը առաջին
անգամ հրատարակել է Հրանտ Առաքելյանը՝ իր «Մու-
ղիներ» հոդվածում («Ժրան Նամե», 1994 թ, № 2, էջ 13):*

229. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՋԱՌԱՄԵԱԼ ԾԵՐՈՒՆԻՆ
ԻՇԽԱՆ ՆԻԺԵՑԻՈՅ | ՊՈՂՈՍ ՄԱՏԹԵՈ-
ՍԵԱՆԻՆ, ԼՈԿ ԱՍՎԻ ԱՆՈՒՆ ԻՄ ԱՇ-
ԽԱՐՀԻՆ ԱՋԿԱԽ | ԼՈՒՍԱՌՈՐՉԻՆ, ՈՒ-
ՏԻԱՆՈՍ ՅԵՂԻՆ, ԶՈՂՆ Է ՏԱՊԱՆԻՍ
ԶԱՐԻՆ | ՄԻՆԱՍ ԹՈՂՆ ՍՈՐԻՆ ՎԱՆՃ.
1877 ԱՄԻ 2 ՍԱՐՏԻ:

Ծանոթ. *Դարձյալ հրատարակված է նույն հոդվա-
ծում՝ քաղվածաբար:*

230. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՆՓՈՓԵԱԼ ԴՆԻ ՍԱՐ-
ՄԻՆ ՈՒՏԻԽԱՅՆ ԴԱԽԻԹ ԴԱՆԻԵԱՆ ՋԱՐ-
ԳԱՐԵԱՆՅ, ՎԱՆՃ|ԱՆՎԱՅ 1909 ԴԻՆ, 50
ԱՍԱՅ ԵՒ ԻՐԻ ԵՂԱՅՐԸ Է | ԱՂԱԿՈՒՄ
ԴԱՆԻԵԱՆՅԻՆ:

231. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԿՈՍ ԱՂԱՋԱՆԵԱ-
ՆԻՍ, ԻՇԽԱՆ ՆԻԺԵՑԻՈՅ ՈՒՏԻԱՆՈՍ
ՅԵՂԻՍ, ԱՋԳԱԻ ՀԱՅ ԴԱՌԱՆՈՂ ԼՈՒՍԱ-
ՌՈՐՉԻՍ ...

Հրատ. Հ. Առաքելյան (նշվ. հոդվածը):

ՋՈՐԼՈՒ

Մինչև 1918 թ. թրքախոս հայերով, ներկա-
յումս աղբյուրանցիներով բնակեցված այս գյուղը
գտնվում է շրջկենտրոնից 13 կմ հարավ-արևմուտք,
Կուտկաշեն-Վարդաշեն մայրուղու ձախ կողմում,
Միրզաբեկլու գյուղին գրեթե կից: Գյուղի անվան
ամենահին հիշատակությանը հանդիպում ենք
1725թ. օգնության խնդրանքով Հանքոս Մեծին
գրված մի նամակում: Վերջինս գրված էր գավառի
մի քանի նշանավոր գյուղերի ազդեցիկ անձանց
կողմից: Դրանց թվում էր. «... Չորրուի Ալլահվեր-
դի, ...»: ¹⁵⁴ XIX դարի վերջերին Ջորլուն ուներ 45
տուն (345 մարդ) քրիստոնյա-թրքախոս հայ բնակ-
չություն: ¹⁵⁵ Գյուղի բնակչությունը մեծ կորուստներ
է տվել 1918-19 թթ.:

Գյուղի պատմական հուշարձաններից կան-
գուն, սակայն մեծապես ձևափոխված վիճակով
պահպանվում է Սբ. Աստվածածին քարաշեն,
փայտածածկ եկեղեցին: Առանձնապես կարևոր է
հայաթափ գյուղի գերեզմանոցը, ուր պահպանված
շուրջ 50 գերեզմանաքարերից միայն 4-ի վրա
գտանք արձանագրություն:

232. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գերեզմանոցում, ուղ-
ղանկյունաձև (նկ. 88).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱԲԱԼՈՒ ՋՈՐԼՈՒՎԵՑԻ
Տ(Ե)Ր ԱԲՐՀԱՄԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԴ (1815):

233. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐՏՐՕՍԻ | ԿՈՂԱԿԻՅ
ՍՈՒՐՄԱՅԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿՃ (1817):

234. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԵԼՔՈՒՄԻՆ, ՈՐ Է | ՈՐԴԻ
ՇԱՀՍՈՒՎԱՐԻ, ՕՎ ՈՔ | ԿԱՐԴԱ Ա(ՍՏՈՒ-
Ա)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԵՔ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՅՃ (1857):

235. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, սալանման անտաշ քար
է, հարթ երեսին փորագրված է.

ՏԱՊԱՆՍ Է ԱԼԼԱՀՎԵՐԱՆԻ, ՈՐԴԻ | ԷՐ
ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄ ՕՍՄԱՆԵԱՆՅԻ, | ՍԱՅՐ ԷՐ
ՆՈՒԲԱՐԸ, ԿԻՆՆ ԷՐ ՋԱՌՆ|ՇԱՆ, ՈՐԴԻՔ
ՍՈՐԱ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՈՒ | ... ԳԻՒԼԿԵԱՋԱՐ:

ՄԻԹԵՆԳԻՋԱ

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ, ներկայումս՝ աղբ-
րեջանաբնակ գյուղ շրջկենտրոնից հյուսիս (միա-
վորված է Լազայի գյուղխորհրդի հետ): 1890-ական
թթ. գյուղն ուներ 50 տուն (245 մարդ) հայ բնակ-
չություն: ¹⁵⁶ 1914 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ
գյուղում բնակվում էին 296 մարդ (բոլորն էլ հա-
յեր): ¹⁵⁷ Միթենգիջայի արժեքավոր հուշարձան-

154. Դ. Ա. Эзов, նշվ. աշխ., էջ 427-428:

155. Մ. Բալխտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 244:

156. Նշվ. աշխ., էջ 216:

157. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 181:

ներից էին Սր. Գևորգ եկեղեցին (չի պահպանվել) և հին գերեզմանոցը, ուր բացի տապանաքարերից (արձանագիրները հասնում են մինչև XX դարի սկզբները) պահպանվել են մաս խաչքարեր:

236. ԽԱՉԶԱՐ, գերեզմանոցում.

ՀԳ (624) ԹՎ. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՇՈՂԱ-
ՔԱԹԻՆ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 217:

237. ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ...:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 217:

238. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գյուղից արևելք, ծորի մեջ.
ԹՈՍԱՍ ԺԲ ԹՎՈՋ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 217:

Ծանոթ. «Բայց քե այդ թուականում գործածական էին այս ձև տղագրությունն և տառերն» (Մ. Բարխուտարեանց, էջ 217):

ՍՈՒԼԹԱՆ-ՆՈՒՆԻ

Գտնվում է շրջկենտրոնից 14-15 կմ հարավ-արևմուտք, Կոտկաշեն - Աղդաշ մայրուղու վրա: Այն բաղկացած է երկու թաղամասից՝ արևելյան և արևմտյան: Մրանք համապատասխանաբար տարածվում են մայրուղու աջ ու ձախ կողմերում: 1874 թ. գյուղն ուներ 746 հայ (առաքելական) և 281 քաքար (սյուննի) բնակչություն:¹⁵⁸ 1888 թ. գյուղում բնակվում էին միայն հայեր (առաքելական, քրքախոս) 152 տուն՝ 1019 մարդ (521 արական, 498 իգական):¹⁵⁹ 1914 թ. գյուղի բնակչության թիվը կազմում էր 1110 մարդ (բոլորն էլ հայեր):¹⁶⁰ Գյուղը մեծ կորուստներ է տվել 1918-1920 թթ. ենթարկվելով երկրամաս ներխուժած օսմանցիների և տեղի մուսավաթականների համատեղ կազմակերպած հայաջինջ կոտորածներին: 1985 թ. հայերը կազմում էին գյուղի բնակչության մի փոքր մասը և բնակվում էին միայն արևմտյան թաղամասերում (25 տուն): Նրանք հայրենի գյուղը հարկադրաբար լքեցին 1988-ի հայտնի բռնազաղթի օրերին:

Մ. Բարխուտարյանցը նշում է, որ գյուղի արևելյան թաղում էր շուկան, իսկ արևմտյանում. «Նորաշեն և փառառք եկեղեցին» և. Աստուածա-

ծին»:¹⁶¹ Սա ունի եռանավ բազիլիկի հորինվածք: Այն քարաշեն է, փայտածածկ: Մրա որմերին երկու տեղ պահպանվել են արձանագրություններ:

Գյուղի արևելյան թաղամասերում կիսավեր վիճակով պահպանվել է մեկ այլ եկեղեցի: Սա հորինվածքով կրկնում է նախորդին: Այս եկեղեցու կարևոր առանձնահատկություններից է ուղղանկյունաձև ավագ խորանը (փայտաշեն ծածկը այստեղ չի պահպանվել, ներկայումս օգտագործվում է իբրև ամառային կինոթատրոն): Ըստ ռճական, շինարարական, ճարտարապետական առանձնահատկությունների եկեղեցին կառուցվել է XIX դարում: Հայտնի է, որ 1874 թվականին արդեն գյուղում գոյություն ուներ 2 եկեղեցի, հետևաբար, եթե արևմտյան թաղի եկեղեցու շինության թվականը ստույգ հայտնի է (1873), ապա արևելյան թաղի վերոհիշյալ եկեղեցին էլ կառուցված պետք է լիներ առնվազն մինչև 1874 թ.:

Գյուղի արևմտյան թաղում, Սր. Աստվածածին եկեղեցուց քիչ հարավ-արևմուտք տարածվում է գյուղի ընդարձակ գերեզմանոցը: Տեղում պահպանվել են XVIII-XIX դարերի և XX դարի սկզբներին վերաբերող բազմաթիվ ուշագրավ տապանագրեր: Գերեզմանոցի մի ծայրում թաղումները շարունակվում էին մինչև 1988-ի բռնազաղթը: Վերջիններիս տապանագրերի լեզուն ի տարբերություն հիների՝ հայերեն չէ, այլ աղբյուրներն են կամ ռուսերեն:

Արևելյան թաղում, արքայակաղնու մի այգում Մ. Բարխուտարյանցը ժամանակին տեսել ու ընդօրինակել է, մի տապանագիր: Քարի վրա քանդակված է եղել թուր, նետ ու աղեղ, ձեռնափայտ (գավազան) և մկրատ: Տապանաքարին կից եղել է մի խաչքար, որի արձանագրությունն էլ հրատարակել է երախտաշատ գիտնականը: Ցավոք, մենք այն տեղում չենք գտել և առնելով Մ. Բարխուտարյանցից անփոփոխ վերահրատարակում ենք:

Արձանագրությունները պարունակող գյուղի տարբեր հնավայրերից ստորև ներկայացնում ենք 19 արձանագրություն, որից մասկիմում հրատարակված են եղել միայն 2-ը:

239 ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի ճակատակալ քարին փորագրված է հնգատող շինարարական արձանագրությունը (նկ. 89).

Բ(Ե)ՐԻ ԶԱՐՆ ԱՅՍ Խ(Ա)Չ(Ա)Տ(ՈՒ)Ր ԱԹ-(Ա)Բ(Ե)Կ(ԵԱՆՑ) Ի 1873 ԱՄԻ, 10 ԻՆ ՍԷԿ-ՏԵՍԲ(Ե)ՐԻ ՇԻՆԵՑ(Ա)Ի | Ս(ՈՒ)ՐԲ ԱՍՏՈՒ-ԱԾ(Ա)ԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԾԱԽՈՒԲ | ՀԱՍԱ-ՐԱԿՈՒԹ(Ե)ԱՆ, Ի ԺԱՍԱՆԱԿԻ ԶԱՀԱ-ՆՈ(Ի)Մ Է| ԱԻՏԻՍ Զ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա) Տ(Ե)Ր ԻՍՐԱԷԼԵ(Ա)ՆՑ, ՍՕԼԹԱՆ (Ն)Ո(Ի)ՆԻ:

Ծանոթ. շինարարական բնույթի այս փմագիրը կրող ցայսօր կանգուն եկեղեցու տեղում հնում եղել է ավերի հին եկեղեցի: Վերջինիս վերաբերյալ արխիվային վավերագրերում հիշատակություններ կան 1839 թ. (եկեղեցին ենթարկվել է կողոպտման ֆ. 56, ց. 1, գ. 562, ք. 11),

158. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 216:

159. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 242:

160. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 183:

161. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 241:

1843 թ. (հիշ. նույն առիթով ֆ. 56, ց. 1, գ. 1374, թ. 1): 1895 թ. նախատեսվում էին նորոգչական աշխատանքներ (ֆ. 56, ց. 1, գ. 9130, թ. 3): Ինչ վերաբերում է վիճագրի վերջում հիշատակված ծխական քահանա Տեր-Ավետիսին, որը ձեռնադրվել էր 1870 թ. ապրիլի 19-ին (ֆ. 56, ց. 1, գ. 5567, թ. 2), ապա սա, որպես գյուղում քահանայագործող երկու հովիվներից մեկը, հիշվում է նաև 1877 թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 6886, թ. 40): Մրան հիշում է նաև Մ. Բարխուտարյանը մոտ 1890 թ., որը քահանայի տանը տեսել էր մի հին «Հայսմավուր»՝ գրված բամբակի թղթի վրա (նշվ. աշխ., էջ 241): Մեկ այլ անթվակիր վավերագրից պարզվում է, որ քահանան մահացել է մարտի 29-ին (տարեթիվը չի նշված) մոտ 65 տարեկան հասակում: Մահվանից դեռ 6 տարի առաջ արդեն չէր քահանայագործում, բայց միշտ անշահախնդիր ծառայում էր ժողովրդին: Հայոց դպրոցների փակվելուց հետո էլ նա մասնավոր կերպով ձրի հայերեն էր սովորեցնում երեխաներին (ֆ. 227, ց. 1, գ. 72, թ. 62):

240. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում՝ հյուսիսային պատի մեջ ագուցված մկրտարանի սրբատաշ քարի հարավահայաց երեսին փորագրված է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԱԲԱԶԱՆՆ ԷՐ | Է-
ՐԵՑԻ ՈՐԴԻ ԳԱԼՈՒՍԻՆ ԵՒ ԻՒՐ ԿՈՂԱ-
ԿԻՑ ՍԱՆԴՈՒՅՏԻՆ Ե(Ի) ՈՐԴՈՅՆ ՂԱ-
ՐԱՎԶԻՆ, ՕՀԱՆԻՆ, ԱԲՐ(Ա)ՀԱՄԻՆ:

Ծանոթ. Էրեր գյուղը, կարծում ենք, Վարանդայի Հերեկերն է (այժմ՝ ԼՂՀ, Մարտունու շրջանում):

241. ԽԱՉԶԱՐ, արևելյան թաղում արքայակաղնու մի այգում, կից մի տապանաքարի.

ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ ԻՌՍԱՍ-
ՄԻՆ, ԹՎ. ՄԷ (758):

Հրատ. Բարխուտարյանց, էջ, 242:

Ծանոթ. Նկարագրված տապանաքարի քանդակները (թուր, նետ ու աղեղ, ձեռնափայտ կամ ավելի ճիշտ գավազան և այլն) ճշտությամբ կրկնված են գավառի ուրիշ հին գյուղերի գերեզմանոցներում պահպանված տապանաքարերի վրա (Ռուշան, Ամուրավան, Գյանդխան, Ղալափա և այլն): Ի դեպ արձանագրվածները XIV-XVI դարերից են: Տվյալ դեպքում Մուրան-Նուխի տապանաքարը՝ կից խաչքարով, մենք տեղում չենք գտել և վիճագիրը, որը թվագրված է ՄԷ-758 թ. ստուգելու հնարավորություն չենք ունեցել:

242. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, արևմտյան թաղի մեծ գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ԻՍՐԱԷԼԻ ԿՈՂԱ-
ԿԻՑ ԱՆՆԱԻՆ Է, ԹՎ(ԻՆ) ՌԲԴԻԴ (1795):

Ծանոթ. «Թ. Փ. » ստորագրությամբ մի ուշագրավ հոդվածում, որը 1889-ին տպագրվել է «Նոր-Դար» օրաթերքում (№ 65, էջ 3), կարդում ենք. «...Տեր Դանիելի որդի Տեր Իսրայելը բռնակալ խաների, սուլթանների հալածանքներից խոյս տալու համար, բոլոր ժողովրդով փախել է Կովկասեան լեռների անտառներն, որտեղ գիշերը սաստիկ քամոց մի ահագին ծառ արմատայնի լինելով՝ իր տակ կոտորում է շատ շատերին և Տեր Իսրայելի կին՝ Աննային օրօրոցի երեխայով (դրանց գերեզմանները եկեղեցու բակումն են): Տեր Իսրայելը վախճանուել է ՌՄԾՁ թ. (82 տարի է), իսկ կինը - ՌՄԽԴ թ. ...»:

243. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ ՆՈՒՆԵՑԻ ԱԶԱՐԻ ՈՐԴԻ ՄԻՆԱՄԻՆ Թ(ՎԻՆ)|ՌՄԿԴ (1815), ՄԱՀԻՄԻ Ժ (10):

244. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ | ՆՈՒՆԵՑԻ ՃԱՆԱՆԻՆ, ՈՐԴԻ | ՅՕՀԱՆԵՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԴ (1815):

245. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐՄՆՈՅ ՏԵՂԻ ՄԵԾ| ԻՇԽԱՆ ԱԹԱԶԻՇԻ ԻԺԶԲԱՇԻՆ, ՈՐ Է| ՈՐԴԻ ՊԱՏԱԼԻ, ԲՆԻԿ ՍՈ(Ի)ԼԹԱՆ

246. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՔԱԼԱԽԱՆԵՑԻ ԽՈՋԱ ԸՍՏԵՓԱՆԻՆ, ԹՈՌՆԸ | ԱՌԱԶԵԼԻՆ, ՌՄԿԵ (1816):

247. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ ՆՈՒՆԵՑԻ|ԴՈՒՐՄԻՇԻՆ, ՂԱՐԱԿԱՏԻՆ, Թ(ՎԻՆ) ՌՄԿԵ (1816):

248. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ ՆՈՒՆԵՑԻ ՍԱՐԳԻՍԻ ՈՐԴԻ|ՅՕՄԷՓԻՆ Ե, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՍՍԱ ՄԷԿ ԵՐԴԻՎ ՍՐՏԻՒ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԱՅԷՔ ԵՒ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՁԵԶ ՈՂՈՐՄԵՍՑԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԸ (1819):

249. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆՈՒՆԵՑԻ Տ(Է)Ր ԱԼԻՔՍԱՆՆ ԿԱԼՈՒՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՁԷ (1838):

250. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆՈՒՆԵՑԻ Տ(Է)Ր ԿԱՐԱՊԵՏԻ|ԿՈՂԱԿԻՑ՝ ԱՆԹԱՌԱՄԻՆ, 1840 ՅՈՒՆԻԱՐԻ ԺԷ (17):

251. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԻԱՄԻ, ՈՐ Է ԴՈՒՍՏՐ Տ(Է)Ր ԶԱԲԱՐԻ, ԿՈՂԱԿԻՑ ԷՐ ՅՈՀԱՆԵՍԻ, ՈՐԴՈՅՆ ԿԱՐԱՊԵՏ|Ք(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)ՅԻ, 1844 ԱՊՐԻԼԻ 8-ԻՆ ՎԱՄՃԱՆԻ:

252. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏՈՒՐԱՄԵՇ|ՈՂԱԼԻ ԱԶԱՐԻ ՈՐԴԻ|ԲՈԼԻ ԻԺԶԲԱՇԻՆ, 1846 ԱՄԻ, ՄԱՐՏԻ 1:

253. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ԻՍՐԱԷԼԻ, ԹՈՌՆ ԿՈՉԻ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ՏԷՐ ԴԱՆԻԷԼ, ՍՈՔԱԵՆ ԱԶԳ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, Ի ԲՆԷ ՍՈՒԼԹԱՆ ՆՈՒՆԻ, ՅԱՍՍ 30 ՍԱ ՁԵՌՆԱԴԻ, ՎԱԹՍՈՒՆ ԱՄԻ ԱՌ ԳՈՒՂԻ ՏԷՐ ՓՈՒՆԻ, ՈՐ ՀԱՆԴԻՊԻ ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻ ՄԻ ԶԱՆՑ ԱՌՆԷ ՀՈԳԻ(Ո)Ց ԱՄԻ, 1846 ԱՄԻ, Ի 4 ԱՌՈՒՐՆ

ՄԱՅԻՍԻ, ՅԱՍՍ Է ՎԱՆՃԱՆԻԿԱՆԴԻՊՕ-
ՂԱՅԴ ԱՂԱՉԵՄ ՏԵՐ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԵԼ ՄԱՂ-
ԹԵՄ, ԻՍԿ ՈՐ ԱՌԸՆԹԵՐ ԿԱՆ ՈՒՇԻՄ
ՄՏՕԶ ՈՂՈՐՄԻ ԴԱՆ:

Ծանոթ. Տապանագրի ուղարկումը տվյալները ավելի
ևս լրացնելու համար մեջ ենք բերում մասնաձևից քաղված
հետևյալ նյութը. «...Ամուլլուեցիները հաստատ հայեր են
եղած, որովհետև նրանց մի ժամանակ հովուել է Մուլ-
թան-Նուխու քահանայ Տէր Դանիէլը, որ այժմեան քա-
հանայ Տէր Անեղիսի պապի պապն է: Եփրեմ կաթողի-
կոսն Տէր Դանիէլից Ամուլլի գիւղացի մի ննջեցյալի հոգե-
բաժին փողն է պահանջել հրամանով. (այդ թուղթը մինչև
անցեալ տարի մնում էր Տէր-Անեղիսի տանը, այժմ, ինչ-
պէս իրենք են ասում չկայ):...» (շարունակությունը տես
№ 242-ի ծանոթ., «Նոր-Դար», 1889, № 65, էջ 3):

254. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ԱՍԼԱՆ
ԲԵԿԻ, | ՈՐԴԻ(Ո)Յ ՂԱՐԱՊԱՂՅ(Ի) ԶՐԱ-
ԵՐԴԵՑԻ | ԱԹԱԲԵԿԵԱՆՅ ՅԱԿՈՎԲԷ
ԿԻՈՐ ՅԱՍՏԻՃԱՆԻ ԿՕԼԼԵԺԱԿԻՅ
ՍԵԿՐԵՏԱՐԻ | Ի ԿԶ (46) ԱՄԱՅ ԻՐԻ
ՀԱՄԱԿԻ 18⁸/₃₀ 47:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 242-243: Հրատարա-
կիչը բաց է թողել 4-րդ ամբողջ տողը, ունի նաև այլ վրի-
պումներ:

Ծանոթ. Մ. Բարխուտարյանը նշում է, որ այս Աս-
լանբեկը Զրաբեղի Կոտապատ գյուղի Մելիք-Վանո
թոռն էր և այդ կողմերում վարել է դատավորի պաշտոն:

255. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱԲԱԼՈՅ ՆՈՒԽԵՑԻ ՏԵՐ
ԿԱՐԱՂԵՏԻ ՈՐԴԻ ԳՊԻՐ ՅՕՀԱՆՆԷ-
ՄԻՆ, ՈՐ ՎԱՆՃԱՆԵՑԱՒ 1851 ԱՄԻ, Ի 26
ՓԵՏՐՎԱՐԻ, ԻՍԿ | ԹԱՂԵՑԱԻ ՄԵՐԶ ԱՌ-
ՀԱՅՐՆ ԻՐԻՇՈՒՄ:

256. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՈԼԹԱՆ ՆՈՒԽԵՑԻ ՆԱ-
ԶԱՐԵԱՆՅ ՂԱՆԻՊԵԼԻ ՈՐԴԻ ԱՆՅԻՇԱ-
ՏԱԿ ՅՈՍԵՓԻՆ, | 1860 ԱՄԻ, 24 ՅՈՒՆՎԱՐ:

257. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՍԱՐՄԻՆ ՍՈՒԼԹԱՆ ՆՈՒ-
ԽԵՑԻ ՃԱՎԱՅԻՐՂԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՈՐ Է |
ԿՈՂԱԿԻՅ ՍԱՐԶԱՐԱՅԻԶ(Ա)ՀԱՆԱՅԻ ՏԵՐ
ՍԱՐԳԻՍԵԼԱՆ Ի ԲԼԵԴԻՑԻ, 1861 ԱՄԻ:

Շ Ա Մ Ա Խ Ո Ւ Շ Ր Ջ Ա Ն

Ջրադեցնում է Բուն Աղվանքի արևելյան մասը: Համապատասխանում է միջնադարյան Շիրվանի
կենտրոնական մասին: Ներկայիս շրջանը իր բոնած տարածքով ամենից ընդարձակն է Ադրբեջանի
հանրապետության տարածքում (զբաղեցնում է 3.9 հզ. քառ. կմ): Ունի մեկ քաղաք (շրջկենտրոն Շամա-
խին), 2 քաղաքատիպ ավան, 1 բնավան, 103 գյուղ: Սահամանակից է Ադսուի, Իսմայիլի, Մաշքադայի,
Մալյանի, Մաքիբաբադի և Քյուրդամիրի շրջաններին: Մինչև 1918 թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հա-
յաբնակ էին 15 գյուղեր. Մատրասա, Քարքանջ, Բալախան, Արփավուտ, Խանիշեն, Դարա-Քարքանջ,
Միրիշեն, Մեյսարի, Ջարխու, Մաղիան, Փախրաբուշ, Գյուրջիլար, Ղաջար, Տվարիշեն և Բալիշեն: Մեծ
թվով հայեր ապրում էին նաև Շամախի քաղաքում: Հայաբնակ բոլոր գյուղերն առանց բացառության տե-
ղաբաշխված են շրջանի նախալեռնային գոտում (իհարկե, հնում այդ ցանցը ձգվում էր շատ ավելի հյու-
սիս, մինչև Կովկաս լեռների փեշերը): Շրջանը հարուստ է հայկական պատմական հուշարձաններով: Ա-
ռանձնապես նշանավոր են Մաղիանի, Մեյսարու, Փախրաբուշի վանքերը: Մատրասայի, Բալախանի ե-
կեղեցիները: Մաղիան, Մատրասա, Մեյսարի, Քարքանջ գյուղերի հիմնավորը գերեզմանոցները, ուր
պահպանվել են խոյաձև տապանաքարեր, խաչքարեր: Հնավայրերի մեծ մասում պահպանվել են նաև
արձանագրություններ: Դրանց մի զգալի մասը, որ հավաքել ու հրատարակել էին նախկին ուսումնասի-
րողները, հուշարձանների ավերման, ոչնչացման հետևանքով ներկայումս պահպանված չեն: Այդպիսի-
ները ստուգման հնարավորություն չունենալու պատճառով վերահրատարակում ենք՝ առնելով հրատա-
րակված օրինակների համեմատական ուսումնասիրությամբ դուրս բերված առավել փտահեղինակները: Ընդ-
հանուր առմամբ շրջանի ներկայիս տարածքից նախկինում հրատարակված են եղել 86 արձանագրությու-
ն: Դրանցից տեղերում պահպանված գտանք միայն 6-ը, որոնց թերությունները վերացնելով ու ստու-
գելով՝ ներկայացնում ենք ստորև: Բացի այդ՝ ներկայացվում է նաև նախկինում չհրատարակված, նորա-
հայտ 56 արձանագրություն, ըստ որում շրջանից մեր ամբողջ հավաքածուն կազմում է 142 միավոր ար-
ձանագրություն:

ՄԱՏՐԱՍԱ

Շրջանի հին ու նշանավոր հայկական գյուղե-
րից էր: Գտնվում է շրջկենտրոնից (Շամախուց) 7
կմ հարավ-արևմուտք: Հայ մատենագրության մեջ
Մատրասան հիշատակվում է սկսած 1403 թվակա-
նից: Այդ թվականին գյուղում գրված մի ձեռագրի
հիշատակարանում կարդում ենք. «... ի յերկիրս
Շրվանայ, ի գեղջս որ հորջորջի վերածայնելով

Մատրասայ, ընդ հովանեա մօր լուսոյ սուրբ Աս-
տուածածնիս, ի նեղ և ի դառն և ի յանձկացեալ
ժամանակիս ...»: ¹⁶² Մատրասան ինչպես հնում,
այնպես էլ մինչև 1988-ի բռնազավթը մնում էր որ-
պես զավառի գլխավոր ու հայաշատ բնակավայ-
րերից մեկը: Այն 1861 թ. ուներ 340 տուն բնակչու-
թյուն:

¹⁶². «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ԺԵ դար,
մասն Ա, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 31-33:

յուն (բոլորն էլ հայեր):¹⁶³ 1874 թ. գյուղն ուներ 2187 հայ բնակիչ:¹⁶⁴ 1890-ին՝ 566 տուն (2810 մարդ):¹⁶⁵ 1914 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղում բնակվում էին 4611 մարդ (բոլորն էլ հայեր):¹⁶⁶ 1918 թ. ամռանը օսմանյան բանակի և մուսավաթականների համատեղ հարձակման ժամանակ Մատրասան նշանավորվեց, որպես կազմակերպված դիմադրության կենտրոն, ուր պատասպարվել էին շրջակա 16 հայաբնակ գյուղերի բնակիչները: Հերոսամարտը տևել է 3 օր, որից հետո թշնամիներին հաջողվել է գրավել գյուղն ու այն ենթարկել սոսկալի ջարդի ու թալանի:¹⁶⁷ Աղբրեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Մատրասան վերստին շենացավ ու դարձավ շրջանի ամենամարդաշատ ու բարգավաճ գյուղերից մեկը: 1988-ի բռնագաղթի նախօրեին ուներ շուրջ 1700 հայ բնակիչ:

Մատրասան հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղի հարավ-արևելյան ծայրում կանգուն վիճակով պահպանվում է Սբ. Աստվածածին եռանավ գմբեթավոր սրբատաշ քարերով կառուցված եկեղեցին: Վերջինիս արևմուտքից կից է եռահարկ, սյունազարդ ռոտոնդայով ավարտվող զանգակատունը:

Գյուղի կենտրոնում պահպանվում է 1870 թ. ցայսօր գործող հայոց դպրոցի շենքը: Այն բավական ընդարձակ կառույց է, իրականացված համակ սրբատաշ քարերով:

Մատրասայի հյուսիս-արևմտյան կողմում ցայսօր անխափան գործում է քարաշեն բազմակն աղբյուրը՝ հիմնադրված 1867 թվականին:

Նույն ուղղությամբ գյուղի ծայրում տարածվում է ընդարձակ ու հին գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվել են մոտ 3000-4000 տապանաքարեր: Դրանց մեծ մասն անմշակ սալատապաններ են: Քիչ չեն նաև սրբատաշ ուղղանկյունաձև գերեզմանաքարերը, որոնց մեծագույն մասը (շուրջ 400) ունեն XIX-XX դարերին վերաբերող արձանագրություններ: Գերեզմանոցի մի ծայրում թաղումները ցայսօր շարունակվում են: Հնավայրում առանձնապես ուշագրավ են պահպանված մի քանի խաչքարերը, որոնցից մեկն ուներ նաև արձանագրություն, թվագրված՝ 1598-ով: Կարևոր է դրանց զարդաքանդակների ունեցած խիստ ընդհանրությունը բուն Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի շատ հնավայրերում պահպանված խաչքարերի զարդամոտիվների ու ոճի հետ: Խաչքարային արվեստի

դասական օրինակների նմուշների գոյության փաստը Բուն Աղվանքի այս հեռավոր անկյունում, դասական օրինակների նմուշների գոյության փաստը Բուն Աղվանքի այս հեռավոր անկյունում, վկայությունն է այն իրողության, որ երկրամասի հայ բնակչությունն ապրում էր մշակութային աշխույժ կապերով Հայաստանի այլ շրջանների հետ:

258. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ, շինարարական արձանագրությունը.

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՍ ՇԻՆԵՔԻՆՔ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՄԱԴՐԱՍԱՅ. 1860 ԱՄԻ 30-ԻՆ ՄԱՅԻՄԻ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 167: Սմբատեանց, 547:

Ծանոթ. Ըստ տեղացիների վկայության՝ այս արձանագրությունը վաղուց է, որ ոչնչացած է: Վերջին տարիներին մատրասեցի նկարիչ-գյուղագիր Մուրեն Դասարյանի խորհրդով մոտավոր հիշողությամբ ու հաշվարկով եկեղեցուն կից զանգակատան արևմտյան ճակատին փորագրել են 1864, իբրև շինության թվական: Ինչ վերաբերում է Մատրասայում եկեղեցու գոյության պատմությանը ապա վերևում նշվեց, որ 1403 թ. գյուղում հիշվում է համանուն եկեղեցի, իսկ XIX դարում, մինչև 1860 թ. նույնպես բազմիցս հիշվում է Սբ. Աստվածածին անունով եկեղեցի: Հայտնի է, որ 1843 թ. այն ենթարկվել էր կողոպտման (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 1391, ք. 1), 1859 թ. եկեղեցին գտնվում էր քայքայված վիճակում և մատրասեցիք առաջարկում էին կառուցել նոր եկեղեցի՝ հնի տեղում (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3813, ք. 1): Ինչպես պարզվում է ներկայացված արձանագրությունից 1860 թ. նոր եկեղեցին իսկապես շինվել է, որը, սակայն, մեծապես վնասվել էր 1868 թ. երկրաշարժից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5538, ք. 1): 1874 թ. եկեղեցու տանիքն արդեն քիթեղածածկ էր (մինչ այդ սալապատ էր), բայց դեռևս կային նորոգումների այլ չկատարված աշխատանքներ (գ. 5538, ք. 3): Վերջիններս ավարտեցին 1875 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6214, ք. 3): Վերջին նորոգումները նախատեսվում էին կատարել 1901 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9816, ք. 1-2): Մինչև 1988-ը եկեղեցին կանգուն ու անվնաս էր: Օգտագործվում էր որպես ցորենի պահեստ:

259. ԱՂԲԵՑՈՒՐ «Մեծ» գտնվում է գյուղամիջում, քարաշեն, ճակատի քիվագոտու տակ քանդակազարդ շրջանակի մեջ փորագրված է շինարարական 6 տողանոց արձանագրությունը (նկ. 90).

ԱՂԲԵՑՈՒՐ ՇԻՆՈՒՎԵՑԱԻ ԻՎ ԾԱՆԻԻՔ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՏԵՐԻՍԱՀԱԿԵԱՆՑԻ ՏԱՆՈՒՏԵՐՈՒԹԵԱՆՆ ԵՒ ԲԱԼԱՍԻ ԴԱՍԱՐԵ(Ա)-ՆՑԻ ՕԳՆԱԿԱ(Ն) Ի 1867 ԱՄԻ Ի 10 ԻՆ ՀՈԳՏԵ(ՍԲԵՐԻ), Ի ՄԱՏՐԱ(ՍԱ):

Գրակ. Արձանագրությունը մասը վրիպումներով ընդօրինակել է նաև Զաջրերունին (անոթի է):

Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, ք. 19:

Ծանոթ. Արձանագրության չորս անկյուններում փորագրված են ՎՐՊ, ՄՂ և ՎՐՊ, ԱՓ: Զաջրերունին դրանցից առաջինը վերծանել է. «ՎԱՐՊԵՏ Մ.Ղ. (Մեղքոն Դահրամանեանց)»: Կարծում ենք, որ երրորդն էլ վարպետի անուն է: Ի դեպ հայտնի է, որ տանուտեր Տեր-Սահակյանցի նախաձեռնությամբ աղբյուրի կառուցման համար ժողովուրդը հանգանակել էր 2000 ռ. («Նոր-Դար», 1887, № 130, էջ 2):

163. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

164. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 211:

165. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:

166. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 157:

167 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 278, ց. 4, գ. 4, քերթ 56:

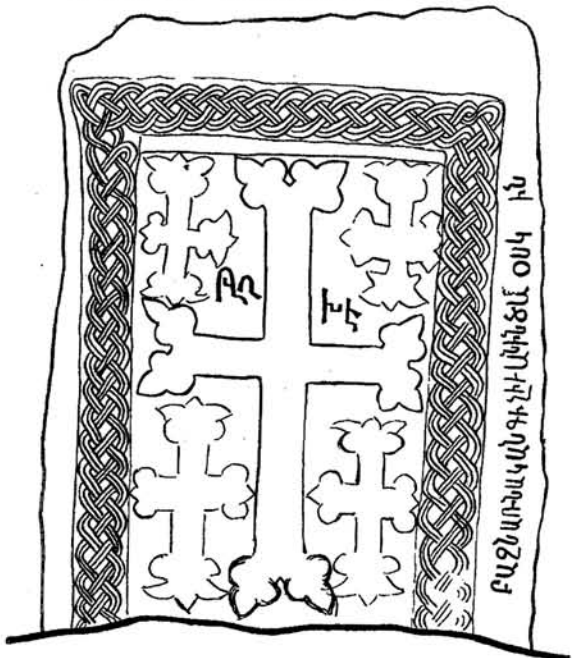
260. ՉԻՆԱՐԴԱՐԻ ԱՂԲՅՈՒՐԸ, գտնվում է Մատրասայից 1-2 կմ հյուսիս-արևելք, ճակատին ագուցված քարին փորագրված է հետևյալը.
1867 ԱՄԻ ՅԻՇԱՏԱԿՍ | Հ(ՈՎ)ՄԵՓ ԿԻՆ
ԾԱԴԻԿ, ՈՐԴԻՆ՝ ՍԴԵՓԱՆ | ՄԱՐԴԻՐՈՍ՝
ՄՈՒՐԱԴԵ(ԱՆ)Յ:

261. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվել է Մատրասայից Շամախի տանող ճանապարհին.
ԱՅՍ Է ՅԻՇԱՏԱԿՍ ՄԱՐԱՍԱԲՆԱԿ ՍԱՐ
ՔԱՐԱՅ ԱՆՏՕՆԵԱՆՅ ՏԵՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆՅ
1886 ԱՄԻ 6 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ:
Գրակ. *Քաջերունի (ամսիպ է): Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, քերթ 20:*

262. ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՔԱՐ, սպիտակ մարմար, տեղահան է արված, ջարդված ու գլորված Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան կողմը, թեք լանջին (սկզբնապես գտնվել է եկեղեցու բակում):
Ի ՏԱՊԱՆԻՍ | ԿԱՅ ՄԱՐՄԻՆ | ՄԱՐԳԻՍ |
ԴՕՆՂԱՐԵԱՆՅ Ծ. | 1805 Թ. + 1890 Թ. | ՄԱ
ՕՐԻՆԱԿ | ԵՎԱԻ՝ ԲԱԶՄԱՅ՝ | ... ԱՄԵԱՅ՝
| ՋՏՈՒՆՍ, ՋԱՅԳԻՍ | ԵՎ ԿԱԼՈՒԱԾՍ | ՆԱ
ԴՊՐՈՅԻՆ | ԿՏԱԿԵԱՅ:

Ծանոթ. Հայտնի է, որ այս Մարգիս Ղուդարյանցը մեծապես օժանդակել է նաև Սր. Աստվածածին եկեղեցու շինությանը (տես՝ Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 546):

263. ԽԱՉՔԱՐ, գերեզմանոցում, հիմնախաչի վերին երկու կողմերում (թվականը) և աջ եզրին փորագրված է հակիրճ արձանագրությունը (նկ. 91).
ԹՎ(ԻՆ) ՌԻՆԷ (1598), ԲԱԶՆ ԱՌՆԱԿԱՆ
ԳԻՉ ԻՒՆԻՆ, ԾԱՄՐՕՍԿԻՆ:

Ծանոթ. Խաչքարը գտնվում է կիսով չափ հողի մեջ խրված վիճակում, սակայն դատելով դիրքից (երեսով դեպի արևելք է), այն գտնվում է ոչ իր սկզբնական տեղում, այլ միայն հետագայում են մատրասեցիները պահպանման նպատակով այն կանգնեցրել (ավանդականին հակառակ դիրքով):

264. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.
ԸՆԴ ՅԱՅՄՍՍԱՊԱՆԻՍ ՀԱՆԿՉԻ | ՄԱՐ-
ՄԻՆ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՍԱՄՈՒԷԼ | ՈՐԴ-
ԻՈՅՆ ՄԱՐՈՒԹԱՅԻ ԴՈՆՂԱՐԵԱՆՅԻ |
ՀՈԳԱՔԱՐՉՈՒԻ ՌԻՍՈՒՄԱՐԱՆԻ
ԳԵՂՋՍ ՄԵՐՈՅ ՄԱՐԱՍԱՅԻ | ՀԱՆԳԵԱՐ
Ի ՏԵՐ 15 Դ(Ե)ԿՏԵՄԲԵՐԻ | 1889 ԱՄԻ:

265. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև.
ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՐԱՎՍՈՒ
ԵՐԵՎԵԼԻ ԶԱԶԵՎ ՊԱՏԻՒՄՈՐ ՏԱՆՈՒ |
ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹԻՆ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ Է ՖԵՆՏ |
ԵԱՆՅԻ, ՎԱՆԾԱՆԵԱԼ Է 61 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱ
ԿԻ, | Ի 1901 ԹԻՒ, 15-ԻՆ ՓԵՏՐՎԱՐԻ, ԱՍԷՔ |
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

ՄԵՅՍԱՐԻ

Մեյսարին մոտակա վանքի շնորհիվ մի առանձին հռչակ ուներ ողջ զավառում: Սրա անվան ստուգաբանությամբ զբաղվողները տվել են տարբեր բացատրություններ:¹⁶⁸ Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից շուրջ 16 կմ արևմուտք: Ըստ ավանդության հնում գյուղն ունեցել է մինչև 70 տուն բնակչություն,¹⁶⁹ սակայն ստույգ վիճակագրական տեղեկությունները XIX դարից են: 1850-ական թթ. գյուղն ուներ 30 տուն հայ բնակչություն:¹⁷⁰ 1861 թ. գյուղն ուներ 40 տուն, իսկ 1890-ին՝ 80 տուն (500 մարդ) հայ բնակչություն:¹⁷¹ 1914 թ. հունվարի 1-ի մարդահամարով այստեղ ապրում էր 705 հայ:¹⁷² Մ. Բարխուտարյանցը, որը գյուղ է այցելել 1880-ական թթ. վերջին նշում է, թե եղած 88 տնից 25-ը՝ բնիկներ էին, իսկ մնացածը արցախահայ վերաբրնակիչներ՝ գաղթած Շոշու, Ավետարանոց (Չառախյի), Հաղութ, Յոր և Տող գյուղերից:

Մեյսարին հարուստ է պատմաճարտարապետական հուշարձաններով: Գյուղամիջում կանգուն

168. Մ. Ջալալյանցը գրում է. «... գիտն Մեյսարի, որ ամեալ է զանում իւր ի հեղիկ հողոց, համապագ հնչելոց ...» (նշվ. աշխ., էջ 397): Մ. Բարխուտարյանցը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Պարսկերէն մէյ նշանակում է գինի և սէալ՝ գլուխ, իսկ Մէյսարի՝ գլխատըր գինի» (նշվ. աշխ., էջ 169): Մ. Սմբատյանցը նշում է. «Մասերի և այժմ Մեյսարի բառը զանազան մեկնութեամբ են բացատրում գիտացիք. բայց ես կարծում եմ թէ ի պատիւ մասանց սրբոց որ այն վանքումն են եղել, անուանել են Մասերի վանք, կամ Մեսրավանք այն է Մեսրոպայ վանք, ինչպէս Գողթանեաց գաւառի Մարվան գիւղը, իսկ թէ այլազգական բառ համարելով Մեյսարին այնպէս բացատրենք. հետեւեալը դուրս կը գայ:

Մահերի՝ նշանակել հանրախօսական ստորագրութեան քուտք, բազմակնիք, զամեն մահսերագրութիւն, որպէս երեւի վանքի մօտի ժողովուրդը լինելով Մեյսարեցիք՝ սովորած են եղել միշտ մահսերագրութեամբ բողոքել վանահօրից, որպէս եւ Սահանցիք եւ այլք» (նշվ. աշխ., էջ 142):

Մեզ առավել հավանական է թվում Մ. Սմբատյանցի առաջադրած առաջին տարբերակը: Ի դեպ, վանքը «Մասերի» ձևով է հիշատակում նրա առաջին գիտնական այցելուներից մեկը՝ Հ. Շահխաբունյանցը (նշվ. աշխ., էջ 381):

169. Ջալալյանց, էջ 397: Սմբատեանց, էջ 144:

170. Նույն տեղում:

171. Սմբատեանց, էջ 139:

172. «Кавказский Календарь на 1915г.», էջ 157:

վիճակով պահպանվում է Սբ. Աստվածածին քա-
րաշեն, փայտածածկ եկեղեցին:

Մեյսարու հյուսիս-արևմտյան կողմում, 0,5-1
կմ հեռու, խոր կիրճի ձորաբերանում պահպանվում
են Մեյսարու վանքի ավերակները, ընդարձակ գե-
րեզմանոցը: Վանական հուշարձանախումբը, որը

Մեյսարու վանքի տեսքը դարասկզբին

Մեյսարու վանքի տեսքը 1980-ական թթ.

բաղկացած էր երկու միմյանցից փոքր-ինչ հեռու,
առանձին խմբերից ներկայումս գտնվում է հիմնա-
վեր վիճակում: Այն վերջին տարիներին պայթեցվել
է, իսկ սրբատաշ զրեթե բոլոր քարերը տեղափոխ-
վել են գյուղ այլ շենքեր կառուցելու նպատակով:
Ամենացավալին այն է, որ այդ բարբարոսությանը
գոհ են գնացել մալ տեղում՝ եկեղեցիների որմերին
փորագրված XVII-XIX դարերին վերաբերող բազ-
մաթիվ արձանագրություններ:

Նախկին հետազոտողները բարեբախտաբար
ընդօրինակել ու հրատարակել են Մեյսարու վանքի
արձանագրությունները, սակայն դրանցում առկա
են բազմաթիվ տարրերություններ, տարրերություն-
ներ, որը հաճախ կասկածելի է դարձնում թե մեկ և
թե մյուս ընդօրինակության ճիշտ լինելու հարցը:
Ինչևէ, հնարավորություն չունենալով դրանք վերս-
տուգել, ստորև ներկայացնում ենք մեր կարծիքով
առավել վստահելի ընդօրինակությունները: Մեյ-
սարի գյուղից, վանքից, գերեզմանոցից նախկի-
նում հրատարակված է եղել 17 արձանագրություն:
Դրանց հավելելով նորահայտ 3 արձանագրություն՝
բոլորը միասին ներկայացնում ենք ստորև.

266. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, գյու-
ղամիջում, հյուսիսային մուտքի ճակատակալ քա-
րին փորագրված է.

ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ Ի ՀԻՄԱՆԷ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱ
ԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՄԵՅՍԱՐԻ ԳԵՂԱ
ԾԱԽԻԻԲ ԵՎ ԱՐԴԵԱՄԲԸ ՇԱՄԱԽԵՑԻ
ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ՊԱՐՕՆ ԳԱԼԸՍ
ՏԵԱՆ ԵԱՆՑ,
ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԾՆՈՂԱՅ Ի-
ՐՈՅԻ ԹԱԴԵՈՍ
ԱՌԱԳ ԶԱՀԱՆԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵՎ
ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ
..... ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ ԻՆ ՀԱՅՈՑ

Ծանոթ. Մեյսարի գյուղի Սբ. Աստվածածին եկե-
ղեցին հիշատակվում է 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք.
63): 1874 թ. մեյսարեցիք մի խմբազրավ դիմել էին
հոգևոր իշխանությանը՝ 1869 թ. երկրաշարժից մեծա-
պես տուժած իրենց եկեղեցին հիմնավորապես վերստին
շինելու (հմի տեղում) ցանկությամբ: Դրա բույրավորյու-
նը ստացել էին մույն թվականին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6442, ք.
1): 1895 թ-ին այն հիշվում է. «... խաբխաղ, հող է կտու-
րով, ցած պատուհաններով եւ դռներով մի խմբաւ եկե-
ղեցի ...» («Նոր-Դար», 1895, № 160, էջ 3): 1902թ երկ-
րաշարժից. «... Նորաշէն եկեղեցին ստացել էր մեծ ճեղ-
քումաճքներ ...» («Մշակ», 1902 № 32, էջ 1): Ստացվում
է, որ այս արձանագրությունը փորագրվել է 1895-1902
թթ. ընթացքում քայքայված հին եկեղեցու տեղում՝ նորի
կառուցման կապակցությամբ:

267. ՄԱՍԱՆՑ ԿԱՄ ՄԵՅՍԱՐՈՒ ՎԱՆԸ,
ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի վերնա-
մասում արտաքուստ փորագրված է եղել.

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԹՎԻՆ ՌՈԶ (1680): ԱՐԴ ԵՍ
ՀՈՒՄԿ ԱՆՏՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ ՆՈՐՈԳԵ
ՑԻ ՋԱՍՏՈՒՄԾԱԾԻՆ ՎԱՆԸՍ, ՈՐԲ ՀԱՆ
ԴԻՊԻԲ ՄՍԱ ՅԱՂՕԹՍ ՅԻՇԵՑԷԲ Ի ՏԵՐ,
Ի ՌՃԻԹ (1680) ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ:

Հրատ. Շախաթունեանց, 381 (վերջից չունի թվա-
կանի մասը): Ջալալեանց, 399 (սկզբից և վերջից չունի
թվականները): Մնբատեանց, 147 (սկզբից թվականի
ՌՈԶ-ի փոխարեն ունի ՌՉԾԶ): Քաջբերունի, անտիպ է
(սկզբից չունի թվականը), տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1,
գործ 439, թերթ 37:

268. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներ-
սում բեմի արևմտահայաց երեսին եղել է.

ՅԻՇԵՑԷԲ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՋՋՈՒՂԱՅՈՑ
ԴԱՇՏԵՑԻ ԲԱՆԴՈՒՐԻ ՈՐԴԻ ԽՕՉԱՅ
ՇԱՀՎԵԼԻՆ, ՈՐ ՇԻՆԵԱՅ ՋԲԵՄՆ ԵՒ
ՋԴՈՒՌՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՍՕՐԷՆ ՆՆՋԵՑԵ
ԼՈՅՆ, ԹՎ. ՌՃԿԶ (1717):

Հրատ. Ջալալեանց, 399 (խիստ աղավաղումնե-
րով): Մնբատեանց, 148 (որից և առնում ենք):

269. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, տանի-
քի վրա՝ զմբեթից բացվող մուտքի ճակատին եղել է.
ՇՆՈՐՀՕԶՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԿԱՌՈՒՅԱԻ
ՍՈՒՐԲ ԽՈՐԱՆՍ ԱՆՈՒԱՄԲ ՀՐԵՇՏԱԿԱ-
ՊԵՏԱՅՆ ԵՒ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՋՕՐԱՅՆ, ԱՂՈ-
ԹԻԲ ԵՒ ԲԱՐԵԽՕՍՈՒԹԵԱՄԲ ՍՈՅԱ Ո-
ՂՈՐՄԵԱՅ ՏԵՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ԱՆՏՕՆ ԵՒ
ՎԼԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅՆ, ՄԱՆԱԽԱՆԴ

ՍՈՒՐԲ ՈՒՆՏԻՍ ԱՇԽԱՏԱՌՈՐԱՅՆ, ԵՒ ՆՈՒԷՐՔ ԵՒ ԸՆԾԱՅ ԲԵՐՈՂԱՅՆ ԵՒ ՀԱՎԱՏԱՅԵԼՈՅՆ Ի ՅԻՍՈՒՄ ԶՐԻՍՏՈՍ, Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՂՈՒԱՆԻՅ ՏԵԱՌՆ ՍԻՄԵՕՆԻ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՏԵՐ ԵՐԵՄԻԱՅԻՆ, ԹՎ. ՌՃԼԷ (1688):

Հրատ. Ջալալեանց, 399-4: Մմբատեանց, 149 (ն-րից և առնում ենք):

270. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մույն մուտքի մոտ պատի վրա (այնտեղ, ուր 1680 թ. արձանագրությունն էր փորագրված) եղել է (նկ. 92).

ԵՍ ՄԵՍԵՐԵՑԻ ԱԲՐ(Ա)ՀԱՄԻ ՈՐԴԻ ՍԱՀ ՏԵՍԻ ՕՍԷՓՍ ՆՈՐՈԳԵՑԻ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ ՎԱՐՆԻ ԱՌ(Ա)ՋՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄԿԱ (1812):

Հրատ. Մմբատեանց, 147 (գրեթե ամսխալ):

Ծանոթ. Այս արձանագրությունը այն եզակիներից է, որը պահպանվել է տեղում՝ եկեղեցու ավերակների մեջ:

271. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գտնվել է եկեղեցու մույն կողմի պատի տակ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ. ՈՐ ԵՎ ԼԻՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԵՅՍԱՐՈՒ ՎԱՐՆԻ, ՌՄՀԱ (1822):

Հրատ. Մմբատեանց, 147:

272. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՆՅԱԿՆԵՐ, գտնվում էին Սր. Աստվածածին եկեղեցու շուրջ (այժմ սրանք ևս հիմնավեր են): Սրանց որմերին եղել են.

ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ ԳՐԵՑԻ Ի ՌՃԿ ԹՎ. (1711):

Հրատ. Մմբատեանց, 149:

273. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՆՅԱԿՆԵՐ, նախորդի մոտ.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԵՆԵԱԿ ՂԻԱՐԱՔԱՐԵՑԻ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ ՈՐԴԻ ՎԱՐԴԱՆԻՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 149:

Ծանոթ. Ամենայն հավանականությամբ փորագրվել է սենյակների շինության առթիվ և հետևաբար (համեմատելով № 272 արձանագրության հետ) կարելի է թվագրել մինչև 1711 թ.:

274. ԴԱՐՊԱՍ, պարսպի քանդված դռան մոտ ընկած քարի վրա եղել է.

ԵՍ ՄԱՏՐԱՍՅԻ ՏԵՐ ՍԱՀԱԿԻ ՈՐԴԻ ՊԵՏՐՈՍ ՇԻՆԵՑԻ ԴԱՐՎԱԶՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՄ ԿԵՆԱԿԻՅ ՍԱՐԻԱՍԻՆ ԵՒ ԻՄ ՈՐԴՈՒ ԵՒ ԹՈՌԱՆՑ:

Հրատ. Մմբատեանց, 150:

275. ՍԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, գտնվում էր հիմնական հուշարձանախմբից հարավ-արևելք (մույնպես հիմնավեր է): Սրա խորանի (բեմի) արևմտահայաց երեսին փորագրված է եղել.

Ի ԹՎԻՆ ՌՃԵԿԻ (1718) ՎԵՑԻՅ ՏԱՍԱՆՑ ԵՌԹԵԿԻ, Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԷՋՄԻԱԾՆԱՅ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌԻ ԱՍՏՈՒԱՏԱՌԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ, ԼՈՒՍԱՌՈՐՉԻ:

ՓՈԽԱՆՈՐԴԻ, ԳԱՆՉԱՍԱՐԱՅ ԱՌԻՐԲ ԱԹՈՌԻ, ՏԵԱՌՆ ԵՍԱՅԵԱՅ ԵՒ ՏԵՐ ՆԵՐՍԷՍԻ, ՅԱՅՍՄ ԵՐԿՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ, ՊՕՂՈՍ ԱՆՈՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ, ՅՈՐԴՈՐԱՆՕՔ ԲԱՐԵՍԻՐԻ ԱՆՏՕՆ ԱՆՈՒՆ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՊԱՏՃԱՌ ԵՂԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ԱՍՏՈՒԱԾԸՆԿԱԼ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻ, ԴԱԹԻ ՈՐԴԻ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ԻՐԻ ԿՈՂԱԿԻՅՆ ԳՈՒԼՆԱՐԻՆ, ԻՐԵԱՆՑ ՈՐԴՈՅՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԻՆ, ՆՈՐԱԲՈՂԵՈՋ ՊՕՂՈՍԻՆ, ԱՅԼ ՅԻՇԱՏԱԿ ԹԱԴԷՈՍԻՆ, ԻՐԻ ԿՈՂԱԿՅԻՆ ՍԻՄԱՅԻՆ, ՈՐԴՈՅՆ ԻՐԵԱՆՑ ԱՐՁԱՍԱՆ ԿՕԿՉԻՆ, ԻՐԻ ԿՈՂԱԿՅԻՆ՝ ՏԱՍՏԱԳՈՒԼԻՆ, ԵՂԻՍԱԲԵԹ ԻՐԵԱՆՑ ՆՈՒՆ, ԴՍԵՐՆ ԻՐԵԱՆՑ ՄԱՆԻԵԱՅԻՆ, ԾԱՂԿԵԱԼ ՈՐԴՈՅՆ ԿՈԿՃԱՅԻՆ, ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ԵՒ ՍԱՐԳՍԻՆ, ՋԻ ԱՅՍ ԷՐ ԻՂՉ ՄԵՐՈՅ ՍՐՏԻՆ ԵՒ ԿԱՏԱՐՈՒՄՆ ՀԱՍՈՒՑԻՆՔ:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 381-382: Ջալալեանց, 398-399: Բարխուտարեանց, 170-171: Մմբատեանց, 159: Ընդօրինակել է նաև Զաքրերունին (անտիպ է) ՀՀՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, թ. 36 և «Շամ-Բէկզադէ»-ն («Նոր-Դար», 1896, № 14, էջ 3):

Ծանոթ. Ներկայացնում ենք նշված հրատարակությունների համադրությունից ստացված արձանագրության առավել ամբողջական ու վստահելի պատկերը:

276. ՍԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի վրա փորագրված է եղել.

ԹՎԻՆ ՌՃԿԸ (1719) ՇԻՆԵՑԱԻ ՍԲ. ՆՇԱՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՄԵՆԱՅՆ ԶՐԻՍՏՈՆԷԻՅ ՆՆՋԵՑԵԼՈՅ՝ ԵՎԱՅ ԵՒ ԲՆԱԿԱՅ, ԱՐԱՆՑ ԵՒ ԿԱՆԱՆՑ ԵՒ ԾԵՐՈՅ ԵՒ ՏՂԱՅՈՅ, ՄԱՆԱԿՆԻ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ԳԷՈՐԳԻ ՈՐԴԻ ՊԱՐՈՆ ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԵՒ ՇԱՄԱԽԵՑԻ ՅԱԿՈԲԻ ՈՐԴԻ ԹԱՄՈՒՐԻՆ ԵՒ ՕՀԱՆԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅՆ ԵՂԻՍԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՈՐԴՈՅՆ ՄԱՏԹԷՈՍԻՆ. ՈՎ ԸՆԹԵՐՅՈՂՔ ՅՈՐԺԱՍ ԸՆԹԵՌՆՈՒԹ ԵՒ ՇԵՑԵՑԸ Ի ՅԱՂՕԹՍ ԶԵՐ ԱՆԴՈՆ ԱՆԱՐժԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅՆ. ՅԻՇԵԱԼ ԼԻՋԻՔ ԱՌԱՋԻ ԱՆՍԱՀ ԳԱՌԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԱՄԵՆ:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 381: Ջալալեանց, 399: Բարխուտարեանց, 171: Մմբատեանց (վերջրել է Շահխաթունյանցից), 158, 161:

Ծանոթ. Ներկայացնում ենք նախորդ հրատարակությունների համադրմամբ:

277. ՍԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան մուտքի մոտ, արտաքուստ ձախ կողմում եղել է.

ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՑԵԱԼ ՏԱՃԱՐՍ ՄԵՍԱՐՈՒ ԳԻՐԻ, ՈՐ ԿՈՉԵՍՅԻ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ Է ԱՆՍՈՌԱՆԱԼԻ ՍԻՐՈՅ ՅԻՇԱՏԱԿ ԲՆԱԿՉՈՒՀՈՅ ՇԱՄԱԽՈՒ ՔԱՂԱՔԻ ԱՆՆԱՅԻ, ԿՈՂԱԿՅԻ ՊԱՐՈՆ ՅՈՀԱՆՆԵՍ ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՑԻ, ՈՒՆՏԱՌՈՐՔՆ ԵՒ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔՆ ԹՈՂ ՄԻԱԲԵՐԱՆ ՏԱՆ ԶՈՂՈՐ-

ՄԻՍ ԲԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՑԻՆ, ԹՈՒԻՆ 1879,
ԱՄԻ, 29 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, Ի ԳԻՒՂՆ ՄԵՅԱՐԻ:

Հրատ. *Մմբատեանց, 157: Առավել ամբողջական է
Քաջբերունու ընդօրինակածը, որից և առնում ենք
ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 37 (անտիպ է):*

Ծանոթ. Այս վիմագրից տեղում միայն մի փոքրիկ
բեկոր է պահպանվել, սկզբի երկու տողերի բերի մնա-
ցած արձանագրությամբ:

278. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում փորագրը-
ված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽՈՐՀՐԴԱՆՈՅՄ ՉԱԼԱՊՈՒ
ՈՐԴԻ ՂԵՒԱՆԴԻՆ ԵՒ ԻՐԻ ԿՈՂԱԿՑԻՆ
ՓԱՐՈՒՆ, ՈՐԴԻՈՅՆ ԱՐԳԱՐԻՆ, ԴԱՆԻԷ-
ԼԻՆ ԵՒ ՉԱԼԱՊԻՆ:

Հրատ. *Ջալալյանց, 399: Մմբատեանցը վերցրել է
նրանից (էջ 160): Մենք ևս առնում ենք Ջալալյանցից:*

279. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային պա-
տի վրա եղել է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽՈՐՀՐԴԱՆՈՅՄ ԽԱՐՓԵՐԹ-
ՑԻ ԸՍԱՋԻ ՈՐԴԻ ՈՀԱՆԻՆ, ՊՕՂՈՍԻ ՈՐ-
ԴԻ ՇԱՀԻՆԻՆ ԵՒ ԻՐԵԱՆՑ ԾՆՈՂԱՅՆ
ԳՈՀԱՐԻՆ:

Հրատ. *Ջալալյանց, 399: Սրանից վերցրել է
Մմբատյանցը, 161: Մենք առնում ենք Քաջբերունու ըն-
դօրինակությունից (անտիպ է, ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստա-
թուղթը, թ. 37):*

Ծանոթ. *Ջալալյանցը «Խարփերթցի Ըսազի որդի
Ոհանին» հատվածի փոխարեն ունի «Խամփերթցի
Ռամազին որդու չանին» իսկ «Շահինին»-ի փոխա-
րեն «Շայնին»:*

280. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հյուսիսային սկի-
նի պատուհանի տակ.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԽՈՐՀՐԴԱՆՈՅՄ ԳՈ-
ՏՈՒ ՈՐԴՈՅ ԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ, ԳՈՋԱԼԻ ՈՐ-
ԴԻ ԱՐԳԱՍԻՆ:

Գրակ. *Ընդօրինակել է միայն Քաջբերունին, որից
և առնում ենք (ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 35):*

281. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներքուստ հյու-
սիսային պատի վրա եղել է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԱՐԱՋԱՆՍ ԻՐԻ ԵՂ
ԲԱՅՐ ՈՒՎԱՋԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅՆ:

Գրակ. *Վերցրել ենք Քաջբերունուց (միակ ընդ-
օրինակությունն է, անտիպ): Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փա-
ստաթուղթը, թերթ 36:*

282. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան դռան
վրա, խաչանիշ պատկերի թևերի միջև փորագրը-
ված է եղել.

ՌՃԿԸ (1719):

Գրակ. *Ընդօրինակել է միայն Քաջբերունին, որից
և առնում ենք: Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, նշված փաստաթուղթը,
թերթ 37:*

283. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվում է Սբ. Նշան եկեղե-
ցու հարավային կողմում: Սրա ճակատին փո-
րագրված է եղել.

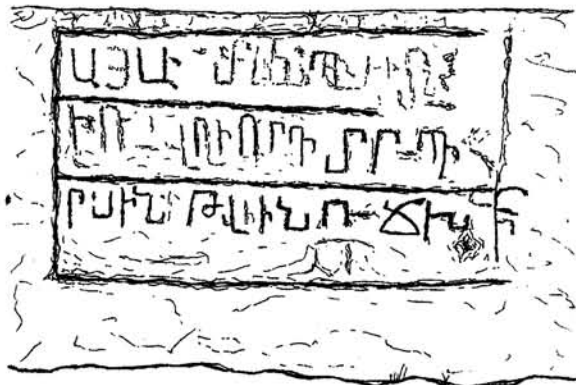
ՄԵՍԱՐՈՒ ԳԻՒԴԻ ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՑԵԱԼ

ԱՂԲԻՐՍ Է ԱՆՍՈՌԱՆԱԼԻ ՄԻՐՈՅ ՅԻ-
ՇԱՏԱԿ ԲՆԱԿՉՈՒՀՈՅ ՇԱՍԱԽՈՒ ԲԱՂԱ-
ՔԻ ԱՆՆԱՅԻ, ԿՈՂԱԿԻՑ ՊՐ. ՅՈՀԱՆՆԷՍ
ԲԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՑԻ, ԹՈՒԻՆ 1879 ԱՄԻ,
29 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, ԳԻՒՂՆ ՄԵՍԱՐԻ:

Հրատ. *Մմբատեանց, 158: Քաջբերունի (անտիպ
է), ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 37:*

284. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, գտնը-
վում է Սբ. Նշան եկեղեցու շուրջ տարածված գե-
րեզմանոցում (նկ. 94).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ... | ԻՍ ... ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր
ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԽԴ (1695):

285. ԽԱՉԲԱՐ, գտնվում է գերեզմանատան
նոր մասում: Այն տեղադրված է նոր հանգուցյալի
հիշատակին՝ մեջքի վրա պառկեցված վիճակով:
Խաչքարի վերին և ստորին ծայրերում փորագրը-
ված է մեկական տող արձանագրություն (նկ. 95,
95ա).

ՊԵՏՐՈՍ ԿԱԶ(ՄՈ)ՂԱՍ(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)Չ(Ի)Ս:

Ծանոթ. Գրչությունն ու զարդարանդակների ոճը բնորոշ է XVII-XVIII դարերին:

Մեյսարու վանքը հայտնի գրչության կենտրոն էր: Այստեղ ստեղծված բազմաթիվ ձեռագրերից մի քանիսը հասել է մինչև մեր օրերը: Դրանցից 2-ը պահպանվում են Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Ձեռագրերից մեկը «Աւետարան» է գրված 1695 թ. Կիրակոս երեցի կողմից (ստացող՝ Սալվար),¹⁷³ իսկ մյուսը՝ «Ժողովածու» (17-րդ դար, գրիչ՝ Վլաս):¹⁷⁴

ՇԱՀՈՒՄՅԱՆՎԱՆ (ԽԱՆԻՇԵՆ)

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 12 կմ հարավ-արևմուտք, մի բարձրադիր ու տեսարանավոր սարավանդին: 1851 թ. ուներ 95 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁷⁵ 1890-ին այն կազմում էր 210,¹⁷⁶ իսկ 1914 թ. հունվարի 1-ին 392 հայ բնակիչ:¹⁷⁷ 1986 թ. գյուղում բնակվում էին 5-6 տուն հայեր, որոնք 1988-ին բռնագաղթվեցին:

Գյուղում պահպանվել է Սբ. Հարություն եկեղեցին: Այն մեզ է հասել խիստ ձևափոխված ու վերակառուցված տեսքով: Կառուցված է անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Անկյունաքարերը իրականացված են սրբատաշ քարերով:

Գյուղի հարավային ծայրում, թեք սարավանդին կառուցված են երեք աղբյուրներ: Դրանցից մեկն ունի թվով 4 հպկիճ արձանագրություն:

XIX-XX դարերի արձանագիր տապանաքարերով առանձանայես հարուստ է գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմում, թեք բլրավանդին տարածված գերեզմանոցը:

286. ԱՂԲՅՈՒՐ, կառուցված է համակ սրբատաշ քարերով, ճակատին փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը (նկ. 96).

ՁԱՅՍ ԱՂԲԻՐՍ ՇԻՆԵԱՅ | ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԽԱՆԻՇԻՆԵՅԻ ԴԱՄԻՐՉԻ ԳՐԻԹՈՐ | ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ, ԹԻՒՆ 1869 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Գամուրջյանց Հարություն Գրիգորյանը (այսպես է վկայված փակերագրում) ըստ երևույթին հայրենասեր ու բարեգործ անձնավորություն էր: Դրա օգտին է խառն այն հանգամանքը, որ 1865 թ. (այսինքն՝ դեռ մինչև աղբյուրի կառուցումը) նա ձեռնամուխ է եղել

հայրենի գյուղում սեփական ծախսով եկեղեցի կառուցելու գործին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4630, ք. 1):

287. ԱՂԲՅՈՒՐ, նախորդի մոտ փորագրված է (նկ. 96).

ՆՈՐՈԳԵՅ | ՋՐԻ ԱՄԲԱՐԸ ԽԱՆԻՇԻՆԱԲՆԱԿԻՉ | ՀԱՅՐԱՊԵՏ:

288. ԱՂԲՅՈՒՐ, նախորդի մոտ, երկու ծայրերում փորագրված է թերի պահպանված արձանագրություն (լրացնում է 1869 թ. արձանագրությունը):

ԿԻՆ|ՍՈՐ(Ա)Յ ԱՂԱ|ՓԻՆ:|...|ՈՐԴԻՔՆ| Ս(ՈՐԱ)Յ

289. ԱՂԲՅՈՒՐ, կից նախորդին՝ սրբատաշ այլ քարի վրա.

ԱՌԱՆԵՍԵԱՆ ԱՌԱՆԵՍԵԱՆՑԸ ԻՒՐ ՅԻՇԱՏ(Ա)ԿԻՆ, 1912 ԹԻՒՆ:

290. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 97). ԱՍՏ ՀԱՆ(Գ)ՉԻ ՍԱՐՄԻՆԸ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ ԳԻՒՂԱՅԻ | (ԽԱՆԻ ՇԻՆ) ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԱԼԵՔՍԱՆ ՍԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ ՍԵՎՈՒՆՑ, ԿՆԵԵԱՅ ՋԿԵԱՆՍ ԻՒՐ 70 Ա|ՄԱՅ ՀԱՍԱԿԻ 1857-1927, ԱՍԵՔ Ա(ՍՏՈՒԱ)Տ ՈՂՈՐՄԻ:

Ծանոթ. Տապանագիրը փաստում է, որ Խանի-շեն գյուղի վերանվանումը տեղի է ունեցել 1920-ական թթ.:

291. ԵՐԿԱԹԱՉՈՒՅԼ ԽԱՉ. ընկած է եկեղեցու պատի տակ (նկ. 98):

Երեք խաչաքների ծայրում գրված է.

«Դ.Ա.Պ.» տառերը, իսկ մեջտեղում՝ «1894»:

ՇԱՄԱԽ

Երկրամասի հիմնավորը ու գլխավոր քաղաքներից մեկն է: Ունի պատմական չափազանց հարուստ անցյալ: Այն հիշատակվում է դեռևս II դարում՝ Պտղոմեոսի կողմից՝ Սամելիսիա ձևով:¹⁷⁸ Ըստ հայկական աղբյուրների՝ քաղաքը շինվել է (հավանաբար նորոգվել - Ս. Կ.) Շաք Խազրի (խազարների թագավորն էր) կողմից Աղվանից Վիրո կաթողիկոսի (595-629) գահակալության տարիներում. «Տէր վիրոյ ամս երեսուն և երեք: Սա գրագում ամս ի դիպահոջ լեալ ի դրան Խոսրովու Պարսից արքայի, և յետ մահուան նորա ազատեալ, եկն յերկիր իւր: Սա թափեաց զգերեալսն Հայոց, Վրաց և Աղուանից ի Շաքայ խազրէ, յորդոյն Ջերու խաքանայ՝ որ գերեաց զաշխարհս: Սա շինեաց քաղաքս հինգ յանուն Շաքայ՝ զՇաքառ, զՇաքմոր, զՇաքի, զՇիրուան, զՇամայիսի ...»:¹⁷⁹

Քաղաքի կառուցման վերաբերյալ ուշագրավ

178. «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմեոսի: Քարտեզը վերականգնել է ՀՄՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. Երեմյանը (Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 9, Երևան, 1983, 416 էջից հետո ներդիր քարտեզ):

179. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությանը Կ. Ա. Մելիք Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 195:

173. «Ցուցակ ձեռագրաց», հ. Ա, ձեռ. № 3187:

174. Նույնի՝ հ. Բ, ձեռ. № 5997:

175. «Кавказский Календарь на 1852 г.», Тифлис, 1851, էջ 92:

176. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

177. «Кавказский Календарь на 1915 г.», Тифлис, 1914, էջ 195:

տեղեկություններ են հաղորդում մակ օտար աղբյուրները: Դրանցից մեկում նշված է, թե այն կառուցել է իբն Շուջա Շիրվանի թագավորը՝ Հարուն խալիֆի (786-809) օրոք:¹⁸⁰ Հետագա դարերում քաղաքը, որն ուներ վարչական կենտրոնի նշանակություն, ընկել է օտար տիրապետողների լծի տակ: Այն նվաճել են արաբները, պարսիկները (ողջ երկրամասի հետ մեկտեղ), մոնղոլ-թաթարները:

Վերջիններիս կողմից քաղաքի պաշարման ժամանակ 1220-1221թթ. քաղաքաբնակները ուժեղ դիմադրություն են ցույց տվել. «Երբ թաթարները վրաց (քուրդեր) երկրից վերադարձան, դիմեցին Դարբանդ-Շիրուան, պաշարեցին Շամախի քաղաքը, կովի բովեցին բնակիչների հետ, որոնք համառ կերպով դիմացան պաշարմանը: Մակայն թաթարները աստիճաններով բարձրացան պարիսպը: Ասվում է մակ, որ նրանք հավաքեցին ուխտերի, կովերի, ոչխարների և մեռածների դիակներ թե իրենցից, թե ուրիշներից և այս բոլորը իրար վրա զցելով ստեղծվեց մի բլուր, որի վրա բարձրանալով քաղաքի վրա տիրապետող դիրք ունեցան: Կովեցին բնակիչների հետ, սակայն սրանք դիմացան, և երեք օր սաստիկ կռիվ եղավ: Երբ արդեն քիչ էր մնացել, որ [թաթարները] գրավեին, նրանք իրար ասացին՝ սրից ազատում չկա, ուստի ավելի լավ է համբերել ու պատվով մեռնել: Այդ գիշեր նրանք դիմացան: Գիշերը դիակները նեխեցին ու [կույտը] նստեց և թաթարները այլևս պարսպի դիմաց բարձր դիրք չունեին և ոչ էլ գերակշռություն կովի մեջ: Մակայն նրանք կրկին գրոհեցին և սկսեցին կովել: Բնակիչները հոգնած, ուժասպառ ու թուլացած էին, ուստի ընկճվեցին, իսկ թաթարները գրավեցին քաղաքը, շատերին կոտորեցին, ունեցվածքը կողոպտեցին և այլանդակություններ գործեցին»:¹⁸¹

Շամախին հայաշատ է եղել հնագույն ժամանակներից, իսկ միջնադարում նրանք կազմում էին քաղաքի ամբողջ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը: Շամախին ծննդավայր էր ժամանակի մի շարք հայ ազդեցիկ մտավորականների: Հայտնի է, որ Գրիգոր Տաթևացու (1346-1409) 12 աշակերտներից մեկը շամախեցի էր. «... Յունան ի Շամախու ...»:¹⁸² Քաղաքի բնակչության ազգային կազմի վերաբերյալ առաջին տեղեկություններին հանդիպում ենք XV դարի աղբյուրներում: Դրանցում վկայված է այն իրողությունը, որ ստվար հայ բնակչություն ուներ ոչ միայն Շամախի քաղաքը, այլ նաև շրջակա գավառները:¹⁸³

Իտալացի ճանապարհորդ Ջոզեֆա Բարբարոյի 1471-1478 թթ. կատարած ուղևորության նկարագրություններում կարդում ենք. «... Շամախի, մի քաղաք Մարաստանում, Թեցիքիայի սահմաններում, որի իշխանը կոչվում է Շիրվան Շահ, որ քաղաքը ի պահանջել հարկին կարող է տալ ինը եւ տասը հազար ծիավոր: Գտնվում է դեպի Բագվի ծովը վեց օրվան ճանապարհի հեռու, ...: Այս շատ լավ քաղաք է, ունի չորս հազարից հինգ հազար տուն, եւ շինում է մետաքս, կտավ եւ ուրիշ բաներ իրենց եղանակով: Գտնվում է Մեծ Հայաստանում,¹⁸⁴ եւ բնակիչների մեծ մասը հայ են»:¹⁸⁵ 1488 թ. կարմրագույն առօրինակ (դարափափախ) հարձակվում են Շամախու վրա եւ խաբեությամբ գրավում այն. «Որ եւ ժողովեաց յայսմ ամի արս իբրև ԽՌ. (40000), եւ գնացեալ խաբեությամբ եմուտ ի Շամախի, եւ զամենեսեան, որ ի ձեռն էած ի քրիստոնէից եւ ի տաճկաց՝ զարս եւ զկանայս սրով կոտորեաց, եւ զքաղաքն ամենայն հրով այրեաց ...»:¹⁸⁶ 1500-1501 թթ. Շամախին գրավել են պարսիկները. «Ռ-Շ (1500) քվին Մովին Շամախի էառ, զՇրվանշէն սպանեց»:¹⁸⁷ Ուշագրավ է նշված դեպքերին արձագանքած հետևյալ հիշատակությունը. «Յայսմ ամի, որ էր թուականն Հայոց ՋՉ (1501) եղև բազում ոճիր պատերազմի, զի դարձեալ գորացան ազգն Դանիշմանաց, որ Իմամայիբ կոչին, ի յաշխարհէն Արտաշիլու, որ Կարմիր զլուխ Սօֆիբ [կոչին]: Եւ ելեալ բազում զօրօք յարևելից եւ եկեալ մտին յԵկեղեաց գաւառն, որ է Եզրնկայն եւ մնացին ի Վարդավառն մինչ ի յաշուն: Եւ անտի ելեալ դիմեցին դարձեալ յարևելս ի յաշխարհն Ադուանից, որ է Շաք եւ Շամախի եւ առին զթագաւորն, եւ զեկեկիրն եւ բազում արարարին, եւ թագաւորեցին, եւ նստան բոլոր տարի մի»:¹⁸⁸ 1529 թ. քաղաքը ենթարկվում է նոր ավերածության «... եւ յետ ժամանակաց Տերն Շամբարայ, այսինքն Շամախու ըմբոնէ գորդին Սքանդարայ, եւ կապանօք յդէ առ Շահուլին: Ուստի զայրացեալ Սքանդարն զօրս ժողովէ, եւ գնացեալ արեւել զաշխարհն Շամախու, եւ մտեալ ի Շամբար զբազում ոգիս սրայտն ողոս առնէ, տիմա 360 մօլայից զգլուխս հատալն»:¹⁸⁹

184. Քաջ հայտնի է, որ Շամախին գտնվում էր Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս, Կուրի ձախափնյակում տարածված Բուն Աղվանք երկրամասում: Մակայն այն հանգամանքը, որ նշված ժամանակաշրջանում երկրամասը իր քաղաքներով հանդերձ (այդ քվում՝ Շամախին) ուներ հայ հոծ բնակչություն (կային նաև քիչ քվով պարսիկներ ու այլ ազգություններ) իտալացի ճանապարհորդին թույլ է տվել կարծելու, թե Շամախին գտնվում էր Մեծ Հայաստանում:

185. Հովի. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատոր Ա, Երևան, 1932, էջ 199:

186. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ», մասն Գ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 107 (այսուհետև մեջբերումներ անելիս նշելու ենք ԺԵԳ, համապատասխան էջերով):

187. Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հատոր Ա, Երևան, 1951, էջ 195 (այսուհետև՝ ՄԺԱ, համապատասխան էջերով):

188. ՄԺԱ, էջ 126:

189. Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցոց, Պատմութիւն Պարսից (ԺԸ դար), աշխատութեամբ Բարգէն վարդապետի Աղաւելեանց, Վաղարշապատ, 1905, էջ 89:

180. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին» կազմեց՝ Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 181-182:

181. Իբն Ալ-Ասիր, արաբական աղբյուրներ Բ, քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981 էջ 304-305:

182. «Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, հատոր Բ, Երևան, 1956 էջ 352 (այսուհետև մեջբերումներ կատարելիս նշելու ենք ՄԺԲ, համապատասխան էջերով):

183. Ըստ երկրամասում պահպանված նյութական մշակույթի հուշարձանների՝ ենթադրելի է, որ ավելի վաղ ժամանակներում էլ այդպես է եղել, միայն թե ձեռքի տակ չունենք գրավոր տեղեկություններ:

1541 թ. Շամախին գրավել է պարսից Շահ Թահմազը. «Շահ Թահմազ, որդի շահ Իսմայիլին նստալ քախտ քվին ՋՀԵ (1526): Եւ քվին ՋՂՕ (1541) զնաց էառ Երևան, Գանջայ, Շամախի, ...»:¹⁹⁰ XVI դարի 2-րդ կեսում, ինչպես վկայում են աղբյուրները, Շամախին բավական տուժել էր արշավանքներից և կիսավեր վիճակում էր, սակայն դարձյալ ուներ հոծ հայ բնակչություն, որոնք կազմում էին քաղաքաբնակների մեծամասնությունը: Այս մասին ուշագրավ է անգլիացի ճանապարհորդ Անթոնի Ջենքինսը 1557-1572 թթ. կատարած ուղևորությունից հետևյալ հատվածը. «... այս քաղաքը (Շամախին - Ս. Կ.) ծովից ուխտով յոթը օրվան ճանապարհի հեռու է, բայց հիմա շատ ավերակ է, բնակված գլխավորապես հայերից ...»:¹⁹¹ 1578 թ. պարսից շահ Խուդաբանդայի¹⁹² օրոք Անդրկովկաս ներխուժած օսմանցիները գրավել են նաև Շամախին. «ՌԻԷ (1578) քվին Լալա փաշեն զՇամախի էառ»:¹⁹³ Շամախին օսմանցիների կողմից նոր ավերման ենթարկվեց նաև 1580 թ. «Օսմանցուց քազաուր սուլթան Մուրատ, որդի Մելիմին. սերասերը սորա առին զՆախչվան, և միսս ամին էառ զՏեմուր-Ղափուն, եւ զբազում զօրս առաքեաց աշխարհն Պարսին եւ էառ զԹեվրիզ, զԵրևան, եւ զԿենճե եւ զԱրաշ եւ զՇամախի. զՇրվան մինչ ի Թիֆլիս ...»:¹⁹⁴ 1583 թ. ձեռնարկվում է Շամախու բերդի կառուցումը: Այդ աշխատանքները ավարտվում են 45 օրվա ընթացքում: Երկու տարի անց քաղաքը կրկին ավերվում է օսմանյան Օսման փաշայի գլխավորությամբ. «Ի քվին ՌԼԳ (1585) Օսման փաշան անթիս հեծելը զնաց խառ ... եւ տիրեց ... զՇիրան, զՇամախի ...»:¹⁹⁵ Միայն XVII դարի սկզբներին պարսիկները ի վիճակի եղան լուրջ դիմադրություն ցույց տալ թուրքերին և 1607 թ. վերագրավեցին այն. «... ապա առեալ զամենայն զօրս իւր զնաց ի վերայ Շամախու» եւ նստալ ի վերայ բերդին, շրջապատեալ եւ պաշարեալ զնա: Եւ որպէս պատմեցաք վասն Գանջայոյ՝ նովին օրինակաւ պատերազմեալ ընդ Շամախույ էառ զնա յՕսմանցուց: Եւ զօրսն Օսմանցուց սրով կոտորեաց. եւ զընտանիս զինչ աւարեալ յափշտակեաց: Եւ կարգեաց ի նմա իշխան զՋիֆիդար խանն, ...»:¹⁹⁶ 1663 թ.-ից Շամախու խան է հիշվում նախկինում Երևանի խան՝ Նաջաֆդուլին. «Յամի ՌՃԺԲ (1663) որ Նաջաֆդուլի խանն Երևանայ մագուլ ելաւ, տարան Շամախի, խանութին տվին»:¹⁹⁷ Մա մահացել է 1667 թ.: 1668 թ.

Շամախին մեծապես տուժել է ուժեղ երկրաշարժից: Աղբյուրները հայտնում են, որ արեալիս փլատակների տակ էր թողել 6-7 հազար բնակիչների. «Թվին ՌՃԺԷ յունվարի դ (4) ումն Ագուլիս կամաց շարժ եկաւ: Այս շարժս էլ յունվարի դ (4) ումն Շամախի քաղաքն յննց եկաւ, որ մինչի գ, էո հոգի մեռան: Շատ սարայ, բերք ու պարիսպ փլաւ, վասն մեղաց մերոց»:¹⁹⁸

Երկրաշարժի հետևանքների մասին հայտնի են նաև այլ վկայություններ. «Իսկ Շամախի քաղաքն հիմն ի վեր լեալ ամենեւին տապալեցաւ, որ բնաւին ոչ մնաց շինութեք եւ անթիս մարդիկը մեռան, զորոց զքին աստուած միայն գիտէ»:¹⁹⁹ Կամ. «Դարձեալ ՌՃԺԷ (1668) յաուր նաւակատեաց Յայտնութեան տեառն մերոյ ի լուսանալ առաւօտին, որ յասեւն փառք ի բարձունս, ահագին որոտմամբ եւ սաչին դողաց երկիրն Շամախու, Գանձայու եւ Թիլիսու եւ Երևանա: Ապա ումնեք երկրի վնաս ոչ եղև, բայց միայն Շամախու, տեսցուց եղբայրք եւ զգոշացուք, որպէս ասէն մարգարէն՝ «ո հայի երկիր եւ տա դողալ սմա» եւ այլն. զի եղև յայտնի եւ մեծ հրաշք, որ աղօթից զօրութիւն ցուցաւ յայտնապէս, զի որչափ ժողովուրդ, որ կային ի Շամախոյ քաղաքին յեկեղեցին բնաւին ոչ քար մի անկաւ, ոչ Ա (1) մարդոյ զարար եղև, այլ արտաքոյ եղեալքն ընդ հողով կորեան եւ կործանեցան»:²⁰⁰ Կամ. «ՌՃԺԷ (1668) ին շ(ա)րժ եղև և Շ(ա)մ(ա)խի խոր զնաց»:²⁰¹

XVIII դարի սկզբներից սկսած հաճախակի են դառնում լեռնաբնակ լեզգիների²⁰² ասպատակությունները: 1720 թ. ամռանը²⁰³ լեզգիները հարձակվում են քաղաքի վրա, ութ օր պաշարած դրությամբ պահում այն, կռվում, սակայն գրավել չեն կարողանում. «... ի ՌՃԻԱ (1722) բուին օգոստոսի տասն, զրոհ տուեալ առհասարակ միահաւորոյն ազգս այս Լակզիք, որ ամենայն գլխատրօք իւրեանց որք էին այսոքիկ, ... ամենայն զօրութեամբ իւրեանց եկին ի վերայ քաղաքին Շամախու, և յաւուրս ութ սաստիկ կոտեցան, և ոչ կարացին առնուլ»:²⁰⁴

Ապա լեզգիները մի գիշերվա մեջ հանկարծակի թողնում են պաշարումը և վերադառնում իրենց երկիրը: Օգովելով առիթից «Եւ ապա քաղաքացիքն Շամախու սկսան ամրացուցանել զկողմանս քաղաքին ցանկովք խորագունիք, եւ շրջապատ որմովք»:²⁰⁵ Հաջորդ՝ 1721 թ. Շամախին ենթարկվում է լեզգիների նոր հարձակման. «Դարձեալ ի սոյն քվին (1721-Ս. Կ.) և օգոստոսի ամսոյն

190. ՄԺԲ, էջ 427:

191. Հովհ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 372:

192. «Շահ Խուդաբանդայ, որ էր որդի շահ Թահմազին եւ եղբայր շահ Իսմայիլին ... նստալ քախտ քվին ժիէ (1578): ... ի սորայ ժամանակս առին Օսմանցիք զԹաւրիզ, զԵրևան, Գանջայ, Շամախի» (ՄԺԲ, էջ 428):

193. ՄԺԱ, էջ 145:

194. ՄԺԲ, էջ 516:

195. ՄԺԱ, էջ 173:

196. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղաշապատ, 1896, էջ 97: Տես նաև՝ ՄԺԱ, էջ 145: Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցուց, Պատմութիւն Պարսից, էջ 126:

197. Ջաքարիա Ագուկեցու օրագրությունը, Երևան, 1938, էջ 62:

198. Նշվ. աշխ., էջ 74:

199. ՄԺԱ, էջ 251:

200. ՄԺԱ, էջ 243-244:

201. ՄԺԲ, էջ 272:

202. Վերջիններս սյունի մահմեդականներ էին, իսկ քաղաքաբնակ մահմեդականները՝ շիա պարսիկներ էին:

203. Պատմիչը բավական ճշել է ՌՃՀԱ (1722), սակայն միաժամանակ նշել, որ դեպքերը տեղի են ունեցել լեզգիների կողմից Շամախու գրավումից (1721) մեկ տարի առաջ, օգոստոս ամսին:

204. Եսայի Հասան Ջալալեանց, Պատմութիւն Համառօտ Աղուանից երկրի, Յերուսաղէմ, 1868, էջ 30-31:

205. Նշվ. աշխ., էջ 31:

Կովկաս լեռնային բնակեալ Լազգիքն եկեալը առին զքաղաքն Շամախի եւ ամենայն Պարսիկքն սուր սուսերի մաշեցին եւ ամենայն մերձակայ գաւառս՝ եթէ Շաքի, Շրվան եւ Դարալայ աւարի առեալ, քանդեալ քայքայեցին, որ է այժմ այս պէս»։²⁰⁶ Դեպքերն ավելի հանգամանորեն են նկարագրված Եսայի կաթողիկոսի պատմության մեջ. «Դարձեալ եկին վերոյ յիշեալ լեռնականքն քանդառաջինն յոյժ ամբոխիւք, եւ պատերազմեցան ուժգնութեամբ զատուրս երկոտասան, եւ ապա առին զքաղաքն Շամախի ի Ռճճ թուին Հայոց, օգոստոս ամսոյ, ի սուրբ Աստուածածնի պահոցն, յատուր չորեքշաբթի»։²⁰⁷ Լեզգիները ոչնչացնում են շիա մահմեդականներին. «Իսկ հայ ազգ քրիստոնէայքն թէ բնակիչք քաղաքին, եւ թէ այլ զհաղորէից՝ ոչ այնքան վնասեցան կոտորմամբ, այլ սակաւ ոմանք. զի խնայեցին ի նոսա ողորմութեամբն Քրիստոսի. այլ աւարումն ընչիցն ոչ սակաւ եղեւ»։²⁰⁸ 1734 թ. քաղաքը նվաճում է պարսից Նադիր շահը եւ մեծ թվով զերիներ վերցնում քրիստոնյաներից։²⁰⁹

Մնացած փոքրաթիվ քաղաքաբնակ հայության համար 1735 թ. Աբրահամ կաթողիկոսը պարսից կառավարությունից թույլտվություն է ստանում ավերակ Շամախու մոտ, Գյուլիստան բերդից մեկ ժամվա ճանապարհի հեռու նոր բնակավայր հիմնել. «Այլ և վասն բնակութեան, զի զՇամախին ավերեալ էր եւ քակեալ զՎալինամաքն, յորժամ էառ՝ յառաջ քան զգայն ի Կենճէ, եւ Ը (8) ժամու ճանապարհի հեռու ի Շամախուցն հողէ բերդ մի շինեալ, հրամայեաց զմնացեալ շամախեցիքն անդ բնակեցուցանել։ Եւ զի էր օղն ապականեալ, եւ տեղն՝ շողային եւ ջուրն՝ պակաս եւ տաճկունք, որք են լազկիք եւ սյուննիք, վշտացուցանէին եւ նեղացուցանէին զառապականսն, այսինքն՝ զազգն մեր, վասն որոյ խնդրեցին բազում անգամ կրկին բնակիլ ի ավերեալ Շամախու քաղաքն, որ եւ բարկացեալ՝ իսպառ քանդեաց։ Վասն որոյ անճարացեալ եկին առ իս աղերս։ Որ եւ ես սրտապնդեալ արգ արարի մեծի Վալինամաքին եւ խնդրեցի ի մմանէ տալ հրաման՝ շամախեցի հայոց արտաքոյ նոր շինած բերդին, ժամու մի ճանապարհի իեռի ի բերդէն, ի տեղի մի վայելուչ, զոր նոքա խնդրեցին, զի շինեսցեն վասն իրեանց բնակութիւն, եւ՝ հող ըստ պիտոյից զի տնկեսցեն այգիս եւ արասցեն արտա։ Այլ եւ ի գետոյն, զոր գտանիւր արդ մերձ, առու մի ջուր, զի առողանիցի գեղն եւ արտորայքն եւ այգիքն իւրանց։ Այլն՝ շինելոյ եկեղեցի մի, զի անհնար է հայոց ազգին՝ առանց եկեղեցի(ւ)ոյ բնակիլ է տեղի մի՝ թեւ դրախտ իցէ»։²¹⁰ Նադիր շահի մահից հետո (1747) հայերը թողնում են իրենց նորաստեղծ բնակավայրը և վերստին հաստատվում Շամախում 1750 թ.։ 1752 թ. քաղաքին կրկին տիրում են լեզգիները։²¹¹

XVIII դարի վերջերին որոշ խանություններ և առաջին հերթին Շամախու Մուստաֆա խանը ոչ միայն չենթարկվեց պարսից կառավարությանը, այլև ապստամբություն բարձրացրեց. «... եւ միայն Շամախի էր ի միջի անդ ապստամբ։ Վասնորոյ առաքեաց Աղայ Մահմադ խանն զքաջ զօրավարին իւր զՔեալպալի խանն բազում զերկիրն եւ պատեալ պաշարեաց զամբոցն՝ ուր էին արգելեալ՝ ինքն նախարարն Շամախոյ»։²¹²

Նույն թվականին Շամախի են մտնում ռուսական զորքերը։ «Խանն Մատաւայ լմացեալ (զեմեալ) Ջուրովի գալու մասին - Ս. Կ.) առաքէ զառաջնորդն հայոց զՅօհան վարդապետն միջնորդ հաշտութեան առ Ջուրովն բարեխօս ունելով զբարձր սրբազան Յովսէփ արքեպիսկոպոսն Արդուբեան զգերեալն ընդ մեծին Ջուրովայ հրամանաւ թագուհոյն։ Ջուրով խոնարհի ի հաշտութիւն, բայց խնդրէ զյուսալի պատանդ խանն Մադաւեայ տեհաճեալ ընդ այս փախչի ի Դարաբադ, իսկ եղբայր նորա տայ զորդին իւր ի պատանդ եւ ինքն զրաւեալ զպատիւ խանութեան նստի ի Շրուան ...»։²¹³ Ջուրովի վերադարձից հետո Մուստաֆա խանը կրկին վերադառնում է Շամախի, հալածում խան հռչակված ու Շիրվանը կամավոր ռուսներին հանձնած իր եղբորը, ինչպես նաև Հովհան վարդապետին, որը իր միջնորդությամբ կարգավորել էր Շիրվանը Ռուսաստանին առանց կովի միացնելու հարցը. «... զՅօհան վարդապետն որպէս խանկարիչ այր միջնորդութեան չարաչար տանջէ եւ բռածեծ առնէ եւ առեալ ի մմանէ գտոյժս շնորհէ զկեանս եւ յինքն գրաւեալ դարձեալ զխանութիւն այնր աշխարհի (Շիրվանի-Ս. Կ.), բարեկարգէ զտուն եւ զհայսն միշտ պահէ ի խաղաղութեան»։²¹⁴

XIX դարի առաջին քառորդում Մուստաֆա խանը հայերին փոխադրում է քաղաքից հյուսիս-արևմուտք, Կովկասի ֆիթ կոչված լեռան մոտ։ Տարաբախտ հայերը այստեղ բնակվում են մինչև ռուսների կողմից Շամախու վերջնական գրավումը (1805) և խանի Պարսկաստան փախչելը (1818)։²¹⁵ Դրանից հետո, մի վերջին անգամ, արդեն խիստ սակավաթիվ շամախաբնակ հայերը վերադառնում են հայրենի քաղաք։ Շամախու և ամբողջ Շիրվանի ռուսական տիրապետության տակ անցնելուն պես (1805 թ., դեկտեմբերի 27) հայերն անցնում են խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքի։ Կառուցում են բազմաթիվ քարաշեն հասարակական շենքեր, աղբյուրներ, կամուրջներ, տներ, նորոգում են հին եկեղեցիներ, կառուցում նորերը։ Ցարական կառավարության նախաձեռնությամբ իրականացված արդեն առաջին վիճակագրական տեղեկություններից պարզվում է, որ XIX դարի կեսերին քաղաքում հայերը կազմում էին բնակչության փոքր մասը։

206. ՄԺԲ, էջ 430:

207. Եսայի Հասան Ձալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 31-32:

208. Նշվ. աշխ., էջ 33:

209. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 58: Տես նաև՝ Մ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893, էջ 157:

210. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ Պատմագրութիւն ..., էջ:

211. Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցոց, Պատմութիւն պարսից, էջ 287-288:

212. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Ռ. Տ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 68-69:

213. Նշվ. աշխ., էջ 160-161:

214. Նշվ. աշխ., էջ 162:

215. Մ. Մնբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 332:

Մա, ինչ խոսք, բնական էր, քանի որ հայերի թիվը սկսել էր նվազել դեռևս XVIII դարի սկզբներից՝ լեզգիների արշավանքների հետևանքով: Հինավուրց հայաշեն ու հայաշատ այս քաղաքը դառնալով անընդհատ պատերազմների թատերաբեմ, տալով արտագաղթ, անթիվ գերիներ, կոտորածներ, ենթարկվելով տեղի իշխողների կազմակերպած բռնի տեղահանություններին ի վերջո մեծապես հայաթափ է եղել: Մյուս կողմից կամաց կամաց ավելանում էր մահմեդական տարրը, որը հարյուրամյակներ շարունակ թիկունքում վայելում էր մահմեդական իշխողների հովանավորությունը: Տարածքի Ռուսաստանի հետ միավորվելուց հետո քաղաքում երևան եկավ նաև ռուս ազգաբնակչություն: Այսպես, 1851 թ. Շամախու բնակչությունն ուներ հետևյալ ազգային կազմը:²¹⁶

Մուսուլմաններ (գլխավորապես պարսիկներ)	արական	իգական	միասին
Հայեր	6256	5492	11748
(յուսիսարևելյան)	3287	2951	6238
Հայեր	11	13	24
(յուրբերական)			
Ռուսներ	1276	309	1585
(ուղղափառներ)			
Մալականներ,			
այդ թվում՝	276	212	488
Ստառոբրայցի (հնածես)	3		3
Սկոպցով	96	38	134
Վրացիներ	67	43	110
Եվրոպացիներ	25	15	40
(կաթոլիկ)			
Հրեաներ	10	6	16

1916թ. քաղաքն ուներ 27752 բնակիչ, որից 4564-ը հայեր (2344 արական, 2220 իգական), 1737-ը ռուսներ:²¹⁷

1883 թ. քաղաքում կար 3 ուղղափառ եկեղեցի, 2 հայկական եկեղեցի և 2 մզկիթ:²¹⁸ 1890-ական թթ. սկզբներին Շամախին ուներ հետևյալ նկարագիրը. «Շամախի քաղաքը առանձին բերք ու պտուղ չունի բոլորը շրջակա գիւղերից, եւ առանելապես Աղսու գիւղիցն են բերում. որովհետև իբրեւ իբր թէ ազնիւ քաղաքացիք արժան չեն համարում այգեգործությանը եւ երկրագործությանը պարապել: Շամախու շրջապատումն կան միայն մի քանի այգիներ, որոնց մէջ նշանաւոր է արքունի ճանապարհի վրայ պարոն Եագոր Իւանիչ Քալանթարեանցի այգին, Շամախու նշանաւոր եւ յայտնի արհեստն է մետաքսագործութիւնը, որոյ համար կան արհեստանոցներ՝ բայց ասիական հին ձեւով. սակայն բաւական լաւ գործուածներ են պատրաստում, գոր օրինակ՝ թաշկինակ, վերմակի երես, պարանոցապահ (շարֆ-վզի) եւ այլն:

Շամախու քաղաքական բերքերն են՝ 1. Հայոց և Ռուսաց եկեղեցիքն. 2. Հայոց և Ռուսաց տղայոց ուսումնարաններն. 3. Հայոց օրիորդաց դպրոցն. 4. Հայոց գրադարան-ընթերցարանն և 5. Հայոց թատրոնը»:²¹⁹ Հայտնի է, որ օրիորդաց ուսումնարանը երկդասյան էր և կոչվում էր Սբ. Մանդիլայան:²²⁰ Ուշագրավ է նաև քաղաքին վերաբերող մեկ այլ առավել հանգամանակից նկարագրություն շարադրված 1920թ. «Ներքին, հարաւային հարթ հրապարակի վերայ սփռուած է թաթարների թաղը իրենց տներով, խաչած փողոցներով, մէջիդներով, աղբիւրներով, բաղնիքներով, պարտեզներով, կաշէ-գործական գործարաններով (տաբադխանա) եւ քաղաքի գլխաւոր բազարով եւ առևտրական խանութներով ու մագազիններով:

Այնուհետև դեպի վեր, լանջի վերայ շարունակում են քաղաքի հայկական թաղը եւ բազարի մի մասը իրենց տներով, փողոցներով, աղբիւրներով եւ այլն:

Իսկ վերի՝ երկրորդ հարթավայրի վերայ տարածուած է քաղաքի նոր մասը, աւելի գեղեցիկ եւ կանոնաւոր մասը, հայոց եւ խառն ռուսների հետ քրիստոնէայ թաղը, լայն՝ խաչած փողոցներով: Այդտեղ են ռուս ուղղափառ եկեղեցին, հայոց եկեղեցին, հայ լիւտերականաց և ռուս մալականների ժողովարանները, քաղաքի այգին, պետական զան-ծարանը, բանոցը, հասարակաց կուրը, պետական վառողատունը, պոստ-հեռագրատունը, գորանոցը, հաշտարար դատարանը և այլ հիմնարկութիւնները:

Քաղաքի բոլոր փողոցները ծածկուած են քարով, միայն մի փողոց խճածածկ է և համարում է առաջին փողոց, և նա սկիզբն է Շամախի-Աղսու-Քիւրտամիր խճուղու:

Նոր քաղումն են հայ եւ ռուս բնակչութեանց աչքի ընկնող տները. գոր օրինակ հանգուցեալ Ալեքսանդր Լալայեվի տունը խր պարտեզով, որ խիստ բարձրությունից նայում է ներքի բազարի՝ թաթարների թաղի և մէջիդների վերայ: Նա շինած է տերութեան կողմից Շամախին մահաճակաւ քաղաք եղած շրջանում և այդ տան մէջ բնակում էր մահաճակաւեւոր: Հայոց եկեղեցուց քիչ ցած բարձրանում է Նազարեանների եռայարկ սրբատաշ ամուր տունը, որ իրեն գոյութիւնը անսասան պահել է երկրաշարժերի դէմ:

Ապա գալիս են խճածածկ փողոցի վերայ Քալանթարեանների երկյարկանի քարաշեն տունը, Մարգսեանի և այլոց տները: Միւս փողոցների վերայ Տէր-Ստեփանեանի, Արզումանեանի, Եզանեանի, Գեանջեցեանի և այլոց բազմաթիվ տները:

Ապա գալիս են փողոցների վերայ հայոց խանութներ: ... Տեղում բոլոր աղբիւրներից անուանի է քարաշեն, ծորակաւոս Բչարա բուլաղը, հայոց թաղի բարձրադիր հարթութեան վերայ: Մա շատ յարգի է և ծառայում է իբրև զբոսավայր, մանաւանդ շոգ եղանակների ժամանակ: Երբեմն լինում է մեծ բազմութիւն, մանաւանդ մայիսին, զատկին և

216. "Кавказский Календарь на 1852г.," Тифлис, 1851, էջ 429:

217. "Кавказский Календарь на 1917г.," Тифлис, 1916, էջ 178-179:

218. "Кавказский Календарь на 1885г.," Тифлис, 1884, էջ 211:

219. Մ. Մմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 281:

220. Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր ..., էջ 162:

Համբարձմանը:

Միսն է նորաշեն քարաշեն բանտի աղբիւր կոչուած, քաղաքին բոլորովին մոտիկ, կալանատուրների բանտի կողքին: Ուրիշ շատ տեղ կան աղբիւրներ, բայց շատերը շինուած չեն, ծորակ չունին, անյարմար են»:²²¹

Շամախին գտնվում է ակտիվ սեյսմիկ շրջանում և բազմիցս վնասվել է ուժեղ երկրաշարժերից: Հայտնի են 1668, 1806, 1828, 1859, 1869, 1872, 1875, 1886, 1888, 1902 թվականների ուժեղ երկրաշարժերը: Քաղաքն առանձնապես տուժել էր 1828 թ. հուլիսի 9-ի և 28-ի ուժեղ շարժից, որով փլվել են 247 տուն և 30 խանութ:²²² 1869 թ. օգոստոսի 21-ի կեսօրին տեղի ունեցած երկրաշարժից փլվել է 5000 տուն:²²³ Աղետարեր էր մասնավոր 1902 թ. հունվարի 31-ի երկրաշարժը,²²⁴ որը խլեց շատ գոհեր:

Շամախու ճարտարապետական արժեքավոր կառույցներից էին հայկական երկու եկեղեցիները (ներկայումս հիմքից քանդված են և տեղերում նոր շենքեր կառուցված): Մրանք հանձինս որմերին փորագրված մի քանի ընդարձակ արձանագրությունների ունեին մաս կատմական մեծ արժեք և կարևոր էին քաղաքի պատմության ամբողջական ուսումնասիրության առումով: Եկեղեցիներից հինը, որն առավել հարուստ էր արձանագրություններով պարբերաբար կրկնված երկրաշարժերի հետևանքով մեծապես վնասվել էր և արդեն 1881 թվականից դարձել անգործածելի: Ըստ արձանագրությունների այն կառուցվել էր 1701 թ. ավելի հին եկեղեցու տեղում և մասամբ նրա քարերով:

Նոր եկեղեցին, որ նույնպես կոչվում էր Սբ. Աստվածածին, կառուցվել է 1845-1850 թթ. ընթացքում:

Շամախի քաղաքի եկեղեցիներում ու դպրատներում ստեղծվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Դրանցից մեզ են հասել Մարտիրոս Գրչի 1742 թ. ստեղծած «Ժողովածու»-ն,²²⁵ գրիչ և քարգմանիչ Հաքիմ Բաղդուպ Բարբիջյանի 1717-1720 թթ. հայատառ-պարսկերեն գրված «Անետարան»-ը,²²⁶ «Աղօթագիրք» 1765 թ. (ստացող Անտոն երեց, ավարտել

է Սադիանի վանքում)²²⁷ և այլն:²²⁸

Շամախին ունեցել է երեք հայկական գերեզմանոցներ. «մինը քաղաքի արեւելեան կողմին՝ կից քաղաքին՝ շատ հին. երկրորդը քաղաքի հիւսիսային՝ շատ նոր, որոյ մօտ է «Բէշարայ բուլաղ» անունով աղբիւրը. իսկ երրորդը 3-4 հարիւր տարուանից՝ հարաւային կողմումն՝ «Քալախանի» անունամբ, ...»:²²⁹ Մեզ է հասել միայն մեկը (հյուսիսային կողմում), ուր և թաղումները շարունակվում էին մինչև 1989 թ. վերջին հայերի բռնազաղթը:

Ներկայումս Շամախին Ադրբեջանի հանրապետության գլխավոր քաղաքներից է: 1976 թ. ուներ 20 հազար բնակիչ:²³⁰

1986 թ. քաղաքն ուներ ընդամենը 60 տուն (շուրջ 200 մարդ) հայ բնակչություն, որոնք 1988-89-ին ենթարկվեցին բռնազաղթի:

Շամախին ծննդավայր է հայ մեծամուն շատ մտավորականների: Այստեղ են ծնվել գրողներ Կոստան Զարյանը, Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, դերասան Հովհաննես Աբեյյանը և շատ ուրիշներ:

292. ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի ճակատին եղել է. Ի ՌՃԾ (1701) ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ. Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱՍ ԸԱՀ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀՈՒՍԵԻՆ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԱՐՔԱՅԻՆ ՊԱՐՍԻՑ, ՈՐ ԵՒ ԸՍՏ ԽՆԴՐՈՅ ԹԻՖԼԻՉԵՑԻ ՍԱՆԴԻՆԻ ՈՐԴԻ ԷԼՉԻ ԹԱՂԻՆ ՀՈՔՍ ԷՐ ՏՈՒԵԼ ՎԱՄՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ, ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ԻՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՀԵՍՑԷ ԵՒ ԷԼՉԻ ԹԱՂԻՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՆՆՁԵՑԵԼՈՅՆ ՀԱՆԳԻՍՏ ԵՒ ԱՐՔԱՅՈՒԹԻՒՆ ՊԱԳԵԵՍՑԷ, ԵՒ ԱՐԳՄԵՔ ԹԻՖԼԻՉԵՑԻԷՍ ...:

Հրատ. Մմբատեանց, 258-259: Բարխուտարեանց, 160: Արձանագրության արտագրության հեղինակ է մահ շամախեցի Սադա Ալեքսանդրյանցը, («Մեղու Հայաստանի», 1873, № 20, էջ 1) որը նշում է, որ այն փորագրված է եկեղեցու հարավային առավել փոքրիկ զավթի

221. ՀՀՊՊԿԱ, փ. 57, ց. 1, գործ 439, քերք 3-7:

222. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 158:

223. «Արարատ» Բ տարի, 1869, սեպտեմբեր, էջ 104 (հոդվածի հեղինակն է Անդրեաս արքեպիսկոպոսը):

224. Գալուստ Տեր-Մկրտչեան, Շամախու երկրաշարժը և բնական հաստատությունները Բագու փոխադրելու խնդիրը, «Արարատ» 1902, փետրվար, էջ 133-135:

225. «Յուցակ ձեռագրաց», հատոր Բ, ձեռ. հմր. 8361:

226. Նույն տեղում, ձեռ. հմր. 8492:

227. Նույն տեղում, ձեռ. հմր. 9729:

228. Մատենադարանում պահվում են մահ Շամախի քաղաքում ստեղծված հետևյալ ձեռագրերը. «Մարտիրոսապետ» 1825 թ. (ձեռ. հմր. 2941), «Զրիստիանոսի ճանապարհորդությունը» 1844 թ. (ձեռ. հմր. 8499), գրիչ Առաքել Բիչարայով՝ ստացող՝ Գեորգ Գեոկջանեանց, «Ալեքանդր Շամախեցի, երգարան» 1861 թ. (ձեռ. հմր. 10005), գրիչ՝ Մսեր Մսերեանց, «Պետրոս Մաղաթեան (Մեյնադ), Մատենագրությունը» գրիչ՝ հեղինակը (ձեռ. հմր. 7655), ձեռ. հմր. 9295 և այլն:

229. Մմբատեանց, էջ 227:

230. «Հայկական Մովսեսական Հանրագիտարան», հատոր 8, Երևան, 1982, էջ 439:

վրա: Սադայի 1873 թ. կատարած արտագրության և մեր երկու հրատարակիչների վերծանություններում կան առանձին տարբերություններ: Նախ թվականը ունի ՌճԾԵ (1706) ձևով, ապա բոլոր ԵՒ շաղկապների փոխարեն ունի ՌԻ շաղկապը:

Ծանոթ. Կասկածից վեր է, որ Շամայում հայկական եկեղեցի եղել է 1701 (կամ թե 1706) թվականից շատ առաջ: Գուցե և վաղ միջնադարից, սակայն դրա վերաբերյալ տեղեկությունները հատկապես առատ են սկսած XIX դարի սկզբներից: Հայտնի է, որ երբ քաղաքից արքայազնը հայերը 1820 թ. վերադարձել էին Շամայի, հին եկեղեցին գտել էին զանի վերածած՝ տեղում հաստատված վրանաբնակ թուրքերի կողմից: Շուտով հայերը կարողացել էին թուրքերից ետ գրավել ու մաքրել եկեղեցին (Ֆ. 234, ց. 1, գ. 9, ք. 1): Կարճ ժամանակ անց եկեղեցին վնասվում է երկրաշարժից՝ 1828 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2957, ք. 5): Հայտնի է, որ 1839 թ. եկեղեցին զանվում էր խիստ քայքայված ու վթարային վիճակում (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 55, ք. 1): 1852-54 թթ. դիմումներ էին նվազեցնում նորոգման թույլտվություն ստանալու խնդրանքով: Դրա իրականացման համար հարկավոր էր 300 ռ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2957, ք. 4-5): Եկեղեցու նորոգման ժամանակ տանիքը ծածկել էին կալածեթով, իսկ զանգակատան վրա կառուցել փայտյա զմբեթ, ծախսվել էր 535 ռ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2957, ք. 15): 1857 թ. շամայեցիները խնդրում էին հին եկեղեցու տեղում շինել նոր եկեղեցի (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3604, ք. 1): Եկեղեցու նոր խարխալումը տեղի էր ունեցել 1859 թ. մայիսի 30-ի ժամը 6-ի և մայիսի 31-ի ժամը 8-ի երկրաշարժերի հետևանքով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3844, ք. 1: Ֆ. 27, ց. 1, գ. 1, ք. 1): 1863 թ. խնդրվել, իսկ 1864 թ. թույլտվություն էր ստացվել եկեղեցու տանիքի նորոգումը իրականացնել 400 ռ. ծախսով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4373: Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4373, ք. 6): 1872 թ. նոր ուժեղ երկրաշարժից (հունվարի 16-ին) հետո եկեղեցին, թեև, մնացել էր կանգուն, սակայն բոլոր կողմերից ճաքճաքված ու խարխալված պատերով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6041, ք. 1): Այս եկեղեցու վերջին հիշատակության (1889 թ.) համաձայն, այն զոհվում էր քայքայված և վաղուց ի վեր կիսակործան վիճակում: Համաքաղաքացիները այդ առթիվ ներկայացրել էին առաջարկություն՝ քանդել և վաճառել եկեղեցու տանիքի դեռևս չփտած գերանները: Դրա թույլտվությունը ևս ստացվել էր նույն թվականին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 171, ք. 1-2):

293. Հին ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան մուտքի ճակատի հյուսիսային կողմում փորագրված է եղել.

ՀԱՄԱՏԱՐԻՄ ԱՆՏԵՍ ԲԱՆԻՆ, ՓՈՂԵԱԼ ԲԱՐՈՋ ԵՐԿՆԱՌՈՐԻՆ, ՍԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՅՐ ԾԵՐՈՒՆԻՆ, ՎԱՌԵԱԼ ՍԻՐՈՎ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ, ՊԱՏՃԱՌ ԵՂԵՒ ԱՅՍ ԸՆԻՈՒԹԵԱՆ, ԵՒ ՅՈՐԴՈՐԻՉ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ: ՎԱԶՍԵԱԼ ՏԱՃԱՐ ՍԵԾ ԱՐՔԱՅԻՆ, ՀՐԱԽԻՐԵԼՈՎ ՅԵԿԵՂԵՑԻՆ, | ԲԱԶՈՒՄ ԱԸԽԱՏ ԵՒ ՉԱՐՉԱՐԱՆԸ, ՀԱԶԻԻ ԿԱՐԱՅ ՈՒ ԿԱՏԱՐԱՆ, | ԱՍՏՈՒԱԾ ՏԱՅԵ ԻՐ ԵՕԹԱՐՓԵԱՆ, ԵՐԱՆԱԻՏ ՉԱՅՆԻՆ ԱՐԺԱՆ, | ԵՒ ՅԵՏ ԱՍՏԵԱՅՍ ԵԼԱՆԵԼՈՅ, ԱՐԺԱՆ ԱՌՆԵ ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ, | ՀԱԶԱՐՈՐԴԻ ՀԱՐԻՐՈՐԴԻ, ԵՒ ՎԵՅ ՏԱՍԱՆ ԵՕԹԱՐՈՐԴԻ: ՌՃԿԵ (1718):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 159-160 (որոշ հատվածների քացքորումներով): Մմբատեանց, 258 (որից և առնում ենք):

294. Հին ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում մկրտարանի ավազանաձև քարի վրա (պատկանում էր ավելի հին եկեղեցու) եղել է.

ՍՈՒՐԲ ԱՄԱԶԱՆՍ ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ի ԲՐԻՍՏՈՍ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՍԱՆԱԹԻՆ՝ ԲԱՐԵԽՕՍԵՑԵԸ ՎԱՍՆ ՀԱԳՈՅ ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ ԵՒ ԻՐԻ ԿՈՂԱԿՑԻՆ Ի ԲՐԻՍՏՈՍ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՍՈՒԼԹԱՆ ԿԻԼԻՆ, ԹՎԻՆ ՌԼՁ (1587) ԻՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 259 (որից և առնում ենք): Բարխուտարեանց, 160 (ունի մանր վրիպումներ):

295. Հին ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի մոտ ազուցված մի խաչքարին կարդացվել է միայն թվականը.

ՌՃԹ (1610):

Հրատ. Մմբատեանց, 259:

296. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ (ՆՈՐ) ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի մոտ գտնվում էր աղա Պետրոս Հակոբյանի գերեզմանը, որի միջոցներով կառուցվել էր այդ եկեղեցին՝ փայտածածկ, եռանավ, ներքուստ վեց սյուների վրա (այժմ թե եկեղեցին և թե ընդարձակ արձանագրությամբ տապանաքարը չեն պահպանվել):

ԱՐԱՅ ՊԵՏՐՈՍ ՅԱՎՈՎԵԵԱՆ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆՑ ՅԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ՏՈՀՄԵ ՍԵԼԻՔԵԱՆՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՈՒԱՆՈՒՆ ԲԱՐԱՔԱՅԻ ԵՒ ԱՍՊԵՏ ՍՐԲՈՅՆ ԱՆՆԱՅԻ ԵՐՐՈՐԴԱՍԻՃԱՆԻ, ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ Ի 20 ԱՊՐԻԼԻ 1856 ԱՄԻ, Ի ՀԱՍԱԿԻ ԾԵՐՈՒ ԹԵԱՆ:

Չափաձո շարունակվում է.

ԸՆԴԵՂԻ ԿՈՒՐՈՂԸ ՀԻՄԵՒ ԱՐՉԱՆՔՎԵՍԸ ԲԱՐԱԿՈՓ՝ ՅԱՐԴԱՐԻՆ. | ԳԻՐԸ ԲԱՆԴԱԿԻՆ՝ ԳՈՎԵՍՏԸ ՏՈՂԻՆ՝ ԲԱՆԸ Ի ՆՈՒՄԻՆ՝ ՅԵՐԻԻՐԻՆ | ՁԻ ՁՍԵՈՒԵԼՈՅՆ, ՁԻ ՁԱՆՑԵԼՈՅՆ՝ ՄԻՇՏ ԱՌ ՅԱՊԱՅՆ ԿԵՆԱՅ ՃԱՌ՝ ՓՈԽԱՆ ԳՈՐԾՈՑ՝ ԳԻՐ ԽՕՍԵՍՑԻ՝ ԳՈՎ ՎԵՊ ԱՆԱՆՑ՝ ԿԱՅՑԵ ԲԱՐ: ԻՍԿ ԲԵՁ ԱՌ ԻՆՉ՝ ԱՐՉԱՆ ՎԻՍԱՐԴ՝ ԿԱՍ ՈՍԿԵԶՈԾ՝ ՆԵՐԲՈՂԵԱՆ | ԵԹԷ ԳՈՒ ԻՆՔՆ ԲԵՁ ԿԱՌՈՒՅԵՐ՝ ՁԱՍՐԱԿԱՌՈՅՑ ՄԱՀԱՐՉԱՆ. | ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՅՍ ՏԻՐԱՍՕՐ՝ ԲՈ ՊԵՐՃ ԱՆՈՒԱՆ՝ ՄԻՇՏ ԲԱՐՈՋ, | ԲԵՁ ՕՐՀՆՈՒԹԻՆ՝ ԱՌՈՐ ԱՌՈՐԻ՝ ՍԱ ԵՐԳԵՍՑԷ՝ ՅԱԽԵՏԱՆ: | ԵՐԹ ՎԱՃԱՌԵԱ ԱՍԱՑ ՅԻՍՈՒՄ՝ ՁԻՆՉՍ ԲՈ ՏՈՒՐ ԱՂԲԱՏԱՑ, | ԱՀԱ ԳԱՆՁԸ ԻՄ ՏԵՐ ԲԱՐԵՆԱՍ, ԿԱՐՕՏԵԼՈՅ ԱՀԱ ՀԱՑ, | ՁԱՅՍ ԱՍԱՅԵՐ՝ ՏՈՒՆ ԸՆԵՑԵՐ՝ ԳՈՒ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՀՈՅԱԿԱՊ, | ԵՒ ՁԱՅՍԵՐՆ ԵՏՈՒՐ ԿԱՅՍԵՐ, ՈՐ ՁԲԵՁ ԽԱՉԻ՝ ՊՍԱԿԵԱՑ: | ԱՂԷ ԲՈ ԳԱՆՁԸ՝ ԱՆԴ ԵՆ ՅԵՐԿԻՄ՝ ԱՆԱՊԱԿԱՆ՝ ԿԵՆԴԱՆԻ. | ՀԱՄԱՏԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ՝ ԱՆԴ ՁԵՈՆ Ի ՁԵՈՆ՝ ԲԵՁ ՁՈՒԳԸՆԹԱՑ ՅԱՏԵՆԻ | ԱՆՍԱՀ ԱՆՈՒԱՆԴ ԱՋՆԻՒ ՏՈՀՄԻՐ՝ ԳՈՐԾՈՅ ԲԱՐԵԱՑ՝ ՅԻՇԱՏԱԿ, |

**ՔՈՅԻՆԱՍՏԵՂԸ ԴԱՐՈՒՅ Ի ԴԱՐ՝ ՏԱՅՑԷ
ՏԱՃԱՐՍ ԱՍՏ ՅԵՐԿԻ:**

**Հրատ. Բարխուտարեանց, 160-161: Մմբատեանց,
259-261:**

Ծանոթ. Հայտնի է, որ Շամախու նորակառույց *Մր. Աստվածածին* մայր եկեղեցին օծվել է 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2807, ք. 1): Արդեն 1858 թ. եկեղեցու փայտաշեն զմբեթի վեղարն ու տանիքները կարոտ էին նորոգման (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 4): Զաղաքի համանուն հին եկեղեցու օրինակով մայր եկեղեցին ևս մեծապես վնասվել էր 1859 թ. մայիսի 30-ի և 31-ի երկրաշարժերից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3844, ք. 1): 1870 թ. մայր եկեղեցու քիթեղյա տանիքը ներկելու, խաղովակներն ուղղելու, շուրջը եղած պարսպապատը նորոգելու (հարավային և արևելյան կողմերում քանդվել էր երկրաշարժից) ծրագիր էր կազմեցվել, որի իրականացումը պահանջել էր 200ռ. արծաթ դրամ (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5419, ք. 11): Եկեղեցին նոր ավերման էր ենթարկվել 1872թ. հունվարի 16-ին, ժամը 10-ին տեղի ունեցած ուժեղ երկրաշարժից: Այս անգամ ամբողջապես փլվել է եկեղեցու և կից զանգակատան զմբեթները, աննորոգելի ճաքել էր արևմտյան պատը և տեղ-տեղ այլ հատվածներում (Ֆ. 56, ց. 1, 6041: Ֆ. 234, ց. 1, գ. 44, ք. 1): 1894թ. մայր եկեղեցու քիթեղյա ծածկը քայքայված էր և նախատեսվում էր փոխարինել նորով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8987, ք. 1): 1902թ. դրությամբ նույն թվի հունվարի 31-ի երկրաշարժի հետևանքով մայր եկեղեցին շատ տեղերից խախտվել էր, գտնվում էր վթարային վիճակում, իսկ ժամերգությունը դադարեցվել էր (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9874, ք. 3): Հետագայում այլևս այս եկեղեցին նպատակահարմար չեն գտել նորոգել, այլ 1908-10 թթ. կառուցել են նոր եկեղեցի սրբատաշ քարերով: Ի դեպ մինչ այդ, հենց 1902թ. կառուցել էին մի փայտաշեն մատուռ՝ ժամանակավորապես այդտեղ եկեղեցական արարողություններ կատարելու համար:

297. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գտնվում էր նույն եկեղեցու դռան արևմտյան կողմում.

ԸՆԴ ՎԻՍԱՐԻՍ ՀԱՆԳՉԻ ՍԱՐՄԻՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ ԲԱՆԱԹԱՐԵԱՆՑ, ԾՆԵԼՈՅ Ի 19 ՓԵՏՐՎԱՐԻ, 1833 ԱՄԻ, ՎԱՆՃԱՆԵԼՈՅ Ի ՍՏԱԿՈՒԱ, Ի 15 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 1879 ԱՄԻ:

**Հրատ. Բարխուտարեանց, 161-162: Մմբատեանց,
261:**

298. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գտնվում էր «Զալախանի» կոչված գերեզմանոցում

Ի ՏԱՊԱՆԻՍ ԵԴԱԻ ՍԱՐՄԻՆ՝ ՀՈԳԻՆ ԴԱՐՉԱԻ ԱՌ ԱՍՏՈՒԱԾ՝ ՆԱԽՋԵԻԱՆՑԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ՝ ՏՈՀՄԻՆ ՊԱՏՈՒԵԱԼ ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ, ԵՂԲԱՅՐ ԷՐ ՍԱ ԱՌԱՋ ՆՈՐԴԻՆ՝ ՍԵԾԻ ԱՐՀԻՈՅՆ ՍԵՍՐՈԲԱՅ. ԵՒ ԳՈՐԾԱՎԱՐ ԵՒ ԲԱՐՏՈՒՐԱՐ՝ ՆՄԻՆ ԳՈԼՈՎ ՅԱՐԱԿԱՅ:

Հրատ. Մմբատեանց, 277:

Ծանոթ. Սա Շամախու բնի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Մմբատյանցի եղբայրն էր, որ մահացել էր 1892 թ. համաճարակից:

299. ԿԱՍՈՒՐՁ, գտնվում էր քաղաքի մոտ Չողալա կամ Չանգալավա կոչված գետի վրա:

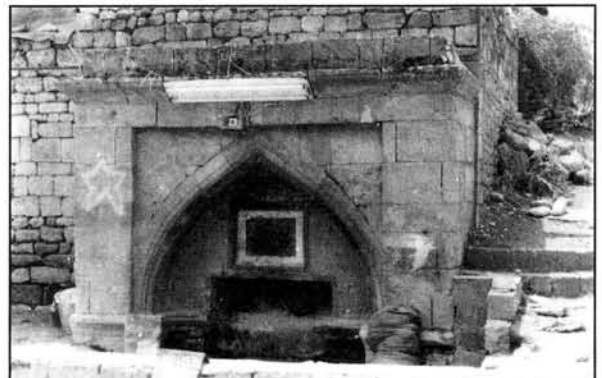
Այն միաթոիչ էր, կառուցված սրբատաշ քարերով: Սրա հյուսիսային ծայրում, արևելյան ճակատին «արարական զուցե պարսկական կամ տաճկական արձանագրության շարքում կարդում ենք կարճ, հայերեն գրությամբ հետևյալը».

ՎԱՐԴԵՏ ՅԱԿՈԲ ՕՍՄԱՆՑԻ, 1828:

Գրակ. Զաքերեանի, ՀՀՊԴԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, քեր 3:

Ծանոթ. Զաքերեանին նշում է, թե. «Շամախի քաղաքի տնտեսք բնակիչներից մինը պահում էր իր տանը, քաղաքում, լաւ փողոցի վերայ ազուր դեղատուն և ազգանունով կոչում էր Օսմանցով: Սա զուցե յիշեալ վարպետի սերունդն է» (նույն տեղում): Կարևոր է նաև, Մ. Մմբատյանցի վկայությունը. «կամուրջը Հաջի Ռահիմի ծախիք շինել է հայ ազգի ուստայ Օհանը 1827 թոին, ըստ արձանագրութեանն» (նշվ. աշխ., էջ 297): Ինչպես տեսնում ենք ընթերցումները խիստ տարբեր են:

300. ԱՂԲՅՈՒՐ «ՍՈՒՍԱԲՈՒԼԱՐ» գտնվում է քաղաքի կենտրոնական մասում: Կառուցված է

սրբատաշ քարերով, կամարակապ: Ներսում ազուցված սրբատաշ քարին փորագրված է վեց տողանոց շինարարական արձանագրություն (նկ. 99).

ԱՅՍ ՍՈՒՍԱԲՈՒԼԱՐԻ | ԱՂԲԻՐՍ ԿԱՌՈՒՑՁԻՆ | ... ՎԱՐՅԵԱՏՈՒՐՈՒԹ- (ԵԱ)Ն ԻՐԵԱՆՑ ՇԱՄԱԽՈՒ ՀԱՅՐՈՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻ(ԻՆ)Ն, Ի 1 ՅՈՒՆԻՍԻ, 1863 ԱՄԻ:

Ծանոթ. այս աղբյուրի ջուրը նվազել էր 1872 թ. երկրաշարժի հետևանքով. «Զաղաքիս հայոց բաժնի մի աղբիւր (Մուսաբուլաղի) մեծ շարժի օրից գրեթէ կիսով չափ քարակած է այժմ: Ոմանք ասում են, թէ նոյն օրը յիշված աղբիւրի ջրից ծծմբի հոտ էր գալիս» («Մշակ», 1872, № 7, էջ 3)

301. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվում էր քաղաքի քաղաքների քաղ կոչված մասում, ուներ հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲԻՐՍ ԱՂԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏ Գ. ԹԱՌՈՒՀԵԱՆՑ, 1864:

Գրակ. Զաքերեանի, ՀՀՊԴԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, քեր 3-5 (անտիպ է):

302. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, քաղաքի նոր գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև (նկ. 100).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՂԱՍԵՌ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԼԵՒՕՆԻ | ՍԻԵԱԿ ՈՐԴԻՆ՝ ԳԱԼՈՒՍԻ

ՆԵՐՄԵՍԵԱՆՅ ՏՈՀՄԻՔԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ԿՈՏՈՐԱԾՔՈՎ ՁՈՀ ԳՆԱՅԻ | ԹՈՂԻ
ԾՆՈՂԱՅՍ Ի ՍՈՒԳ ՏՐԴՈՒՄ ԱՐՏԱՍՎԱԼԻ,
ՀԱՆԳԵԱՅ Ի ՏԵՐ 19 ԱՄԱՅ, 20 ՕԳՈՍՏՈՒՄ | 1905 ԱՄԻ Ի ՇԱՄԱԽԻ, ԽՆԴՐԵՄ ԱՍԷՔ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

303. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ (նկ. 101).
ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՇԱՄԱԽԵՅԻ ԳԱ
ԼՈՒՍՏ ՆԵՐՄԵՍԵԱՆՅԻՆ, ՁՈՀԳՆԱՅ
ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՔՈՎ | ԹՈՂԻ
ԳԵԼՈՎԻՐ ԿՆՈՋՆ Ի ՍՈՒԳ ԵՒ ԱՆՄԵՂԻ
ԹԱՐ, ՎԱՆՏԱՆՎԵՅԱԻ 60 ԱՄԱՅ ՀԱՄԱԿԻ,
1905 ԱՄԻ, 20-ԻՆ ՕԳՈՍՏՈՒՄ Ա(ՍՏՈՒԱ)
Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

304. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ.
ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԻՐԱՍՈՒՆ ՄԱՐԻԱՄՆ | ԱՍՏ
ՄՈՒՍԻՆ ՍԵՐԳԵՅԻ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅ
ԴՈՒՍՏՐ ՅԱՐՈՒԹԻՆԻՆ ԾԱՐԵԱՆՅ |
ԿԵՆԴԱՆԻ ՎԿԱՅ ԿՈՐԾԱՆՍԱՆ ՇԱՄԱԽԻ
ԻՈՅԻ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ՄԵԿՆ ՅՈՒՆԻԱՐԻ
1902 ԱՄԻ, ՈՐ Ի ՔՍԱՆՄԱՍԵԱՅ ՀԱՄԱԿԻ
ԵՐԿՆԱՍԼԱՅ, | ԹՈՂՈՒՅ ՋԻՐ ՄԻՐԵԼԻՍ
ԱՆՄԵԽԹԱՐ ԵՒ ՍՈՒԳ:

305. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ.
ՀԱՆԳՉԻՍ ՍԵՒ ՀՈՂ Ի ՆԵՐՔՈՅ ՎԻՄԻՆ |
ԾՆՈՂԱՅՍ ՊԱՏՈՒԿԱՆ ԱՆՄՈՂԱՆԱԼԻ
ՈՐԴԻՆ | ՍԵՐԳԵՅ ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ՝
ԾԱՐԵԱՆՅ ԱՋԳԻՅ, ՁՈՀ ԵՂԱՅ 1902 Թ.
ԿՈՐԾԱՆՍԱՆ ՇԱՄԱԽԻՈՅ ԵՐԿՐԱՇԱՐ-
ԺԻՅԴՆԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ ԵՐԵՍՈՒՆՄԻ ԱՍՏ,
Ի 31-ԻՆ ՅՈՒՆՎԱՐԻ | ԴՍԵՐՅՍ ՈՐԲԻԿ
ՈՒ ԾՆՈՂԱՅՍ ՍՈՒԳԻ ՄԷՋ ԹՈՂԻՄԿ
ԽԵՂԸ ԱՍՈՒՄՆՈՒՄ ԴԱՌՆԱԳԻՆ Ի
ԼԱՅԱՆՔՈՂՋ ՇԱՄԱԽԻՆ ԿԱՐԾԵՄ
ԱՓՍՈՍԱՅ:

ՍԱԴԻՄՆ

Գավառի ամենահին ու պատմության փառավոր էջերով նշանավորված գյուղերից մեկն է: Գտնվում է Շամախի քաղաքից շուրջ 20 կմ արևմուտք, Աղսու-Շամախի մայրուղուց 2 կմ հարավ: Հնում Սաղիանը չափազանց մարդաշատ է եղել: Դրա վառ ապացույցն է գյուղի հին գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են մինչև XVIII դարին բնորոշ մի քանի հազար տապանաքարեր: Պակաս ընդարձակ չէ նաև XIX-XX դարերին վերաբերող տապանաքարերով հարուստ գերեզմանոցի հատվածը: Ի տարբերություն շրջակա շատ բնակավայրերի՝ Սաղիանի վերաբերյալ, շնորհիվ իր հուշակավոր եպիսկոպոսանիստ վանքի, մատենագիր աղբյուրներում պահպանվել են բազմաթիվ հիշատակություններ: Այնուամենայնիվ խոր հնություն ունեցող այս գյուղի Սաղիան անվանումը անվանը աղբ-

յուրներում հանդիպում ենք միայն սկսած 1636 թվականից: Այդ թվականին ոմն Աբրահամ դարի ձեռքով ստեղծված «Աղոթամատույց»-ի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ՝ գրեցաւ Աղոթամատուցս ի յերկիրս Աղուանից, ի գեօղս որ կոչի Սաղիան, ձեռամբ Աբրահամ դարի, ի խնդրո Շաքեցի Խոսրիարի որդի Ռահմէս դարի ...»: ²³¹ Հետագայում Սաղիանը հիշատակվում է մատենագիր ու վիճակագիր այլ բազմաթիվ աղբյուրներում: Գյուղի բնակչության թվի վերաբերյալ առաջին վկայություններին հանդիպում ենք սկսած XIX դարի կեսերից: Նշված ժամանակներում գյուղում արձանագրվել է 50 տուն հայ բնակչություն: ²³² 1861 թ. գյուղն ուներ 75 տուն, իսկ 1890-ին՝ 162 տուն (950 մարդ) բնակչություն: ²³³

1914 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությանը Սաղիանի բնակչությունն աճել էր մինչև 1207 մարդու (բոլորն էլ հայեր): ²³⁴ Երկրամասի շատ գյուղերի օրինակով Սաղիանն էլ մեծ կորուստներ է տվել 1918 թ.: Գյուղը վերստին շենացել է խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո: Սաղիանը զուտ հայաբնակ էր մինչև 1970-ական թթ., որից հետո այնտեղ հաստատվեցին նաև ադրբեջանցի վերաբնակիչներ: Գյուղի վերջին հայերը 1988-ին ենթարկվեցին բռնագաղթի:

Սաղիանը չափազանց հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Առանձնապես կարևոր է գյուղի հյուսիս-արևելյան ծայրում տարածված խիստ ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվել են ավելի քան 2 հազար գերեզմանաքարեր: Թաղումների ամենախիտ ու հին շարքերից մեկում ամբողջական տեսքով պահպանվել է նաև խոյաձև մեկ տապանաքար: Թեև արձանագիր քարեր շատ կան (ավելի քան 600), սակայն մեր գտած ամենահին թվագրություն ունեցողները XVI դարից էին:

Սաղիանի հաջորդ կարևոր հուշարձանը գյուղամիջի հին եկեղեցին էր: ²³⁵ Ներկայումս այն հիմնավեր է, որի տեղում կատարվել են մոր կառուցապատումներ:

Սաղիանից շուրջ 2-3 հարյուր մետր հեռու, բլրակի գագաթին պահպանվում է Սբ. Նշան կիսավեր մատուռը կառուցված համակ սրբատաշ դեղնագորշավուն տեղական քարերով:

231. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ» մասն Բ, կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 859-860 (այսուհետև նշելու ենք՝ ԺԷԲ, համապատասխան էջերով):

232. Ս. Ջալալեան, նշվ. աշխ., էջ 394:

233. Ս. Մմբատեան, նշվ. աշխ., էջ 139:

234. «Кавказский Календарь на 1915г.» Тифлис, 1914, էջ 180:

235. Ս. Մմբատեան, էջ 19: Ի դեպ, 1654 թ. ստեղծված մի ձեռագիր «Ժողովածու»-ի հիշատակարանում իբրև գրչության վայր նշված է. «ի գեաղս որ կոչի Սաղիան, ընդ իովանեսա Ս. Աստուածածնիս» («Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ» մասն Գ, կազմեց՝ Վազգեն Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 624): Քանի որ գյուղում ու նրա տարածքում քաջի այս եկեղեցուց, Սբ. Ստեփանոս վանքից ու Սբ. Նշան մատուռից այլ պաշտամունքային կառուցվածքներ չկան, ուստի և մնում է ենթադրել, որ խոսքն այս եկեղեցու մասին է, որն և կոչվել է Սբ. Աստվածածին:

Գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում պահպանվում է Ստդիանի ամենամշակավոր ու արժեքավոր հուշարձանախումբը՝ Սր. Ստեփանոս Նախավկայի վանքը։ Վանական համալիրը բաղկացած է մեկ եկեղեցուց, միաբանության ու տնտեսական բնույթի շենքերից, պարսպապատերից, դարպասից, աղբյուրներից, գերեզմանոցից։

Մի քանի հարյուրամյակ շարունակ այս վանքում էր մատում Շամախու քեմի առաջնորդը։ Եպիսկոպոսանիստ Սր. Ստեփանոսի վանքը կառուցվել է 1660 թ., իսկ հետագայում ենթարկվել մի

Տեսքը դարասկզբին

Տեսքը վիճել 1988թ.

շարք վերանորոգումների։ XIX դարի երկրորդ կեսին վանքի եկեղեցին գտնվում էր կիսավեր վիճակում և հոգևոր իշխանությունները ստիպված են լինում ի հիմանդ քանդել այն և մույն տեղում կառուցել նոր եկեղեցի։ Այդ աշխատանքները ավարտվում են 1893 թ. փայտաշեն զմբեթի կառուցմամբ։

Ստդիան գյուղի ու նրա տարածքում եղած հուշարձաններից նախկին հետազոտողները հավաքել ու հրատարակել են 25 արձանագրություն։ Դրանց հիմնական մասը ներկայումս չի պահպանվել (21 արձանագրություն), իսկ 4-ը՝ բարեբախտաբար հաջողվեց վերագտնել տեղում։ Վերջիններիս նախկին հրատարակություններում նկատելի էին բազմաթիվ անճշտություններ։ Բացի այս, գյուղի տարբեր հնավայրերից հավաքվեց թվով 23 նորոհայտ, նախկինում չհրատարակված արձանագրություն, որով և մեր ստորև ներակայացվող հավաքածուն կազմում է 48 միավոր։

306. ՍՔ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ (խոսքը հին շենքի մասին է, որը կիսավեր վիճակով կանգուն էր մինչև 1878 թ.։ Դրա տեղում 1878-1887 թթ. ընթացքում կառուցվել է համանուն նոր եկեղեցին)։ Բենի սեղանի ճակատին գրված է եղել.

ԱՐԴ ԵՍ ՍԵՂԱՊԱՐՏՍ Ի ԾՆՈՒՆԴՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԿՐԿՈՍ ՊԻՏԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ԲՆԻԿ ՅԵՐԿԻՆ ԱՂՈՒՄՆԻՑ, Ի ԳԵՂՁՆ ՍԱՂԻՄՆՈՒ ԾՆՈՐՀՕՔ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԸ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՏՈՒ ԸՆԵՆԸ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ ՎԱՅԵԼԶԱԿԵՐՏ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻՆ, Ի ՌԵԾ (1660) ԹՎԻՆ, ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏԵԱՆՆ ՅԱԿՈԲԱՅ, ԵՒ Ի ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳԱՆՉԱՍԱՐԱՅ ՏԵՐ ՊԵՏՐՈՍԻ ԶՈՐ ԵՒ ԱՂԵՐՍԵՍ ԶՀԱՆԴԻՊՈՂՍԴ ՅԻՇԵԼ ԶԻՍ ԵՒ ԶՏԵՐ ՂԱԶԱՐՆ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒ ՎԱՆԻՑՍ ԵՒ ԶԱՍԵՆԱՅՆ ԱԸՆԱՏԱԻՈՐՍ ՍՈՐԻՆ, ՈՐԲ ՅԻՇԵՆ՝ ՅԻՇԵԱԼ ԼԻՑԻՆ ԱՌԱՋԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԱՄԵՆ։

Հրատ. Շահխաթունեանց, 380: Ջալալեանց, 395:

Ծանոթ. Սմբատյանցի ժամանակ վիճագիրն արդեն գոյություն չունեի, այն ոչնչացվել էր տեղում նոր եկեղեցի կառուցելու հետևանքով։ Միաժամանակ Սմբատյանցը նշում է, որ այդ արձանագրությունից միայն մի կտոր էր պահպանվում, ուր կարդացվում էին ԶԿՐԿՍ (Կիրակոս վարդապետ) ՌԵ. ԹՎԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ բառերը։ Սմբատյանցը անփոփոխ վերահրատարակել է նախկին երկու ընդօրինակությունները (տե՛ս՝ նշվ. աշխ., էջ 50, 52)։ Ջալալյանցի ընդօրինակության մեջ բաց են թողնված ՊԻՏԱԿ, Ի ԳԵՂՆ ՍԱՂԻՄՆՈՒ, ԶԻՍ ԵՒ բառերը, թվականը՝ ՌԵԾ։ Կան նաև այլ մանր տարբերություններ։

307. ՍՔ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ (խոսքը հին եկեղեցու մասին է), եկեղեցու հյուսիսային պատին փորագրված է եղել.

ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՀԻՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՂՄՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ՀԱՆԴԵՐՉ ԳԼԽԻ ՍԱԼԻԲՆ, ԱԸՆԱՏԱՆՕՔ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ԵՒ Ռ(1000) ԼԻՏՐ ԿԻՐՆ ԿԱՍ ԱՀԱԿԻ ՓՈՂՆ ԸՍԿԱՆԴԱՐԻ ՈՐԴԻ ՍԱՀՏԵՍԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆ ԵՏ, ՈՐ ՍԱՄՆԱԿԻՑ ԵՂԵՒ, ԹՎԻՆ ՌՄԼԵ (1786)։

Հրատ. Շահխաթունեանց, 380-381: Ջալալեանց, 395:

Ծանոթ. Սմբատյանցի հետազոտման ժամանակ այս արձանագրությունը ևս ոչնչացված էր։ Նրա պահպանված մի քանի կտորների վրա կարդացվել էին հետևյալ բառերը. ՀԻՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՂՄՆ, ԳԼԽԻ ՍԱԼԻԲՆ, ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ԸՍԿԱՆԴԱՐԻ ՈՐԴԻ։ Սմբատյանցը անփոփոխ վերահրատարակել է նախկին երկու հրատարակությունները (էջ 50-53)։ Ջալալյանցը ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՈՍԿԱՆ բառերի փոխարեն ունի ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ բառը, ԸՍԿԱՆԴԱՐԻ փոխարեն ՍՊԱՆԴԱՐ։ Կան նաև այլ մանր տարբերություններ։

308. ՍՔ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատից բացվող մուտքի բարավորին ուղղանկ-

յունաձև շրջանակի մեջ առնված սրբատաշ քարին 9 տողով փորագրված է (նկ. 102).

ՉՔՆԱՂ ՏԱՃԱՐՍ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՅԻՆ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅՆ|ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՆԱԽԱՎ-ԿԱՅԻ Ի ՀԻՍԱՆՑ ՆՈՐՈԳԵ|ՅԱԻ Ի ՀԱՅ-ՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՌՆ | ՍԱԿԱՐԱՅ ԱՌԱՋՆՈՑ. ՋԱՆԻԲԵ ԵՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ՇԱՍԱԽՈՑ ՏԵԱՌՆ | ԹԱԳԷՈՍ ԱՐՔԵ-ՊԻՍԿՈՊՈՍԻ, ԱՐԳԵԱՄԲ ԲԱՐԵ|ՊԱՇ-ՏՕՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԲԱԳՈՒ ՔԱՂԱ-ՔԻ, ԵՒ ՎԻՃԱԿԻ ՆՈՐԻՆ Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱ-ՅՈՑ 1335, ԵՒ ՓՐԿՉԱԿԱՆ 1886 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 18:

Ծանոթ. 1878 թվականից սկսվել է Մաղիանի հին վանքի քայքայված շինությունների քանդումը և տեղում նոր եկեղեցու կառուցումը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8337, ք. 1): Այդ աշխատանքների ափսոսման ժամանակը հստակ երևում է ներկայացված արձանագրություններից: 1899 թ. բարձրաբնակ Նիկողայոս Թադևոսյանի միջոցներով Մաղիանի վանքում սրբատաշ քարերով կառուցվում են երեք սենյակներ՝ գեղեցիկ սրահով: Մի սենյակ էլ կա-ռուցում է պարոն Թ. Այվազյանը իր միջոցներով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 373, ք. 52): 1903 թ. եկեղեցու արևմտյան դռան կողպեքը կտրելով՝ անհայտ ոճրագործները գողացել էին գորգեր ու կարպետներ (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 476, ք. 1): 1906 թ. նախատեսվում էր ներկել վանքի թիթեղյա տա-նիքը, շուրջը սալահատակել և վանքապատկան տան սյուները նորոգել (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 10638, ք. 1):

309 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավա-յին ճակատից բացված մուտքի բարավորին փո-րագրված է 6 տողով (նկ. 103).

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻՆ ՇԱՍԱԽ-ԻՈՅ|ՍԵՍՐՈՎԲ ԵՊ(Ի)Ս(ԿՈՊՈՍ) ՍՄԲԱ-ՏԵԱՆՑ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԱՅԻ | ԷՕԾ ՋՏԱ-ՃԱՐՍ ՅԵՏ ԲԱՆԱՆ ՏԱՆՈՑ ՋՀԱՐԱՄԱ-ՅԻՆ | ՆՈՐ ԳՈՒՌՆ Ի ՅԻՇԱՍԱԿ ԾՆՕ-ՂԱՅՆ ԵՒ ՅԱՆԱՐՏ|ԱՇԵԼՈՑ ՋՇԻՆՈՒ(Թ)-Ի(ԻՆ) ՏԱՃԱՐԻՍ Ի ՀԱՅՐ(Ա)Պ(Ե)ՏՈՒ(Թ)-Ե(ԱՆ) ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑ | Տ(ԵԱՌՆ) ՍԱ-ԿԱՐԱՅ. ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌՆ) 1887 ԵՒ ՀԱՅԿԱ-ԿԱՆ 4378:

Հրատ. Մմբատեանց, 19-20:

310 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավա-յին ճակատում, նախորդ արձանագրությունից փոքր ինչ բարձր, ձախ կողմում ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ առնված սրբատաշ քարին փո-րագրված է (նկ. 104).

ՕԺԱՆԴԱԿԵԱՑ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻԻՐ ԲՈՒԲԼԻ ԴՐԱՄՕԶ ԲԱԳՈՒ-ԱԲՆԱԿ ԹԱԳԷՈՍ ԱՌԱԳ ՔԱՀԱՆԱՅՆ ԲՈՒԴԱԳԵԱՆՑ ԵՒ ԵՂԲԱՐՔ ՆՈՐԻՆ ՍՈՎՍԷՍ, ԵՂԻԱ ԵՒ ԵՆՈՎՔ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1880:

Հրատ. Մմբատեանց, 20:

311 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, նախորդ արձանագրության օրինակով մուտքից աջ, յոթ տո-ղով փորագրված է (նկ. 105).

ՕԺԱՆԴԱԿԵ(Ա)Ց ՇԻՆՈՒ(Թ)Ե(Ա)Ն| Տ(Ա)Ճ-(Ա)ՐԻՍ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻԻՐ Բ(ՈՒ)ԲԼԻ ԴՐԱ-ՄՕԶ ԲԱԳՈՒԱԲՆ(Ա)Կ | ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇ-ԽԱՆ Պ. | ԳԷՈՐԳ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ|ԵԱՆ ԶԱԼԱՆԹԱՐԵ(Ա)ՆՑ| ՅԱՄԻ Տ(ԵԱ)ՌՆ 1881:

Հրատ. Մմբատեանց, 21:

312 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հյուսիսա-յին ճակատի արևելյան կողմում ուղղանկյունաձև քանդակագարդ խորշի մեջ, սրբատաշ քարին 6 տողով փորագրված է (նկ. 106).

ՀԻՍԻՍԱՅԻՆ ՈՐՄՆ Ս(Ր)Բ(Ո)Յ(Ն) ՏԱ-ՃԱՐԻՍ | ՇԻՆԵՑԱԻ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱ-(Մ)Բ ՀԱՍԱ|ՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՍԱԳԵԱՆՈՒ ԳԵՂՋ| ԸՆԴ ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹԵԱ(Մ)Բ ՍԱ-ՀԱԿ| ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՅՈՆԱՆԵԱՆՑԻ Թ(Ի)Ն Հ(ԱՅՈ)Ց|1335 ԵՒ ՓՐԿՉԱԿԱՆ 1886 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 20:

Ծանոթ. Մաղիան գյուղի քահանա Սահակ Հոնան-յանցը իր սեփական միջոցներից վանքի նորոգմանն էր հատկացրել 150 ռ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8337, ք. 1): Նա վախ-ճանկել է 52 տ. հասակում, որից 27 տ. քահանայագոր-ծել է Մաղիանում: Հանգուցյալի մարմինը 1889 թ. հոկտ. 7-ին ամփոփեցին Սր. Ստեփանոս եկեղեցու հր-արդ. կողմում («Նոր-Դար», 1889, № 174, էջ 2):

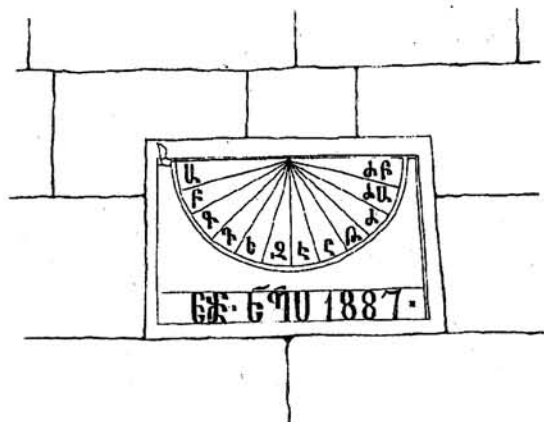
313 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևելյան ճակատին փորագրված է (նկ. 107).

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1893 | ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4385| Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒ(ԹԵԱ)Ն ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱ-ՅՈՑՅՏ. ՄԿՐՏՉԻ, ՏՆՕՐԷՆՈՒ(ԹԵԱՄ)Բ ԱՌ(Ա)ՋՆՈՐԴԻ ԹԵՄԻՍ ՄԵՍՐՈԲ ԱՐ-ՔԵՊ(Ի)Ս(ԿՈՊՈՍ)Ի|ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ ՇԻՆԵ-ՑԱԻ ԿԱԹ(ՈՒ)Ղ(Ի)ԿԷՆ | ՎԱՆԻՑՍ 600 ԲՈՒԲԼԻ ՏՐՕԶ ԲԱԳՈՒԱԲՆԱԿ Պ(Ա)Ր-(Ո)Ն ՆԻԿՕԼԱՅԻ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ԹԱԳԻՈ-ՍԵ(Ա)ՆՑ Ի ՅԻՇ(Ա)Տ(Ա)Կ ՀԱՆԳՈՒՅԵ(Ա)Լ ՍԱՐԻԱՍՈՒ ԴԱՏԵՐ ՀՕՐԵԳՕՐ ԻԻ-ՐՈՅ|ՋԱՔԱՐԻԱՅԻ ԹԱԳՈՍԵԱՆՑ:

Հրատ. Մմբատեանց, 79:

314 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավա-յին ճակատում, արևային ժամացույցի տակ, փա-կագիր (նկ. 108).

ԵՍ ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, 1887:

315. ՇՏԵՄԱՐԱՆ, փոքրիկ քաղաժածկ ուղղանկյունաձև հատակագծով շենք է: Բացի արևելյան ճակատից, որն իրականացված է սրբատաշ քարերով, մնացած մասերը կառուցված են անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Արևելյան ճակատից բացված միակ մուտքի աջ կողմում եռատող փոքրակամ է (նկ. 109).

Ի ՌՃԿԴ (1715) ԹՎԻՆ ՇԻՆԵՑԱԽՉԵՌԱՍԻՐ

Ա(ՍՏՈՒԱ)ՇԱՏՈՒՐԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ:

Հրատ. Սմբատեանց, 74:

316. ՏՆՏԵՄԱՏՈՒՆ, քառակուսի հատակագրով անտաշ և կոպտատաշ քարերով (անկյունաքարերը սրբատաշ են), կրաշաղախով կառուցված բավական ամրակուռ շենք է: Ներքուստ, չորս անկյուններում կան մեկական քաղաժածկ սեյսյակներ: Շենքի կենտրոնական մասի ծածկը, որն այժմ մասամբ քանդված է, երդիկաձև է եղել: Սեյսյակներից բացվում են բազմաթիվ խորշեր, բուխարիներ, լուսամուտներ: Երկու մուտքերն էլ բացված են արևելյան ճակատից: Շենքի տանիքի մաքրման աշխատանքներ կատարելիս 1888 թ. հայտնաբերվել է տնտեսատան շինարարական արձանագրությունը:

ՇԻՆԵՑԱԻ ՏՆՏԵՄԱՏՈՒՆ, ՍՈՎԵԱԼ ՄԱՐԴՈՅ ՍՐՏԻՆ Է ՍԻՆ, ՈՎ ՍՈՐԱ ՄԵՋ ԼԻՆԻ Ի ԶՈՒՆ, ԱՂՕԹՔ ԱՌՆԷ ԳԻՇԵՐՆ Ի ԲՈՒՆ, ՄԱՂԹԵՄ ՅԻՇԵԼ ԵՒ ԶԻՍ Ի ՆՈՅՆ, ՎԼԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԻՏԱԿ ԱՆՈՒՆ, ՎԵՐԱՉԱՅՆԻ ՇԻՐՎԱՆԱՏՈՒՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԻՆ (1691):

Հրատ. Սմբատեանց, 73:

317. ՏՆՏԵՄԱՏՈՒՆ, արևմտյան պատի մեջ արտաքուստ ագուցված սրբատաշ քարին փոքրագրված է հետևյալ քառատող արձանագրությունը (նկ. 110).

ՀԱՅՅԷ ՀԱՐԿ ... ԲՈՂ ՅԱՅՍ ԶՈՒՐԵՆ | ՅԻՇԷ ՈՂՈՐՄԻ ՀԻՆ ՎԱՐՅՔ ԱՐԱՐԻ Վ(Ա)ՄՆ ԱՂ | ... ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ

Ծանոթ. Հայտնի է, որ Շամախու բենի առաջնորդ Դանիել արքեպիսկոպոսը, նպատակ ունենալով վերանորոգել ամբողջ վանքը, հասցրել էր նորոգել միայն տնտեսատան շենքը, ծախսելով դրա վրա 78ռ. 93 կոպ. (Ֆ. 56, g. 1, q. 4870, p. 4): Ծրագրված մնացած աշխատանքները չեն իրականացվել:

տանքները չեն իրականացվել առաջնորդի մահվան պատճառով (1868 թ.): Կարծում ենք, որ տնտեսական այս արձանագրությունը փոքրագրվել է այդ նորոգման առթիվ և հետևաբար մինչև 1868 թ.:

318. ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ, գտնվում էր եկեղեցու արևելյան կողմում: Սրա մուտքի ճակատին եղել է.

Ի ԹՎԻՆ ՌՄԿԵ (1816) ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՆՆ ԵՓՐԵՄԻ ԵՒ Ի ՅԱՌՈՒՐՍ ԴԱՏԱԴՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՍԱՖԱՅ ԽԱՆԻՆ, ՇՆՈՐՀԻՒ ԱՄԵՆԱԶՕՐԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ՈՐ ՄԻՇՏ ՀԵՂՈՒ ԶՇՆՈՐՀՍ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՐԱՐԱԾՈՅՍ ԱՌԱԽԵԼ ԶԲԱՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿՍ ՇԻՆՈՂԱՅ: ՈՒՍՏԻ ԵՒ ԵՍ ՅՈՒՍԱՅԵԱԼ Ի ՏԵՐ ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ԶՇԻՆՈՒԱԾՍ Ի ՅԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԿՈՂՄՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ԵՒ ԹՈՂԱՈՎ Ի ՅԱՊԱԿԱՅՆ ԲԱՐԻ ՎԱՅԵԼՈՂԱՅ ՆԱԵԻՍ ՈՐՈՑ, ՈՐՔ ՈՒՆԻՆ ԶԱՇԽԱՏԱՆՍ ԵՒ ՏՈՒՐՍ Ի ՎԵՐԱՅ ՍՈՐԱՅ, ԶՎԱՐՉՍ Ի ՏԵԱՌՆԷ ԸՆԿԱԼՑԻՆ, ՈՐ ԵՒ ԻՍ ՎԱՌԵԱԼ Ի ՍՐԲՈՅ ՍՐԲՈՅՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ԵՒ ԾԱՌԱՅ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ՅՈՐԻՆՈՂ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՍ ՅՕՀԱՆ ԽՈՆԱՐՀ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՄԱԽՈՅ Ի ԶԱՂԱԶԱՆԻՇ ԳԻՒԴԻՅՆ ԿԻԼԻՍՏԱՆՈՒ:

Հրատ. Զալալեանց, 395 (ունի բազմաթիվ վրիպումներ): Սմբատեանց, 73-74 (առավել ճշգրտված հրատարակությունն է, որից և առնում ենք):

Ծանոթ. Զալալեանցի մոտ բացակայում են ԱՄԵՆԱՅՆ, իսկ ավերացված են ՈՐՔ ՈՒՆԻՆ (ԶԱՇԽԱՏԱՆՍ ԵՒ քառերից հետո), ՍՈՒՐԲ (ՍՐԲՈՅՆ քառից հետո) բառերը: Թյուր ըմբեղման հետևանքով աղավաղված են մի շարք բառեր: Այսպես՝ ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ԶՇԻՆՈՒԱԾՍ -ի փոխարեն կարդացվել է ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ԶՀՆՉԱՆՍ, ՅԱՊԱԿԱՅՆ ԲԱՐԻ ՎԱՅԵԼՈՂԱՅ ՆԱ ԵՒ ՍՐՈՑ-ի փոխարեն ՅԱՊԱԿԱՅՍ ՎԿԱՅԵԼՈՑ ԵՆ Ի ՆՈՅԱ, ԾԱՌԱՅ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ՅՈՐԻՆՈՂ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՍ ՅՕՀԱՆ-ի փոխարեն ԾԱՌԱՅ ՆՈՐԱ ՕՀԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԻՆՕՂ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՍ ՕՀԱՆ, ԶԱՂԱԶԱՆԻՇ-ի փոխարեն ԶԱՂԱԶԱԳԻՒԴԻՅՆ և այլն: Օհան շամախեցի եպիսկոպոսը Մաղիանի վանքում առաջնորդ (հավանաբար նաև Շամախու բենի) հիշատակվում է նաև 1811 թ. (Ֆ. 56, g. 1, q. 3558, p. 2): Այս այն Օհանն էր, որի գործունեության միջամտությամբ հնարավոր եղավ Շամախու գրավումը առանց պատերազմի՝ գեներալ Զուրովի կողմից, որի համար ինքը հետո խիստ պատժվեց Շամախուց փախած, ապա վերադարձած Մուստաֆա խանից (տես՝ Շամախի քաղաքի պատմության բաժինը, էջ 93):

319. ՎԵՐՆԱՏՈՒՆ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը (չեն պահպանվել և շենքը, և արձանագրությունը):

ՇԻՆԵՑԱԻ ՎԵՐՆԱՏՈՒՆՍ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՍՈՒՍԱՖԱՅԻՆ ԽԱՆԻՆ, ՁԵՌԱՄԲ ՕՀԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՇԱՍԱԽԻՈՅ ԵՒ ՅԻՇԱՍԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՆԻ ԵՂԲՕՐՆ՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻՆ ԵՒ ՇՆՈՂԱՅ ՂԱՐԱԲԱՂԵՏԻ ՂԱԶԱՐԻՆ ԵՒ ԹԱՄԱՐԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՄԿՁ (1817):

Հրատ. Ջալալեանց, 395: Մմբատեանց, 53 (անփոփոխ վերահրատարակել է Ջալալյանցի հրատարակածը): Մենք ևս առնում ենք Ջալալյանցից:

320. ԴԱՐՊԱՍ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը, որը փորագրել է տվել դալակեցի Սարգիս վարդապետը պարսպապատերի ու դարպասի նորոգման ու կառուցման առթիվ.

ՇԻՆԵՑԱԻ ՁԵՌԱՄԲ ՎԱՆԱՀԱՅՐ ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՄԻՐՁԱԲԷԿԵԱՆՑ, 1870 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 74:

Ծանոթ. Սարգիս վարդապետը տեղում վանահայրության պաշտոնը վարում էր 1852 թ. սկսած («Նոր-Դար», 1887, № 66, էջ 3): 1871 թ. մայիսի 6-ին Սադիանի վանքի վանահայր Սարգիս վարդապետը գրել էր, որ վանքի շուրջ տարածված պարսպապատը հարկավոր էր նորոգել, մանավանդ դրա խսկառ ափերված արևմտյան ու հարավային հատվածները: Նույն քվին ստացվել էր թույլտվությունը (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 5848, թ. 1-2): Այս Սարգիս վանահոր վերատեսչությամբ Սադիանի վանքին կից 1869 թ. քացվել է վանական դպրոց («Արարատ» 1869, օգոստոս, էջ 80-82):

321. ԶԱՆԳ, կախված է կիսավեր դարպասից: Ստորին մասով միատող շրջանաձև ձգվում է նվիրատվական արձանագրությունը (նկ. 111).

ՅԻՇԱՍԱԿ ԵՏ ԶԱՆԳԱԿՍ ՂԱՐԱԲԱՂԵՏԻ ՀԱՇՏԱՐԻԱՆ ԲՆԱԿԵԱԼ Տ(Է)Ր ԱԽԵՏԻ ՈՐԴԻ ԲՈՅԱՆՉԻ ՍՏԵՓԱՆՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ՇԱՍԱԽՈՒ ՎԱՆԷՐԻՆ՝ ՆԱԽԱՎԿԱՅ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ, Ի 1816 ԱՄԻ:

322. ԱՂԲՅՈՒՐ, կառուցված է սրբատաշ քարերով: գտնվում է եկեղեցու և տնտեսատան միջև: Դակատին ագուցված քարին քառատող փորագրված է (նկ. 112).

ՅԻՇԱՍԱԿ | ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՇՏԱՐԱՎԵՑԻՈՅ 1903 ԱՄԻ:

Ծանոթ. 1903 թ. Եփրեմ վարդապետ Մուրիասյանի առաջնորդության վերջին տարին էր: Նույն քվին նրան փոխարինեց Ընծակ վարդապետը («Նոր-Դար», 1903, № 105, էջ 1):

323. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հուշարձանախմբի շուրջ տարածված գերեզմանոցում, եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, սալաձև (նկ. 113).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՆ ՍԱՐԿՈՍԻ, Ի ՀԱՆԿՈՒՑԵԱԼ ԸՆԴ Զ(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ՈՐ Ի ԵՐԿՐԻՍ ՇԱՍ(Ա)ԽԵՑԻ ԱԶՆԱՎՈՒՐԻ Տ(Է)Ր ՓԻ-

ԼԻՊՊՈՍԻՈՍԻԱ (1792) ԹՎԻՆ, Ի ԱՍՍԵԱՆԸՆ ՍԱՅԻՍԻ ԺԵ(15):

ԱՅԿԵՏԱՊԱՆ.ՄԱԽՈՒՀԵԿՈՑԵԱԿ ԸՆԴՔԻՐԻՆ
ՈՒԵՐԻՍ.ՀԱՆԵՑԻԱԶՆԱՐԻ ԴԷՐ ՓԻԼՊՊՈՍ
ՌՄԻԱ ԲԷ | ԱՆՆԸՆ ԱՅԻՍ.ԺԵ

324. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև սալաքար, նախորդի մոտ (նկ. 114).

ԱՅՍ ՏԱՊԱՐԱՆ ԻՍ Տ(Է)Ր ՓԻԼԻՊՊՈՍԻՆ, | ՈՐ Է Ո(Ր)ԴԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՇԱՏՈՒՐԻՆ ՇԱՍ(Ա)ԽՈՒ ԱՌԱԶ ԶԱՀԱՆԱՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՈՄԻԵ (1776):

ԱՅՍ.ՏԱՊԱՆԱՆ.ՏՐՔԻԼՊՊՈՍԻ
ՈՒԵՐԻՆ ԱԶԱՏՈՒՐԻՆ ՀԱՆԽՈՒԱԽ
ԱԿԵՐԱՀԱՆԱՆ:ԲՈՒՄ.Ի.Ե

325. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդին կից, նույնաձև (նկ. 115).

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՇԱՍ(Ա)ԽԵՑԻ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՏԵՐ | ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ՈՐԴԻՆ ... ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ Տ(Է)Ր ՕՀԱՆԻՆ, ԹԻՐԻՆ ՌՄԿԴ (1815):

326. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև սալատապան, եկեղեցու արևմտյան պատի տակ.

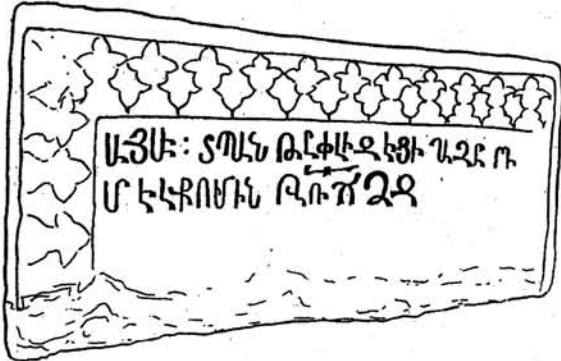
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԵ (1758):

ԱՅԿԵՏԱՊԱՆ
ԻԳՆԱՏԻՈՍՎԱ
ԴԷՐՏԻ ԲՈՒ
ՄԷ

Հրատ. Մմբատեանց, 75 (թվականի 4-րդ տառում եղած ՄԷ տառերը չի նկատել և 1758-ի փոխարեն ստացել 1551 թ.):

327. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, եկեղեցու արևմտյան մուտքի առջև, սալանման ուղղանկյունաձև (նկ. 116).

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ԹԵՓԼԻՉԷՑԻ ՂԱԶԱՐԻ (ՈՐ)ԴԻԻ ՄԷԼԵՈՒՄԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃՁԶ(1737):

Հրատ. Մմբատեանց, 76:

328. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, եկեղեցու հարավային մուտքի առջև, կողքի շրջված դիրքով: Ունի 16 կարճ տողերով արձանագրություն: Կենտրոնում գավազանի քանդակն է: Պահպանվել է խիստ եղծված ու հողմնահարված (նկ. 117).

ԱՐՓԻ ՊԱՆԹԱԼԻ ՀՐԱՇԱՊԳԵՂ ԶԱՐՍԱՆԼԻ ՏԱՊԱՆ Տ(ԵԱՌ)Ն ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՐԶԵՊ(Ի)Ս(ԿՈՊՈՍԻ)Ն ԷՐ ՍԱՂԱՌԱՋՆՈՐԴ ՍԱԳԻԱՆՈՒ ՈՒՆՏԻ, ՓՈՒՆԵԹԱԻ ԱՌ ՏԵՐ ՅՈՒՅՄՆ ԱՍԵՆԻ, 1832 ԹՈՒԻ ՅՈՒԼԻՍ ԱՍՏՈՅԻՐՍԱՆ ԵՒՈՒԹԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 75 (արձանագրության առավել վնասված ու անընթեռնելի հատվածները լրացրել ենք ըստ նախորդ հրատարակության):

329. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը (այս և գերեզմանոցից ներկայացվելիք մնացած տապանագրերը ներկայումս տեղում չեն պահպանվել).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
.... ԹՎ. Ռ(1551):

Հրատ. Մմբատեանց, 76:

330. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԹԻՖԼԻՉԷՑԻ ՅԱԳԻՆԻ ՈՐԴԻ ՍՏԱՍՈՐԹ ԱՍԼԱՆԻՆ ԹՎ. ՌՃՁԶ (1737):

Հրատ. Մմբատեանց, 76:

331. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՅ ՏԷՐ ՅՈՎ ՍԵՓ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ: ՌՄԽԸ (1798) ԹՎԻՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 76:

332. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում էր աղբյուրի ճանապարհի վրա.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐ ԱՐԶԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ, ՈՐ Է Ի ԳԻԻԴԷՆ ՏՈՒՏԱՅ, ԹՎ. ՌՄԽԸ (1760):

Հրատ. Մմբատեանց, 74:

333. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում էր հարավային մուտքի առջև.

ՎԻՃԱԿԱՒՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԹԵՄԻՆ ՀԱՅՈՑ ՇԱՍԱԽՈՑ ԴԱՆԻԷԼ ԱՐԶԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ ՏԱՐՕՆԵՑԻ, ՎԱՆՃԱՆԵՑԱԻ 41 ԱՄԱՅ, Ի 4 ՅՈՒԼԻՍԻ 1868 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 75:

Ծանոթ. Երախտաշատ հոգևորականը, 1865 թ. այցելելով քեմի բոլոր հայաբնակ գյուղերն ու հուշարձանները, իր տպավորությունները շարադրել է մի ստվարածավալ հոդվածաշարում, որն էլ լույս է տեսել 1870 թ. մահվանից 2 տարի անց («Արարատ» 1870, էջ 229-231, 257-263, 318-323): Վանքի նորոգման գաղափարով ձգտող և առաջնորդը Բաքվի, Դուբայի, Դարբանդի հայերի շրջանում հանգանակություն էր կատարել ու հավաքել 778 ռ. 93 կոպ.: Այդ նպատակին 300 ռ. էլ նվիրել էր կաթողիկոսը: Սակայն արքեպիսկոպոսի անձամամուկ մահը (1868թ.) խափանել էր ծրագրի իրականացումը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4870, ք. 4):

334. ԽԱԶԱՐԱՐ, գտնվում էր արևմտյան մուտքի մոտ: Վրան անձև մանր գրերով գրված է եղել. ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ՍԱԼԻԲԱՆԱՅ, ԱՒԱԶԱՅ, ՊԱՊԱՃԱՆԱՅ:

Հրատ. Մմբատեանց, 75:

335. ԽԱԶԱՐԱՐ, ունեցել է մեծ չափեր. ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ՅԻՇԱՏԱԿ Ե ԹՈՒՄԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՒ ԲԱՐԵԽԱՒՍ ՏԷՐ ԵՓՐԵՄԻՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 75:

336. ԽԱԶԱՐԱՐ, կից է եղել նախորդին. ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐԵԽՕՍ ԵՂԻՍԱԲԷԹ ԿՈՒՄԻՆ, ՌՃԳ (1654):

Հրատ. Մմբատեանց, 76:

337. ԽԱԶԱՐԱՐ, գտնվել է վանքից վերև, «Նահատակ» կոչված ուխտատեղի-մատուռի մոտ. ՅԻՇԱՏԱԿ Ե ԱՍՏՈՒԾԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ԹՈՒԻՆ ՌՃԿԴ (1715):

Հրատ. Մմբատեանց, 71:

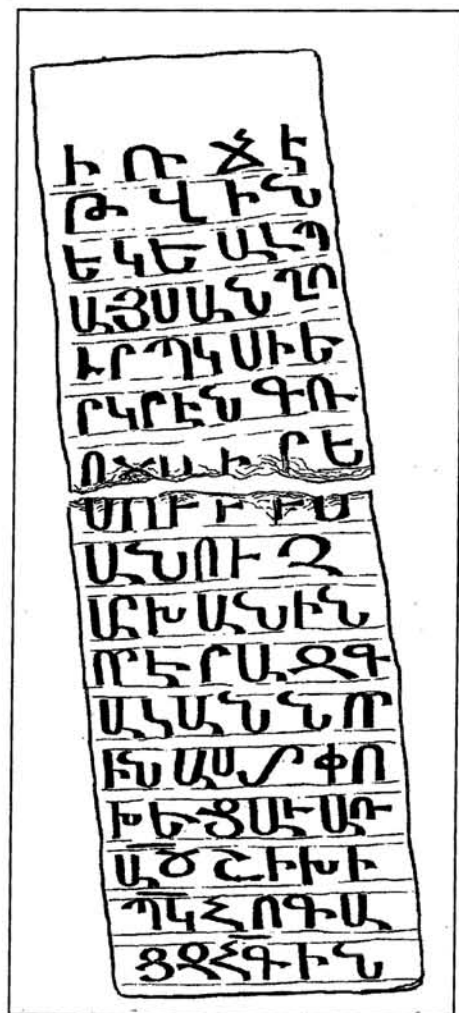
338. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վանքի հյուսիս-արևմտյան կողմի քեք բլրալանջին տարածված գերեզմանոցում: Անկանոն եզրագծով սալատապան է (նկ. 118).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐՊՂԱ ՈՐԴԻ ՈՒՐՄԵԹԻ ԱՇԴ ՓԱՐՍԻՆ, ԹՎԻ(Ն) ՌԵ (1556):

339. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, վերին հարթ երեսին միայն մեկ տողով (ճկ. 119). ԱՅՍՈՒՄ, ՌԽԱ (1592)

| Վ յՆՈՒՄ ՌԽԱ

№ 340-ի և 342-ի գրչանկարները

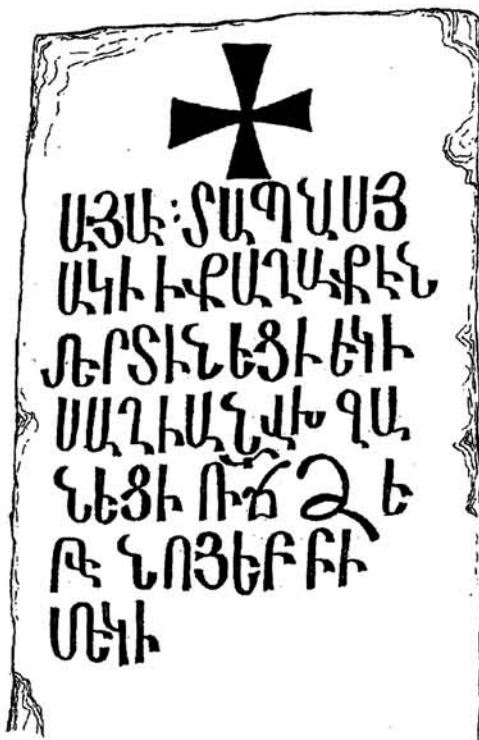
340. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ցախաղորի մոտ, ուղղանկյունաձև, մեջտեղից կիսված է երկու մասի: Երեսին 17 կարճ տողերով փորագրված է (ճկ. 120, 120ա, 120բ).

Ի ՌՃԷ (1658) | ԹՎԻՆ | ԵԿԵԱԼ | Պ|ԱՅՍԱՆ-
ՂՈ|ԻՐ | Պ(Ե)ԿՍ | Ի | Ե|ԲԿԵՆ | ԳՈԻ | |
Ս|ԱՆՈՒՉ|ԱՐ | ԽԱՆԻՆ, | ՈՐ | ԷՐ | ԱԶԳ|Ա-
ԿԱՆ | ՆՈՐ|ԻՆ, | ԱՍՏ | ՓՈ|ԽԵՑԱԻ | ԱՌ | Ա-
(ՍՏՈՒԱ)Ծ | ՇԻՆԻ|Պ(Է)Կ | ՀՈԳԱՅ | ԶՀ-
(Ո)ԳԻՆ:

341. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հարթ ուղղանկյունաձև սալատապան է: Երեսից կես մասը քառատող արձանագրության հետ մեկտեղ փշրվել է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱ(Ն)... | ԵՑԻ ՅԱՐՈՒԹ՝
ՊՈՒ՝ | ՍՏՐ ԶԱՍԱՄՆ... | ԹՎ(ԻՆ)ՈՄ....:

342. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարթ սալանման: Վրան յոթ տողով փորագրված է: Գրանշարժում է Սաղիանի մեծ գերեզմանոցում (ճկ. 121).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ս(Ա)ՅԱԿԻ, Ի ԶԱՂԱԶԷՆ |
ՍԵՐՏԻՆԵՑԻ, ԵԿԻ | ՍԱԴԻԱՆ Վ(Ա)Խ-
ՋԱՐԵՑԻ, ՌՃՁԵ (1736) | ԹՎ(ԻՆ) ՆՈՅԵ-
(Ս)ԲԻՐԻ | ՄԵԿԻ:

343. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Գախարդի մոտ, Գույ-
նաձև (նկ. 122).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅՈ|ԱՄՍԻՄԻ, ՈՐ ԻՄ Դ-
|ՈՒՍՏՐ Ս(Ա)ՅԱԿԻ, ՌՃՁԵ (1736) ԹՎ(ԻՆ):

344. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Գույնաձև (նկ. 123).
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ | ՊԵՏՐՈՍԻ ԿՈՂԱ-
ԿԻՑ ՍԱՐԶԱՐԻԴԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԻԲ (1771):

345. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Գույնաձև (նկ. 124).
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ | ԱԹԱ ... ԵՒ ՈՐԴԻ |
ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) | ՌՄԻԲ (1771):

346. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Գույնաձև (նկ. 125).
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ | ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐԴԻ
ԱՆԴՕՆԻՆ | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԻԲ (1773):

347. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 126).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԶԱՐԻՏԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
ՌՄԽԸ (1799): ՄԱՀՕՎՆ ՄԵՌԵՐՆ, Ա(ՍՏՈՒ-
Ա)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

№ 348-ի և 349-ի գրչանկարները

348. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախաքղի մոտ, նույ-
նաձև (նկ. 127).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՅԱՐՈՒԹԻՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
ՌՄԽԸ (1799):

349. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախաքղի մոտ, նույ-
նաձև (նկ. 128).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)ՈՄ
ԽԸ (1799), | ՈՐ Է ՈՐԴԻՔՍ (Ե)Ր ՅՕՀԱՆԻ:

350. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 129).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊՈՂՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
ՌՄԽԸ (1799):

№ 350-ի գրչանկարը

351. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԳԱՐԱԲ(Ա)ՂՈՒ Ի
ԿՈՒՂԷՆ ԱՎՏՈՒԹՅԵՑԻ ՅՕՍԷՓԻ ԿՈ-
ՂԱԿԻՑ ՍԱՌԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԴ (1805):

352. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԳԱՐ(Ա)ՊԱՂՈՒ ԱՇԱՆԻ
ՑԻ ԴԱՆԵԼԻ ՈՐԴԻ ԶԱՎԱՏԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ)
ՌՄԾԵ (1806):

353. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ,

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԳԱՐԱՊԱՂՈՒ, Ի ԳՈՒ-
ՂԷՆ ԹԱՂԱՐԵՑԻ | ՊԱՂՏԱՍԱՐԻ ՈՐ
ԴԻ | ԱԲԱԲԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԵ (1816):

354. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԳԱՐԱՊԱՂՈՒ Ի ԳԵՂԷՆ |
ԹԱՂԱՐ, ՓԻՐԻ | ՈՐԴԻ ՊԱՍԱԼԻՆ, | ԹՎ
(Ի)Ն ՌՄԿԵ (1816):

355. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նույնաձև, վրան քանդակված է երաժշտական գործիք.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԱՐԱՊԱՂՈՒ, ԳԻՒՂԷՆ |

ՀԻՐՀԻՐԵՑԻ ՄԻՐՁԻ ՈՐԴԻ ԱՇՈՒՂ ԳԱ-
ԶԱՐԻՆ, | ՌՄՁ (1831):

ՓԱՆՐԱԲՈՒՇ

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ փոքրիկ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի Սաղիանից 5-6 կմ հյուսիս: 1861 թ. Փախրաքուշն ուներ 10, իսկ 1890 թ. 16 տուն (70 մարդ):²³⁶ Գյուղատեղիում պահպանվում է փոքրածավալ գերեզմանոցը, ուր պահպանված արձանագիր տապանաքարերը (շուրջ 15 հատ) վերաբերում են XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին: Գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում, Աղսու գետի հովտին մայրոք թեք անտառածածկ սարալանջին պահպանվում են միջնադարյան մի ավերակ վանքի մնացորդները:

Հնավայրը, ուր հայտնաբերվեցին մահ արձանագրություններ, հայտնի է Մխլու վարդապետի վանք անվամբ (Միքայել վարդապետի վանք): Ավերակների մեջ պահպանվել են մի քանի խաչքարեր, արձանագիր քարեր, որոնց մի մասը, երևում է, ազուցված են եղել երբևէ գոյություն ունեցած եկեղեցու պատերի մեջ: Հուշարձանախմբի ուսումնասիրությամբ առաջինը զբաղվել է Մ. Սմբատյանը. «Մի քանի Սաղիանի եւ Փախրաքիշի մարդկանց հետ զնայով Մխլու վարդապետի վանքը, աշխատեցինք արձանագրեր գտնել, եւ սեղանոյ օծեալ վիմի (վեմ քարի) շրջապատը փորելով եւ եղած քարերը շրջելով՝ գտանք 15-ի չափ խաչքարեր զանազան թուերով եւ զանազան մարդկանց անունով, որ են հետեւեալքն»:²³⁷ Հնավայրում XIX դարի վերջին եղել է մահ Զաքերումին, որը տեսել է արձանագրված միայն երկու քեկոր:²³⁸ Մեր այցելության ժամանակ գտանք միայն 7 արձանագիր քարեր և խաչքարեր: Տարօրինակ էր, որ մախկի-նում հրատարակածներից ոչ մեկը չվերագրվեց: Այդպիսով, ստորև ներկայացվող հավաքածուն բաղկացած է 24 արձանագրությունից:

Դատելով պահպանված վիմագրերի բովանդակությունից XVI-XVII դարերում տեղում գոյություն է ունեցել բավական աշխույժ հոգևոր կենտրոն, որին զանազան անձինք կատարել են բազմաթիվ նվիրատվություններ: Ուշագրավ է մահ վիմագրերի բավական ինքնատիպ գրչությունը:

356. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, սրբատաշ (նկ. 130).

ԽԱՉԱՅՅՏՈՒՐ ԵՂԱԼԱՐՆ ԻՄ | ՊԱՂՈՒՄՆ
ԵԻՋՀԱՅՐՆ | ՄԵՐ ՆԻ ... | ... ԹՎ(ԻՆ) ՌՀ
... (1620-ական թթ.):

357. ԽԱՉՔԱՐ, փոքր ու պարզ (նկ. 131).

ՄԿՐԴԻՉ, ՄԱ(Ր)ԳԱՐԻՏ:

236. Մ. Սմբատյան, էջ 139:

237. Մ. Սմբատյան, էջ 186-187:

238. ՀՀՊՊԿԱ ֆ. 57, ց. 1, գործ 439, քերթ 31:

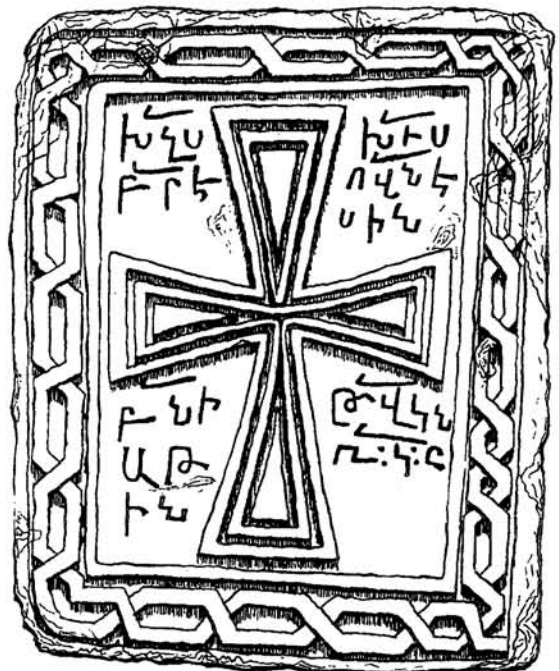
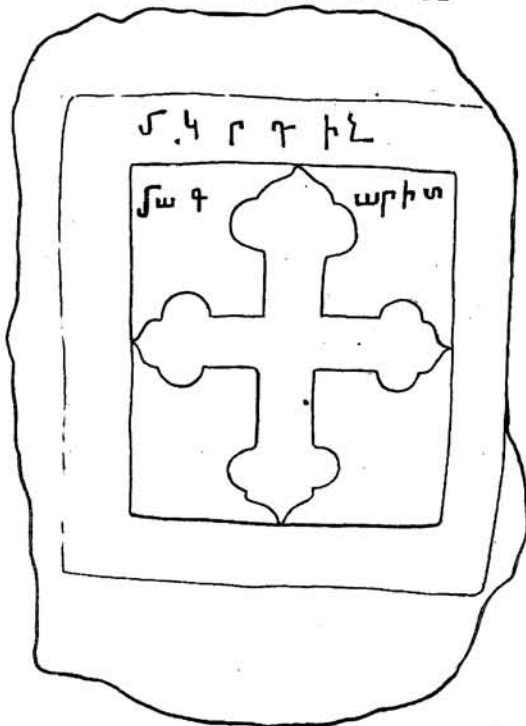
358. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ ԺԱՐ, քառակուսի, սրբատաշ (նկ. 132)
ԵՍ ՅԱԿՈԲ ՍՄԱՐԳԱՆԱԳՍ ԳԻՐԵՑԻ,
ԹՎ(ԻՆ) ՌՀԶ (1627):

359. ԽԱՉԺԱՐ, փոքր ու պարզ (նկ. 133).
Ս(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)Չ:

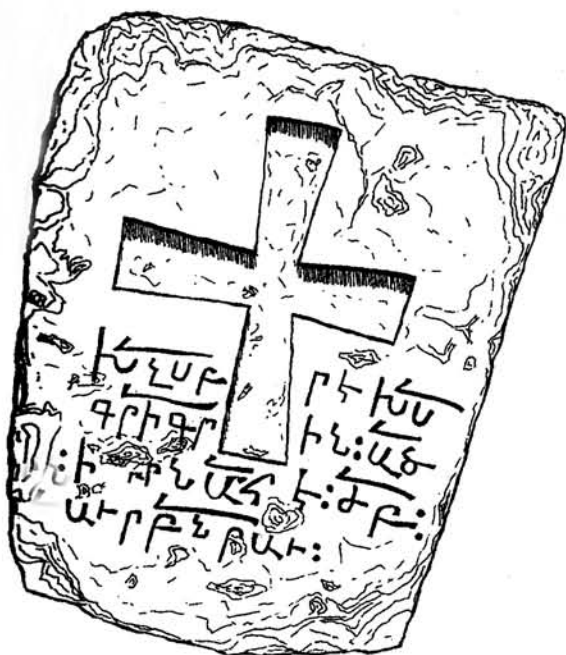
360. ԽԱՉԺԱՐ, փոքր (նկ. 134).
Խ(Ա)ՉՍՂ Բ(Ա)ՐԷՒ Խ(Ա)ԻՍՂ ՈՎ(Ա)ՆԷՍԻՆ,
Բ(ՈՒ)ՆԻԱԹԻՆ, | ԹՎ(Ա)Կ(Ա)Ն | Ռ:Կ:Ը:
(1619):

№ 356 և 357-ի գրչանկարները

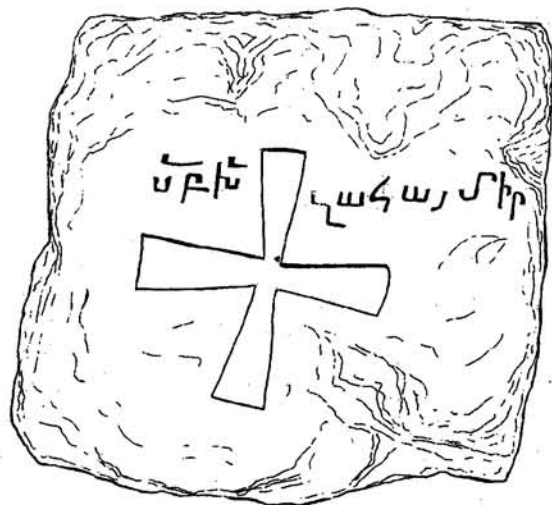
361. ԽԱՉԲԱՐ (նկ. 135)

Խ(Ա)ՉՍ Բ(Ա)ՐԷԽ(ԱԻ)Ս| ԳՐԻԳ(Ո)ՐԻՆ:
Ա(ՍՏՈՒԱ)Շ(ԱՏ)ՊԻՐՆ Ա(ԻՐՀՆՈՒԱ)Շ
Է...: ԺԲ: (12)| ԱԻՐ...:

362. ԽԱՉԲԱՐ

Ս(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)ՉՍ ԴԻԱՉԱՅՏԻՐ:

363. ՄԻՋԱՅԷԼ ԵՐԵՅ, ԹՎ. ՌԿԸ (1619):
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

364.
ԽԱՉՍ ՏԵՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ:
Հրատ Մմբատեանց, 186:

365.
ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԹՎ. ՌԿԸ (1619):
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

366.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԲՍ ՃԱՆՈՒՊԵՐՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

367.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԲՍ ԹՈՍԱՍԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

368.

ՉՈՒԹՈՒՐԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

369.

ԴԻՆՈՒՇ ԱՂԱՅԻՆ Է:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

370.

ՇԱՀՈՒՄԻՆ, Թ. ՋԿԲ (1513):
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

371.

ԹՎՆ ՌԿԸ (1619), ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱ-
ՐԵԽԱԲՍ ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻ ԽՈՋԱԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

372.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԲՍ ԱԻԱԲԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

373.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԲՍ ԳՐԻԳՈՐ
ՔԱՀԱՆԱՅ, ՏԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ,
ԹՎԻՆ ՌԿԸ (1619):
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

374.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԲՍ ԿԻՐԱԿՈՍԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

375.

ԱԻԱՆԷՍԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

376.

ԱԼԹՈՒՆԻՆ, ՍՈՒՐԱՏԻԱՆԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 186:

377. ԽԱՉԲԱՐ, փոքրիկ գրությունը.
ՇԻՆԵՑԱԻ...:

Հրատ. Մմբատեանց, 186:

Ծանոթ. Այս խաչքարը Մ. Մմբատյանցը իր ժա-
մանակին տեղափոխել է տվել Սաղիանի վանք (մենք
այն չենք գտել):

378. ԽԱՉԲԱՐ.

ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽՕՍ...:

Գրակ. Զաջրեքունի, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 31:

379. ԽԱՉԲԱՐ.

... ԲԱՐԵԽՕՍ ՏԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, Թ. ՌԿԲ
(1613):

Գրակ. Զաջրեքունի, նույն տեղում:

Քալախանը գտնվում է շրջկենտրոնից մոտ 10 կմ հարավ, գոգավոր սարահարթում: 1861 թ. գյուղն ուներ 44, իսկ 1890-ին 86 տուն (375 մարդ) հայ բնակչությամբ:²³⁹ 1914 թ. գյուղն ուներ 717 հայ բնակիչ:²⁴⁰ Հայտնի է, որ Քալախանի բնակիչները բնիկներ էին:²⁴¹ Երկրամասի հայոց շատ գյուղերի նման սա ևս մեծ կորուստներ է տվել ու ամայացել 1918-1920 թթ.: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Քալախանը նորից դարձել է բարեշեն գյուղ: 1980 թ. գյուղն ուներ 263 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁴² Նրանք 1988-ին ենթարկվեցին բռնագաղթի:

Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են աղբյուրներ, եկեղեցի, գերեզմանոց: Առանձնապես արժեքավոր է գյուղամիջի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: Այն ամբողջապես կանգուն է, կառուցված

սրբատաշ քարերով, փայտածածկ: Ունի երկու մուտք՝ հարավից և արևմուտքից: Ավագ խորանի երկու կողմերում կանոնադրական հատակագծով մեկական ավանդատներ: Հյուսիսային որմունք, իր ավանդական տեղում պահպանվում է մկրտարանի ավազանը: Ծածկը պահում են երկու զույգ փայտե սյուները: Ըստ պահպանված արձանագրությունների այն՝ կառուցվել է 1833 թ. Քալախանեցի Մովսես Սկրտչյան Նիսիսյանցի միջոցներով:

Գյուղի հարավային կողմում գործում են մի քանի աղբյուրներ, կառուցված սրբատաշ քարերով:

Գյուղի հյուսիսային կողմի բարձրադիր սարավանդի թեքության վրա տարածվում է գերեզմանոցը: Այստեղ մեր գտած ամենահին տապանագրերը վերաբերում էին XIX դարի երկրորդ կեսին:

Քալախանի հարավային ու հարավ-արևմտյան կողմերում տարածվում է բավական ընդարձակ պարսկական գերեզմանոցը: Այդտեղ պահպանվել են մի քանի գմբեթաձև դամբարաններ «քյումբազներ»: Հնավայրը թվագրվում է XVII դարի 2-րդ կեսով: Դամբարանների որմերին ու տապանաքարերի վրա պահպանվել են արաբատառ արձանագրություններ:

239. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

240. "Кавказский Календарь на 1915г." Тифлис, 1914, էջ 139:

241. Մ. Բաքիտարեանց, ճշվ. աշխ., էջ 166:

242. «ԱՍՀ», հ. 5, Բաքու, 1981, էջ 336 (աղբյուրներին):

380. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հյուսիսային պատին մկրտարանից քիչ բարձր ագուցված սրբատաշ քարին վեց տողով փորագրված է.

ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌ)-Ն 1833, ԻՍԿ Ի ԹԻՆ ՎԱՅՈՑ 1282, ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ | ՄԵՓԱԿԱՆ ՍՈՒ(Յ)Ն ԳԻՒՐ ՔԱԼԱՆԱՆԻ ԲՆԱԿԻՉ ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՄՈՎԱԿԵՍ ՄԿՐՏՉԵԱՆ ՆԻԱԶԵԱՆՑՆ Ե(Ի) ԵՂԵԱԿ(Ր) | ԻՒՐ ԱՇԽԱՏՕՂ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՍԱՐՏԻՐՈՍ ՆԻԱԶՈՒ:

Ծանոթ 1863 թ. քալախանցիները թեև կոնսիստորիայից ստացել էին իրենց եկեղեցու տանիքը նորոգելու բույրավորությունը, սակայն, տեսնելով որ եկեղեցու պատերը ևս խաբխված են (երկրաշարժից), այդպես էլ ոչ մի նորոգում չկատարեցին: Համագյուղացի պարոն Մուսայել Միրզայանը 1872 թ. հոգևոր կառավարությանը առաջարկել է իր սեփական միջոցներով այն նորոգել հիմնովին՝ սրբատաշ քարերով, որն արդեն բավական ժամանակ դարձած էր անօգտագործելի: 1875 թ. եկեղեցու բոլոր նորոգչական աշխատանքները բարեհաջող ավարտին էին հասցված (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6214, ք. 1, 3): 1895թ. եկեղեցին դարձյալ գտնվում էր քայքայված վիճակում: Նորոգման նոր աշխատանքների կատարման համար գյուղացիները համախոսակամով դիմել էին հոգևոր կառավարությանը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9120, ք. 2): Եկեղեցու հաճախակի քայքայման պատճառը երկրաշարժերն էին:

381. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ԽԱՉԶԱՐ. ագուցված ավագ խորանի դեպի սրահ նայող՝ արևմտահայաց պատին.

Ի Ս(ՈՒՐ)Բ | ՄԵՂԱՆՆ | ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ | ՔԱԼԱՆԱՆՑԻ ՄՈՎԱԿԵՍ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ | ՆԻԱԶԻԱՆՑԻՆ:

382. ԽԱՉԶԱՐ, ագուցված նախորդի օրինակով.

ԹՎ(Ի)Ն ՈՍՂԶ, (1833) | ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ | ԵԿԵՂԵՑՈՒՅ:

383. Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային մուտքից վեր 6 տողով արձանագրված է (նկ. 136).

ԱՅՍ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ | ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԻՆ | ՔԱԼԱՆԱՆՑԻ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԲԵԿՆ / ԵՒ ՈՐԴԻ ՆՈՐԱ ՄՈՒՍԱՅԷԼՆ | ՄԻՐԶԱՅԵԱՆՑ Ի Յ(Ի)ՇԱ(Ս)Տ-ԱԿ | ԻՒՐԱՆՑ: 1873 ԱՄԻ, ՅՈՒԼԻՍԻ 15:

384. ԱՂԲՅՈՒՐ, բխում է գյուղամիջում, եկեղեցու մոտ: Ծակատին ագուցված սրբատաշ քարին փորագրված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿ ՔԵԱԼԱՆԱՆՈՒ ԲՆԱԿԻՉ ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԱՂԲՈՒՐՍ ԸԻՆԵՑԻՆԶ ՄԿՐՏԻՉ, ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԵՒ ՄԵՋԼՈՒՍ ԱՂԱՍԱԼՕՎԶՍ, 1871 ԱՄԻ, ՕԳՈՍՏՈՍԻ 26:

Գրակ. Զաքերեանի, ճշվ., փաստաթուղթ, թերթ 9:

385. ԱՂԲՅՈՒՐ, գյուղում (նկ. 137).

ԻՆՉ ԱՋԱԿՑ(ՈՒ)ԹԻՆ ՑՈ(Ի)ՅՑ ՏԱԼՈՒ ՀԱՍԱՐ ԽՈՐԻՆ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՆՍ

ԵՄ ՀԱՅՏՆՈՒՄ ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ | ԵՒ ԶԵԼԱ-
ԽԱՆԻ Գ(ԻՒՂԵՐ)Ի ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ,
ԱԿՏԻՎԻՆ, ՆԱԽ(ԱԳԱՀ) Օ. ՊԱԴՎԱՆԻՆ,
ԲՐ(ԻԳԱԴԻՐ) Մ. ԻՇԽԱՆԻՆ Պ.Կ.Շ.Ն. ՍԵ-
ՐՈԺԱ, ՀԱՇՎԱՊ(ԱՀ) Մ. ՆԻԿՕԼԱՅ, ԶԱՐ-
ՀԱՏ Դ. ՖՐԻԴՐԻՆ, Մ. ԲԱԲԱ, ՎԱՐՊԵՏԸ՝
Գ. ՄԻՐԶԱԷԱՆ Մ.:

386. ԱՂԲՅՈՒՐ, հնգաթև աստղի քանդակի
աջ կողմում 13 տողով փորագրված է նորոգման
արձանագրությունը (նկ. 138).

ՀԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲՅՈՒՐ | ՊԱՊՍ ԳԱԶԱ-
ՐԻՑ ԵՒ ՀԱՅՐԻԿՍ ՄԻՔԱՅԵԼԻՑ ՀԻՄԶԸ
ԴԻՎԱՏ Է 1850 Թ. | ԱՀԱ ՆՈՐՈԳՈՒՄ ԵՄ
1952 Թ. | ՎԱԵԼԵՑԵՔ ԶՈՒՐԸ ՈՂՈՐՄԻ ՏԻ-
ՎԵՔ ԻՆՉ ԶԵՐ | ՀԱՐԱԶԱՏ ԳԻՒՂԱՑԻ ԳԱ-
ՆԱԶԵԱՆ | ՄԻՐԶԱԶԱՆ. ԶԵԼԱԽԱ(Ն):

387. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվում է Զախախանից 2
կմ հյուսիս, գյուղից Մատրասա տանող ճանա-
պարհի աջ եզրին: Ամբողջապես քարաշեն է: Ունի
մի քանի գոեթ՝ իրականացված միակտոր մեծա-
չափ քարակտորներից (նկ. 139).

ԻՇԱԿ(Ա)ԿՍ ՄԵԼԶՈՒՄ | ԳԱՐԱՍԱՆԵԱՆ-
ՅԻ, | 1861 ԱՄԻ, | ՄԱԴԻ(Ա)Ս(Ա)Յ:

ՔԱՐՔԱՆՉ

Գավառի ծաղկում ու մարդաշատ գյուղերից
մեկն էր: Գտնվում է շրջկենտրոնից (Շախախուց)
9-10 կմ հարավ-արևմուտք, զոգավոր բարձրադիր
սարահարթի վրա: 1861 թ. գյուղն ուներ 123, իսկ
1890-ին՝ 231 տուն (1312 բնակիչ):²⁴³ 1914 թ. Զար-
քանց ուներ 1723 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁴⁴ Ըստ
Մ. Բարխուտարյանի. «Զարքանցի բնակիչք ամ-
բողջապես հայ են եւ բնիկ պեղացի»²⁴⁵, իսկ Մ.
Սմբատյանը նշում է. «Զարքանց գիւղի բնակիչքն
լեզուով. սովորութիւնով եւ ամեն բանով երեսում են,
որ Պարսկաստանի Խոյ քաղաքիցը, կամ գիւղե-
րիցն են գաղթել. մի քանի դար առաջ: Եւ իսկապէս
Թոռնաւան գաւառիցն են, որ այժմ Զորսայ մըհալ՝
հանդէպ Նախիջեւանայ՝ յայնկոյս Երասխայ»:²⁴⁶
Ակնհայտ է, որ հետազոտողների տեսակետները
իրարամերժ են: Սակայն հարցը լուծվում է գյու-
ղում պահպանված պատմական հուշարձանների
քննությամբ:²⁴⁷

243. Մ. Սմբատյան, էջ 139:

244. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 140:

245. Մ. Բարխուտարյան, էջ 164:

246. Մ. Սմբատյան, նշվ. աշխ., էջ 168:

247. Մինչև անգամ քարքանցիները գաղթած են համարվում
նաև Անիից, ըստ որում իբր տեղական ավանդությամբ. «...
Քեարքանցը, ինչպես երեսում է եւ տեղական լեզուից, պիտի
գաղթած լինի Հայաստանից, տեղական ավանդությամբ՝ Ա-
նիից...» (Մ. Սարգիսբեկյան, «Մշակ», 1902, № 62 էջ 2):

Զարքանցի արևելյան կողմում տարածվում է
հին ու խիստ ընդարձակ գերեզմանոցը, որի մի
ծայրում թաղումները ցայտօր շարունակվում են:

Տեղում պահպանվել են հարյուրավոր անար-
ձանագիր անտաշ սալաձև և սրբատաշ ուղղանկ-
յունաձև տապանաքարեր: Վերջիններից մի քա-
նիսն ունեն կենցաղային թեմաներով քանդակներ
ու զարդեր: Մյանք հար և նման են երկրամասի ու-
րիշ շատ հին գերեզմանոցներում պահպանված
տապանաքարերին, որոնց արձանագիր կամ թվա-
կիր օրինակները հանդիպում են առավագն XIV
դարից: Զարքանցի գերեզմանոցում կան նաև
XVII-XVIII դդ. բնորոշ բազմաթիվ տապանաքա-
րեր, որոնց թվում բարեբախտաբար կան նաև ար-
ձանագրվածները: Այսպիսով, եթե ականաճ անտե-
սներ գյուղում պահպանված մնացած կարևոր հու-
շարձանները, միայն այս գերեզմանոցի ուսումնա-
սիրությունն ապացուցում է, որ Զարքանցում հայե-
րը բնակվել են առնվազն միջնադարից (ավելի
ճիշտ վաղնջական ժամանակներից): Հետևաբար
ուշ միջնադարում և առավել ևս XIX դարում այն
միայն համարվել է ի հաշիվ Պարսկաստանից ու
այլ վայրերից գաղթած հայ բնակչության:

Գերեզմանոցի հյուսիսային եզրին, բարձրա-
դիր տեղում պահպանվում է Սբ. Սահակ մատուռը:
Սրա որմերում կան ինչպես հին, այնպես էլ նոր
ժամանակների (XIX-XX դդ.) նորոգությունների
առթիվ փորագրված արձանագրություններ:

Ըստ ավանդության մատուռը կառուցվել է լու-
սավորչական դավանանքն ընդունած և այդ իսկ
պատճառով իր ցեղակիցներից նահատակված,
ազգությամբ պարսիկ, ոմն՝ Յուսուֆի (քրիստոնյա
օծվելուց հետո վերանվանվել է Սահակ) գերեզմա-
նի տեղում: Սրա նահատակումը տեղի է ունեցել
1417 թ. մի գետի ափին, որը հետագայում անվան-
վել է Սբ. Սահակ (թրքերեն՝ Փիր Սահաթ): Այս նա-
հատակի պատմությունը արտացոլվել է հայ մա-
տենագրության մեջ: Աղբյուրներից մեկում կար-
դում ենք. «Եւ յուսուֆի ելեալ անտի՝ սկսաւ միսան-
գաւմ շրջիլ ի քարոզութի ի հեռաւոր գաւառս զամս
ոչ սակաւ, եւ դարձոյց զբազումս յայլազգեաց ի
հաւատս: Զկնի ամի յետ բզմ ժնկաց գնաց յեր-
կիրն շրտանայ ի շամախի քաղաք եւ անդ կալեալ
եղել մատնեցաւ ի ձեռս դատաւորին. եւ հատաւ ի
վր նր վճիռ մահու: Յայնժամ ուսէ յուսուֆի ցղատա-
ւորն. խնդիր մի հայցեմ ի քէն. եթէ կատարես, ինձ
մեն՝ երախտաւոր լինիս. եւ այս է, զի այրեսցես զիս

հրով՝ ի նշանակ սիրոյն քսի, որ վառեալ կայ ի սրբաւի իմում: Չայս իբրև լուսւ մի ոմն ի շրջակայից՝ զայրացաւ եւ եհար բրով զգլուխ նր. մինչև պատահիլ զագաթան եւ հոսիլ արեան յորդուքք եւ երեսս երանելոյն: Առեալ տարան ապա զնա եւ քարկոծեցին. եւ յետոյ այրեցին զմարմին սբյն. ի եւ զիշերի ծագեաց լոյս ի վր նորա: Եւ եղև կատարումն յուսիայ՝ իսահակ կոչեցելոյ՝ ի թոին հայոց. պկզ. (1417) ի ժա. ատր ահեկի ամսոյն»:²⁴⁸

Մատուռի հիմնապատերը հին են, շինարվեստով բնորոշ XV-XVI դարերին: Նկատվում է նաև, որ այն շատ անգամ է ենթարկվել նորոգության: Ներկայում փայտածածկ է, կառուցված սրբատաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով: Հատակագծում ունի միանավ թաղածածկ բազիլիկի հորինվածք: Միակ մուտքը բացված է արևմտյան ճակատից: Նույն կողմից, արտաքուստ ազդեցված են սրբատաշ մի քանի արձանագիր քարեր, որոնք պատմում են շենքի կառուցման, նորոգումների հետ կապված պատմական կարևոր դեպքերի մասին:

Արձանագրություններ են ունեցել նաև Սր. Սահակ մատուռին մկիրված եկեղեցական տաքեր իրեր:

Քարբանջի նոր եկեղեցին հին տեղում կառուցվել է 1848-ին. «Հոյակապ եւ զմբեքաւոր ..., որ կրում է Ս. Աստուածածին»²⁴⁹ անունը, ...»:²⁵⁰

Քարբանջ գյուղից վերև, այգիների մեջ մի բլրակի վրա, Սարքու կոչված տեղում կա «Նահատակ» անունով սրբատեղ:

388. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, սալաձև, եզրերը զարդարված են քանդակազարդ շրջագոտիով: Կենտրոնում 8 կարճ տողերով փորագրված է (նկ. 140).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՄԿԵԼԱԹԻ, ԿՈՂԱԿԻՑ՝ ԲԻՆԵԼԱԹԻՆ, ՈՐ ԷՓՈԽԵՎՅԱԿ | ԱՌԱ(ՍՏՈՒՄ)Ծ ԹՎ(ԻՆ) | ՌՃՁԵ (1736):

389. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 141).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶԱՐԶԱՆՃՅԻ | ՍԱՐՏԻՐՈՒՄԻ ՈՐԴԻ ԴԱԿԻԹԻ, Թ(Վ)ԻՆ ՌՄԿԹ (1820).
ՆՈՒՆՊՐԻ Գ(3):

390. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև,
ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Կ(Ա)ՆՃԵՑԻ ԴՈՒՍՅՐ՝ ԳՐԻԶՈՐԻ ԵՒ (Ը)ԻՐՎ(Ա)ՆՑԻ Գ(Ա)ԶՄԱՐԻ ԿՈՂԱԿԻՑ՝ Հ(ԱՆ)Կ(ՈՒ)ՑԵԱԼ Խ(Ա)Ն(ՈՒ)ՄԻ, Թ(Վ)ԻՆ 1830:

391. ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՍԱՏՈՒՌ, արևմտյան ճակատում մուտքից աջ ազդեցված սրբատաշ քարին 8 տողով փորագրված է (նկ. 142).

ԱՅՍ ՆԱՀԱՏԱԿՍ ՅԱՅԼԱԶԳԱՅ Է, Ի ԾՆԷ ԲՈՒՆԵՏՈՅ ԵԿԵԱԼ Ի ՀԱՒԱՏՍ ԼՈՒՍԱՈՐՉՈՅՆ | ՉԵՆՆԱՐԵՑԱԿ Ս(ՈՒՐ)Բ - ՎԱՐԴԱՊԵՏ Ս(Ա)ՀԱԿ ԱՆՈՒՆ, ՈՐՈՐՅ ՎԱՍՆ ՀՈՒՐԲ ՓՈԽԵՑԱԿ ԱՅՐԵԱԼ ԻՍԿՈՅՆ | Ի ՍԵՐ ՆՈՐԱՅ ԿԱՌՈՒՑ ԵՒ ԶԱՅՍ ՓՈԶՐԻԿ ՍՎՏՈՒՐ ՇԱՍԱԽԵՑԻ ԳԱԶԱՐԵԱՆ | ԱՅՐԸՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ, ՀԱՅՑԷ ԻՑԵՆՋ ՀԱՆԴԵՊՈՂԱՅ ՍՐՏԻ ՏԵՈՒՐ, | ՍԱԴԹԵԼ Ի Տ(ԵԱ)ՌՆԷ ՎԱՍՆ ԻՆԶԵԱՆ ԿԵՆԹԱՆԻ ԶՈՒՐ, 1817 ԹՎԻՆ, | ՍԱՅԻՄԻ 1:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 165-166: Մմբատեանց, 163: Քաջբերունի, նշվ. փաստաթուղթը, թերթ 15 (անտիպ):

392. ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՍԱՏՈՒՌ, արևմտյան ճակատում՝ մուտքից վեր ազդեցված քարին 13 տողով փորագրված է (նկ. 143).

ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌ)Ն 1891, ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4382, | ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՄԲ ԱՌ(Ա)ՋՆՈՐԴԻՆ | ՀԱՅՈՅ ՇԱՍԱԽՈՒ ՎԻՃԱԿԻ | Տ. ՄԵՍՐՈՎԲ ԱՐԶԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ | ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ ՆԱԽՋԵԿԱՆՑԻՈՅ | Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՅ | Տ.Տ. ՍԱԿԱՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՆՈՐՈԳԵՑԱԿ ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿԱՅ | ՆԱՀԱՏԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՍԱՏ(ՈՒ)ՌՍ | ՏՐՕՔ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԱԶԳԱՅՆՈՅ | ՄԵՐՈՅ, ՈՐ Ի ԲԱԶՈՒ ԶԱՂԱԶԻ, | ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ ԿԱՐԱՊԵՏ ԶԱՀ(Ա) ՆԱՅԻ | ՏԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ԶԱՐԶԱՆՋՈՒ:

Հրատ. Մմբատեանց, 168: Քաջբերունի, նշվ. փաստաթուղթը, թերթեր 15-16 (անտիպ է):

393. ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՍԱՏՈՒՌ, ներսում՝ խորանի պատին հակիրճ փորագրված է.
ԵՍ ՄԵԼԶՈՒՄՍ:

248. Միքայել Չամչյանց, Հայոց Պատմություն, հ. 3, Երևան. 1984, էջ 440-441:

249. Սր. Սահակ մատուռին մկիրված մի արձանագիր մոմակալից պարզված է, որ գյուղի հին եկեղեցին ևս կոչվել է Սր. Աստվածածին:

250. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 164:

394. ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՌ, նախորդի մոտ, նմանառն.

Տ(Է)Ր ՕՀԱՆՍ:

Ծանոթ. Երկու կարճ հիշատակություններն էլ ունեն միևնույն ռճն ու տառաձևերը, բնորոշ XVII-XVIII դդ.:

395. ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՌ, արևմտյան ճակատում, արտաքուստ մուտքից ձախ (հյուսիս) ազդեցված ուղղանկյունաձև սրբատաշ քարին փոքրագրված է (նկ. 144).

ԱՅՍ ՈՒՆՏԱՏՈՒՆԸ | ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑԵՑ
ԽԱՉԱՏՈՒՐՈՎ | ԳԱՐԵԳԻՆ ԳՐԻԳՈՐԻ
ԵՒ ՎԵՐԱԴՈՒՐԱՍԱՆԻ 1971Թ.:

396. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գտնվել է Սր. Սահակ մատուռի ներսում (ներկայում տեղում չէ): Վրան կարդացված են եղել միայն հետևյալ երկու բառերը.

ՏԷՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ...:

Հրատ. Մմբատեանց, 164:

397. ՄԵՂԱՆԱՏՈՒՆ, այժմ պահպանված չէ: Սրա մուտքի ճակատին գրված է եղել.

ԵՍ ՏԷՐ ԱՄԳ ՇԱՍԱՆԵՅԻ, ՈՐ ԵՄ ՈՐԴԻ
ԿԱՐԱՊԵՏԻ, ՄԵՂԱՆԱՏՈՒՆՍ ՇԻՆԵՅԻ,
ՀԱՆԴԷՊ ՍՈՐԱ ՅՈՐԻՆԵՅԻ, ՏՆՏԵՍԱ-
ՏՈՒՆ ՊԱՏՐԱՍՏԵՅԻ, ՈՎ ՈՐ ՍՈՐԱ ՄԷՋՆ
ԲԱԶՍԵՍՅԷ, ԹՈՂ ԲԱՐՈՎ ՎԱՅԵԼԵՍՅԷ,
ՈՍԼԲ (1783) ԹՎԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 164:

398. ՄԵՂԱՆԱՏՈՒՆ, այս արձանագրությունը ևս ներկայում պահպանված չէ.

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1891 ԵՒ ՀԱՅՎԱԿԱՆ 4382,
ՀՐԱՍԱՆԱԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԵՍՐՈՎԲ ԱՐ-
ՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՇԻՆԵՅԱԻ ՄԵՂԱՆԱ-
ՏՈՒՆՍ ՈՒՆՏԱՏՈՐԱՅ ՏՐՕՔՔՔ ԲԱԳՈՒԵՅԻ
ՀԱՅՈՑ, ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹԵԱՄԲ ՔԱՐՔԱՆ-
ՋԱՅ ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՏԷՐ ԿԱՐԱ-
ՊԵՏԵԱՆՑ:

Հրատ. Մմբատեանց, 168:

399. ՋԱՆԳԱԿ, նվիրված է եղել Սր. Սահակ մատուռին: Ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՏԷՐ ԳԵՈՐԳԻ ԴՈՒՍՏՐ ԵԴԻՍԱԲԵԹԻՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ՔԱՐՔԱՆՋՈՒ ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ. ԹՎ. ՌՃԿԷ (1718):

Հրատ. Մմբատեանց, 170:

400. ՄՈՍԱԿԱԼ, նվիրված է եղել Սր. Սահակ մատուռին.

ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՄԱՔԻ ՈՐԴԻ ՄԿՐՏՉԻՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 170:

401. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻ, սրա մասին ամենաինքն հիշատակությունը 1734 թվականից է (թեև առնվազն միջնադարից գյուղում եկեղեցի գոյություն է ունեցել): Հայտնի է, որ 1848 թ. Զարբանջում կառուցվել է նոր եկեղեցի, ըստ որում

հին ու ավերակ եկեղեցու տեղում: Սրա հիմքերը փորելիս գտնվել են հին եկեղեցուն պատկանած մի շարք իրեր, որոնցից մի քանիսն՝ արձանագիր: Նոր եկեղեցին իր հյուսիսային մուտքի ճակատին ունեցել է շինարարական արձանագրություն (արձանագրությունը չի պահպանվել, իսկ եկեղեցին մեզ է հասել խիստ ձևափոխված տեսքով):

ԿԱՌՈՒՅԱԻ ՍՈՒՐԲ ՏԱՃԱՐՍ ՅԱՆՈՒՆ
ՍՐԲՈՒՀՈՅ ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԻ, ՀԻՄՆԱԴ-
ՐՈՒԹԵԱՄԲ Ի ՄԷՐ ԱԶԳԻ ՇԱՍԱՆԱԲ-
ՆԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՆ ՂԱԶԱՐԵԱՆԻ ԵՒ ԿԱ-
ՏԱՐԵՅԱԻ Ի ՉԵՌՆ ԺԱՌԱՆԳԻ ՆՈՐԻՆ
ՄԱՐԳԱՐԵԻ ԼԱԶԱՐՈՎԻ Ի ՆՈՅԵՄԵՐԻ
4 1848 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 169: Բարխատարեանց, 164 (վերջինիս մոտ արձանագրությունն առավել ամբողջական է հրատարակված, որից և առնում ենք):

Ծանոթ. 1865 թ. քարքանջցիները գրել էին, որ իրենց Սր. Աստվածածին եկեղեցին հնության պատճառով քայքայված էր և նորոգման անհրաժեշտություն էր զգացվել հատկապես տանիքի հատվածում (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 4630, թ. 3): Նույն թվին թեմի առաջնորդը կարգադրություն էր արել եկեղեցին պարսպապատել (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 4368, թ. 20): 1867 թ. հարկավոր նորոգումները կատարված էին (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 3684, թ. 21): 1873 թ. օգոստոսի 16-ին քարքանջցիք նորից դիմել էին հոգևոր կառավարությանը եկեղեցու տանիքը դարձյալ կայունեցնելու պատելու խնդրանքով (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 6380, թ. 1, 2): Թույլտվությունը ստացել էին նույն թվին: 1875 թ. մի գեկուցումով կոնսիստորիան սինդիկն հայտնում էր, որ Զարբանջի եկեղեցու նորոգման աշխատանքները ավարտված էին (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 6214, թ. 3): 1880 թ. Մարտի 4-ի Հայրապետյանի սինդիկն գրած խնդրագրում ասվում էր, որ եկեղեցու մի թաղը նորոգելու համար հարկավոր ծախսը կազմում էր 150 ռ. (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 7372):

402. ԸՇՈՑ, գտնվել էր Սր. Աստվածածին եկեղեցին կառուցելու ժամանակ: Սրա երկու կողմերում գրված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍԱՐՏԱՐԻՆ ԵՒ ԵԱՂՈՒՊԻՆ
ԱՅՍ ԸՇՈՑԱ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 165 (որից և առնում ենք): Մմբատեանց, 169 (ունի միայն «ՄԱՐԴԱՐԻՆ ԵՒ ԵԱՂՈՒՐԻՆ» բառերը):

403. ԽՆԿԱՏՈՒՓ, որի երեսին գրված է եղել. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹՈՒՆԻԿԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՔԱՐՔԱՆՋՈՒ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 165 (ունի՝ ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹՈՒՆԻԿԻՆ, ԵՏՈՒ ՌԹ. ՔԱՐՔԱՆՋԻ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ): Մմբատեանց, 169 (որից և առնում ենք):

404. ՋՐԱՓԱՐՉ, (վացվելու իբրուղ), երեսին գրված է եղել.

ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐԴԻ ՕՎԱՍՄՓԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՔԱՐՔԱՆՋՈՒ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 169: Բարխատարեանց, 165 (ունի՝ ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐԴԻ ՕՎԱՍՄՓԻՆ, ԵՏՈՒՐ ՔԱՐՔԱՆՋՈՒ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ ձևով):

405. ՄՈՍԱԿԱԼ, որի - երեսին «լա գրով» գրված է եղել.

ԳԱԼՈՒՍՏԻ ՈՐԴԻ ՍԱՀԱԿԻՆ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 165: Մմբատեանց, 170:*

406. ՄՈՍԱԿԱԼ, վրան «անձեւ գրով» գրված է եղել.

ԱՅՍ Է ՅԻՇԱՍԱԿՍ ԹԱՐԻՂՈՒԼՈՒ ԿՈՂԱ-
ԿԻՑ ԿՈՒԼԻՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ԱՍՏՈՒԾԱԾԻՆ.
ՈՆ. ՇԱՊԻՔ:

Հրատ. *Մմբատեանց, 170:*

Շանոք. №. 399 և 400 արձանագրությունները
միևնույն մոմակալի վրա են գտնված եղել:

407. ՄՈՍԱԿԱԼ, վրան եղել է.

ՅԻՇԱՍԱԿ Է ՇԱՍԱԽԵՅԻ ՂԱԶԱՐ ԳՐԻ-
ԳՈՐԵԱՆԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՀՈՒՓՄԻՍԱՅ

ՅԱԿՕԲՈՎՆԱՅԻՆ 1819 $\frac{11}{6}$:

Հրատ. *Մմբատեանց, 170:*

408. ՋԱՆԳԱԿ, վրան եղել է.

ՅԻՇԱՍԱԿ Է ՄԻՍԵՕՆԻ ՈՐԴԻ ՄԿՐԻՆ
ՔԱՐՔԱՆՋԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ. ԹՎ. ՌՃՁԳ
(1734):

Հրատ. *Մմբատեանց, 170 (որից և առնում ենք):*
Բարխուտարեանց, 165 (ՄԻՍԵՕՆԻ փոխարեն ունի
ՄԻՍԵՈՒՆ):

409. ՊԱՏՎԱՆԴԱՆ, վրան փորագրված է ե-
ղել «հին և տձև տառերով».

ԿՈՒԼԻՆ Ի ՅԻՇԱՍԱԿ ԵՏՈՒՐ ՍՈՐԱ Հ.

ԻՆ: ԱՅՍ Է ՅԻՇԱՍԱԿՍ ԲԱՐԻՁՈՒ ԵՒ ՈՒՐ
ԿՈՂԱԿԻՑ Ս.:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 165:*

ՇԱՔԻԻ ՇՐՋԱՆ

Շաքիի շրջանը կազմավորվել է 1930 թ. օգոստոսի 8-ին: Իր ներկայիս զբաղեցրած տարածքով հա-
մապատասխանում է պատմական Բուն Աղվանքի Շաքե գավառին: Շրջանը սահմանակից է Ադրբեջանի
հանրապետության Կախի, Եվլախի, Աղդաշի, Կուտկաշենի, Վարդաշենի և Դաղստանի Ռուտուլի և Ախ-
տիի շրջաններին: Ջրաղեցնում է 2.4 հազ. քառ. կմ մակերես: Շրջանում կա մեկ քաղաք՝ Շաքի շրջկենտ-
րոնը, մեկ քաղաքատիպ ավան և 64 գյուղ:

Մինչև 1918 թ. շրջանի ներկայիս տարածքում գոտ հայաբնակ էին 17 գյուղեր. Գետաշեն (Չա-
քյանդ), Գյոյբուլաղ կամ Գյոգբուլաղ, Դայաբաշի, Դոզլու, Մալիբեկ, Մեծիս, Ջյուջամիշ, Աղփիլաքյան,
Ջաֆարավատ, Չարդաք, Գյոբեկլու, Ալյար, Մալոշեն, Ալդիբուլաղ, Դաշբուլաղ, Մաբաթլու, Օրաբան:
Մեծ թվով հայեր բնակվում էին նաև Շաքի քաղաքում: 1918 թ. ամռանը օսմանցիների ու մուսավաթա-
կանների համատեղ կազմակերպած հայերի զանգվածային ջարդերից հետո վերը նշված բոլոր 17 գյու-
ղերն էլ հայաթափ են եղել: Միայն մի քանի գյուղերից մազապուրծ փրկված հայերը (գլխավորապես Մա-
բաթլու գյուղից) անցնելով Ալազան գետը երկար ու կործանարար դեգերումներից հետո (անտուն, սով, հի-
վանդություններ) ի վերջո միայն 1922 թ. հիմնադրում են նոր գյուղ (այժմ՝ Վրաստանի հանրապետություն,
Ծիթեկի-Շղարայի շրջան, Կարմիր Սաբաթլու գյուղ):²⁵¹ Շրջանի տարածքում մինչև 1988-ը չնչին թվով հա-
յեր բնակվում էին միայն Շաքի քաղաքում (մայրենի դպրոց չունեին), իսկ վերոհիշյալ բոլոր գյուղերը կամ
անբնակ էին և կամ՝ բրբաբնակ:

Շաքիի շրջանի տարածքում մեծ թիվ են կազմում նաև XVIII դարի կեսերից կրոնափոխ եղած (մահ-
մեդականացված) հայերով բնակեցված (այժմ իրենց համարում են ադրբեջանցիներ) գյուղերը: Դրան-
ցից են՝ Քիշ, Ջայգիտ, Պարտեզ, Զունգյուտ (Բաշ և Դշլաղ), Թուրք-Օրաբան և այլն: Շրջանի տարած-
քում հայ մշակույթի հուշարձանները սփռված են ամենուր, ինչպես 1918 թ-ից հայաթափ եղած գյուղերում
ու դրանց շրջակայքում, այնպես էլ դավանափոխ բնակչություն ունեցող հին հայկական գյուղերում:

Առանձնապես արժեքավոր են՝ Քիշ գյուղի Սբ. Աստվածածին, Շաքիի Սբ. Հովհաննես, Զունգյուտի
Սբ. Աստվածածին եկեղեցիները, Պարտեզ գյուղի Սբ. Գևորգ և Սբ. Գեղարդ վանքերը, Շաքի քաղաքի
բնակելի ու հասարակական շենքերը, երեք եկեղեցիները, բազմաթիվ հին գերեզմանոցները, խաչքարեր
ու տապանաքարեր: Պահպանվել են նաև վիմագիր արձանագրություններ: Ի դեպ նախկինում շրջանի
տարածքում դրանց հավաքման ու հրատարակման գործով զբաղվել է միայն երախտաշատ Մակար Ե-
պիսկոպոս Բարխուտարյանցը, որի փորքիկ հավաքածուն՝ ընդամենը 13 արձանագրություն, գավառի
պատմության ուսումնասիրության առումով մինչև օրս հանդիսացել է եզակի աղբյուր: Մեր կողմից շրջա-
նի տարածքում կատարած համապատասխան աշխատանքների ընթացքում հավաքվեց ևս 24 արձա-
նագրություն, որոնք բոլորը միասին՝ 37 միավոր արձանագրություն ներկայացնում ենք ստորև:

ԱԼՅԱՐ

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ, ներկայումս ադր-
բեջանաբնակ գյուղ՝ շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ:
Միավորված է Ալդիբուլաղի տնտեսության հետ:
Հայտնի է, որ այս գյուղի բնակչությունը գլխավո-

րապես գաղթել էր նույն գավառի (շրջանի) հիմա-
վորք ու նշանավոր Պասնճաղ²⁵² գյուղից: 1888-ին

251. Տե՛ս մեր՝ Հայաստանի հայերի միակ գյուղը Կախեթում. Մա-
բաթլու, «ՀՀ», 1995, № 205, 17 օգոստոսի, էջ 2:

252. Մ. Կարապետյան, Պասնճաղ. գյուղատեղի, որի անունը
արժեն հիշել, «ՀՀ», 1995, № 200, 12 օգոստոսի, էջ 3:

Մ. Բարխուտարյանցի այցելության ժամանակ ուներ 50 տուն՝ 299 բնակիչ (154 արական և 145 իգական):²⁵³ 1914 թ. Այսարն ուներ 291 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁵⁴ Գյուղի բնակչության մեծամասնությունը զոհ է գնացել 1918 թ.:

Գյուղի պատմական հուշարձաններից արժեքավոր էր Մր. Աստվածածին եկեղեցին՝ կառուցված 1885 թ.: Պահպանվում է հայկական գերեզմանոցը XIX-XX դդ-ին վերաբերող արձանագիր տապանաքարերով:

410. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, վրան եղել է հակիրճ հիշատակություն՝ միայն թվականը: 1885 - ԻՆ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 261:

Ծանոթ. Ըստ վավերագրերի Այսար գյուղում եկեղեցի գոյություն է ունեցել դեռևս 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 95): Այն հիշվում է նաև 1870 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5570, ք. 1): Հայտնի է, որ 1884 թ. այսարցիները ստացել էին իրենց քայքայված եկեղեցին նորոգելու քույրավորություն (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7849, ք. 1): Ստացվում է, որ 1885 թվականը, որը փորագրված է եղել եկեղեցու վրա, նորոգության ավարտի տարին է, որը սակայն Մ. Բարխուտարյանցը համարել է կառուցման տարին:

ԳՅՈՅԲՈՒԼԱՂ (ԳՅՈԳԲՈՒԼԱՂ)

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ, ներկայումս աղքատ բնակավայր հայտնի էր 27 կմ հարավ: Ըստ գյուղում ու շրջակայքում պահպանված պատմաճարտարապետական հուշարձանների ու սուրճահարկի տարածության սա ևս հնագույն ժամանակներից հայաբնակ է եղել, սակայն գավառի շատ գյուղերի նման XVIII դարի կեսերին խաների հայա-հալած քաղաքականությունից ստիպված լքվել է ու դարձել անբնակ: Բնակչությունը ցրվել է զանազան վայրեր: Նույն դարի վերջերին գյուղը վերըստին կենդանացել է ի հաշիվ արցախահայ վերաբնակիչների: Հայտնի է, որ դրանց հիմնական մասը արտագաղթել էր Խաչեն և Ջրաբերդ գավառներից: Նորաբնակ հայերը Արցախից իրենց հետ բերել էին նաև սուրբ մատուցներ, ձեռագրեր: 1874 թ. գյուղն ուներ 1223 հայ բնակիչ:²⁵⁵ 1886թ. այն կազմում էր 1206 մարդ:²⁵⁶ Մ. Բարխուտարյանցն արձանագրել է 184 տուն (500 արական, 375 իգական) բնակիչ:²⁵⁷ XIX դարի վերջերից գյուղի բնակչությունը նկատելի ավելացել է և արդեն 1914 թ. կազմում էր 1489 մարդ (բոլորն էլ հայեր):²⁵⁸ 1918 թ. գյուղի հայ բնակչությունը զոհ է գնացել օսմանյան և մուսավաթական հրոսակախմբերին:

Գյուղամիջի Մր. Աստվածածին եկեղեցին, որն հիշվում է դեռևս 1851 թ-ից²⁵⁹ ներկայումս գո-

յություն չունի: Պահպանվում է հայկական ընդարձակ գերեզմանոցը, որ բազմաթիվ են XIX-XX դդ-ին վերաբերող տապանագրերը:

Գյուղի արևելյան կողմի ձորի արևելյան սարավանդի ստորոտում պահպանվում է մի ավերակ մատուռ, իսկ շուրջը գերեզմանոց: Վերջինս հարուստ է անտաշ սալանման տապանաքարերով: Մատուռը կառուցված է եղել սրբատաշ չեչ քարատեսակով: Հնավայրը հայտնի է «Եղիշ Առաքել» անվամբ:

411. ԵՂԻՇ-ԱՌԱՔԵԼ ՄԱՏՈՒՌ, խորանի ներսի կողմում, մի անտաշ որձաքարի վրա եղել է. ԽԱՉՍ ԱԼԹԱՐ ԿԱԶԻՆ Է. Ի:
Հրատ. Բարխուտարյանց, 236:

ԴԱՇԲՈՒԼԱՂ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ, ներկայումս՝ քրքարե-նակ գյուղ շրջակայքում 26 կմ հարավ-արևմուտք: Միավորված է Ղարադաղլի տնտեսության հետ: Հնում գավառի ամենահայտնի, մարդաշատ ու բարգավաճ գյուղերից մեկն էր: Ականատեսի նկարագրությամբ Դաշբուլաղի հայերը. «...գոլանի քաջությամբ հռչակեալ կան ի մեջ շրջակայ գաւառաց, վասն որոյ լեռնականը չհամարձակին ամենին մխիլ ի բնակութիւնս, ի հօտ եւ ի անդեայս սոցա, դիտելով թէ առաւել ունին վնասիլ քան թէ շահիլ... ինքեանք անձանձիր աշխատասէրք: Աստ բնակին ազնուական գերդաստանք Ասրի բեգեանց, զորութիւնն որոց դրդեցոյց զբանակս Պարսից անհնարին հարուածովք ի 1826 ամի»:²⁶⁰ 1850-ական թթ գյուղն ուներ 150 տուն հայ բնակչություն:²⁶¹ 1874 թ. այն կազմում էր 1914 մարդ:²⁶² Գյուղում կար մեկ եկեղեցի և 3 ձիթհան: 1886 թ. Դաշբուլաղի բնակչությունը զգալի չափով աճել էր և հասել 3135 մարդու:²⁶³ Մ. Բարխուտարյանցը արձանագրել է միայն 1355 մարդ, 200 տուն (707 արական, 648 իգական): Նշված ժամանակաշրջանում գյուղում կար նաև ձիթհան (քանակը չի նշված և հողմադրի):²⁶⁴ 1914 թ. Դաշբուլաղն ուներ 2637 հայ բնակիչ:²⁶⁵ Գյուղի բնակչությունը գրեթե ամբողջապես ոչնչացվել է 1918-1919 թթ., համալրելով նշված տարիներին հայաթափ դարձած գավառի տասնյակ գյուղերի ցանկը:

Գյուղամիջի Մր. Գևորգ եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Ըստ շինարարական արձանագրության այն կառուցված է եղել 1828 թ.:

Գյուղի գերեզմանոցի հին մասում պահպանվում են բազմաթիվ տապանաքարեր, որոնք պատ-

253. Մ. Բարխուտարյանց, էջ 261:

254. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 87:

255. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 215:

256. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ 156:

257. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 236:

258. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 102:

259. Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 95:

260. Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 375-376:

261. Նշվ. աշխ., էջ 375:

262. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 216:

263. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ 157:

264. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 237: Ընդ որում մեջ բերված տների և մարդկանց թվերի հետ հաշված են եղել նաև Սոկոտրու և Թերեքա գյուղերի բնակիչները:

265. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 116:

կանում են Դաշրուլադի հին ու բնիկ հայերին: Առանձնապես ընդարձակ է գերեզմանոցի նոր՝ XIX-XX դարերին վերաբերող հատվածը: Այդ մասում բազմաթիվ են արձանագիր տապանաքարերը:

Դաշրուլադի շրջակայքում՝ Դարա-դարա, Բյուրյուլյու, Սոկյուրլու (Ուռուտ), Մոլլա-դարա, Ինջիլյու, Թերեքա և Օհան սար կոչված տեղերում պահպանվում են հին գյուղատեղերի, եկեղեցիների ու գերեզմանոցների ավերակները:

412. ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ
ԳԵՈՐԳԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՌՅՍ Ի ՀԱՍԱՐԱԿ
ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ ԴԱՇԲՈՒԼԱՂՈՒ, ՌՄՀԷ
(1828):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 237:

413. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գերեզմանոցում.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՉԱՐԱԲԵՐԴՅԻ ՄԵԼԻՔ
ԱՌՍԱՄԻՆ ...:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 237:

Ծանոթ. Սա օրինական մեկքներից չի եղել (Մ. Բարխուտարեանց, էջ 237):

ՂԱՅԱԲԱՇԻ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ, ներկայումս քրքարեղձակ գյուղ՝ Արջկան գետի ձախ կողմի բարձրության վրա, Գետաշեն գյուղից գետի հոսանքով 6-7 կմ ցած, շրջկենտրոնից 60 կմ հարավ-արևելք: Գյուղը հնուց ի վեր հայաբնակ է եղել, սակայն XVIII դարում զրկվել է հայ բնակչությունից և միայն XIX դարի սկզբներին վերստին բնակեցվել Պարսկա-Հայքի Խոյ գավառից ու համանուն քաղաքից գաղթած հայերով: 1886 թ. գյուղն ուներ 1438 հայ բնակիչ:²⁶⁶ Նույն թվաբանակն է արձանագրել նաև Մ. Բարխուտարյանցը, այն է՝ 226 տուն (789 արական, 649 իգական):²⁶⁷ 1914 թ. Դաշարաշին ուներ 3138 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁶⁸ Գյուղի հայ բնակչությունը ոչնչացվել է 1918 թ. օսմանցիների և մուսավաթականների կողմից:

Գյուղամիջի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին ներկայումս չի պահպանվել: Հայտնի է, որ այն հիմնավորապես նորոգվել էր 1890 թ., ըստ որում՝ 1830թ. և նորոգման ենթարկված եկեղեցու տեղում: Գյուղում գործում էր արական միդասյա Սբ. Ներսիսյան ուսումնարանը: Պահպանվում է գյուղի գերեզմանոցը բազմաթիվ տապանաքարերով:

Գյուղի հարավային կողմի դաշտակի բերանին պահպանվում են գյուղատեղի, ավերակ եկեղեցու և գերեզմանոցի մնացորդները: Հնավայրը հայտնի է «Շինատեղ» անվամբ:

414. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, մի քարի վրա.

ՆՈՐՈԳԵՅԱԻ ԱՐԴԵԱՄԲԸ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ
Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՂԱՅԱԲԱՇԻ
ԳԻԴՋ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1830, 10 ԱՊՐԻԼԻ:
Հրատ. Բարխուտարեանց, 224:

415. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, այլ քարի վրա եղել է.

ԽՈՅԵՑԻՔ ՈՐ ԵԿԻՆ ՅԵՐԿԻՐՆ ՇԱՔԻ,
ԷՐ ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ ՈՍԾՁ, ԵՒ ՅԱՄԻ
ՏԵԱՌՆ 1807, ԵՒ ԱՅՍ ՂԱՅԱԲԱՇԻ
ԳԻԴՋ ԳԱԼՆ ԷՐ ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ ՈՍՀԳ,
ԵՒ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1824:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 224:

Ծանոթ. Գ.Մ.Մ. ստորագրությամբ մի քրքակցության մեջ կարդում ենք. «Խոյեցիք մեր կողմերը մտել են ճիշտ 1805 թուին: Դաշարաշի տեղափոխուելը Ջաֆա-րատից եղել է 1827 թուին...» («Նոր-Դար», 1895, № 73, էջ 3): Ինչպես տեսնում ենք, բնականների մեջ տարբերություններ կան, որը ճշտելու համար լրացուցիչ աղբյուրների ուսումնասիրություն է հարկավոր:

416. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, վերջին հիմնավոր նորոգությանը վերաբերող հակիրճ հիշատակությունը.

1890:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 224:

ՇԱՔԻ

Շաքի քաղաքի, ինչպես նաև ուրիշ հին քաղաքների (Փայտակարան, Պարտավ, Կապադակ) հիմնադրումը արաբական աղբյուրները (օրինակ՝ Բելազորին) վերագրում են պարսից Կավադ (ծն. թ. անհտ. - 531) քազավորին: Շաքին իրավամբ երկրամասի ամենահին քաղաքներից մեկն էր և իր բազմադարյան պատմության ընթացքում բազմիցս հիշատակվում էր քե հայկական և քե օտար աղբյուրներում: Վաղ միջնադարում այն քեմական եպիսկոպոսանիստ էր, որի առաջնորդներից մի քանիսը անգամ ընտրվել են կաթողիկոսներ: VI դարում Շաքին հիշատակվում է Նովիաննես Գաբեղենցի կաթողիկոսի (557-574) Աղվանից Արաս կաթողիկոսին (551-595) գրած նամակում՝ հավատարմ հաստատուն պահելու կապակցությամբ. «...Ամբակումայ՝ Շաքոյ եպիսկոպոսի ...»:²⁶⁹ VII դարի երկրորդ կեսում Աղվանից կաթողիկոս է հռչակվում նախկինում Շաքիի քեմի եպիսկոպոս տեր Եղիազարը. «... Եղիազար՝ այր քարի և ազնուական: Մա էր եպիսկոպոս ի Շաքոյ ...»:²⁷⁰

Կարգվելով կաթողիկոս սա գահակալում է 6 տարի՝ 683-689 թթ. «Տէր Եղիազար, ամս 2, յեպիսկոպոսութենէն Շաքոյ»:²⁷¹ Միևնույն ժամանակաշրջանում Շաքն անվամբ հիշատակվում է նաև շրջակա ողջ գավառը:²⁷² 764 թ. Շաքին ինչպես նաև

266. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ 160:

267. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 225:

268. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 138:

269. Մ. Կադանկատուացի, նշվ. աշխ., էջ 122:

270. Նշվ. աշխ., էջ 213:

271. Նշվ. աշխ., էջ 344:

272. Ամանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ա. Գ. Աբրահամյան, Երևան, 1944, էջ 348:

շրջակաները ավերվում են խազարների արշավանքի հետևանքով. «Բազում զորք գումարելով՝ (Խաբանը) հանձնեց զորավարներից մեկին, որի անունն էր Ռաթարխան՝ Խաբարի խորհուրդ տոհմից, և առաքեց մեր աշխարհի վրա, որը Եգիպտի ձեռքում էր: Ասպատակ սփռելով Կուր կոչված հզոր գետի հյուսիսային կողմերում, առան բազում գավառներ՝ Հեջար, Քաղա, Ոստան Մարգալանյան, Հաբանդ, Գեղավու, Շաբե, Բեխ, Խենի, Կամբեխճան, Խողմազ: Այս գավառները Աղվանից աշխարհում են»:²⁷³ 775 թ. Տարոնի Աշոտ իշխանի (748 թ. կուրացվել է, իսկ 761-ին մահացել Դարույնք ավանում) եղբոր՝ Ատրնեստեի երեք որդիները Տարոնից դիմում են Վրաստան և վրաց Արչիլ թագավորից (այն ժամանակ Արչիլը գտնվում էր Կախեթում) կալվածքներ ստանալու Շաբե (Շաբի) գավառում: Այդի գետակի ավազանից սկսած մինչև Ալազանի վերին հոսանքում գտնվող Գավազնի քաղաքը (ներկայիս Թելավի մոտ):²⁷⁴ Տարոնի հայ բազրատունի իշխանների՝ Շաբիում հաստատվելու 775 թ. դեպքերը իրենց արձագանքն են գտել վրաց մատենագրության մեջ. «Ատրնեստե կույրի եղբոր որդիք՝ երեք եղբայրները, որոնք այրեցին հորեղբոր աչքերը, Տարոնից էին եկել Շաբի ու հաստատվել այնտեղ Արչիլի հրամանով, քանի որ Կովկասի բոլոր ծայրերը Ռանի կողմից անբնակ էին դարձել ... և երեք եղբայրները հաստատվեցին մինչև Գուդգուլ (Գուդգուլ):»²⁷⁵

IX դարի սկզբներին Շաբիին և շրջակա գավառներին տիրում էր վերոհիշյալ իշխանական տան ներկայացուցիչ Սմբատի որդի Սահլը. «... Սահլ իբն Սուրբատը, քրիստոնյա մեկը հայկական բատրիկներից»:²⁷⁶ Սրան հաջորդում է որդին՝ Համամ-Հովհաննես (արաբները անվանում էին Մուավիա) թագավորը: Վերջինիս հաջորդում է որդին՝ Ատրնեստե թագավորը, որին էլ իր որդին՝ Իշխանիկ թագավորը:²⁷⁷ Այսպիսով Շաբիի հայ Բազրատունիների իշխանությունը, որը հիմնվել էր 775 թ. և հասել թագավորական աստիճանի, այդ իսկ կոչումով զոյատևել է մինչև 963 թ. այսինքն շուրջ 200 տարի:²⁷⁸

1124 թ. Շաբին ազատագրում և իր տիրույթներին է միացնում վրաց Դավիթ թագավորը. «Դավիթ թագավորը պարսիկների դեմ մղվող պատերազմներում մեծ քաջություն ու կորով էր հանդես բերում: Նա բազմիցս պարտության էր մատնել այլազգի զորքերին, կոտրել նրանց հզորությունը, զենքի ուժով նա պարսիկների ձեռքից բազմաթիվ և

նշանավոր գավառներ էր գրավել: Նա գրավեց Տիսիսի և Դմանիս քաղաքները, Շիրվանը, Շաբին և Շամքորը, նվաճեց բազում այլ գավառներ»:²⁷⁹

1160-ական թթ. հիշվում է. «... Երիսթավն Շաբեյ ...»:²⁸⁰ 1182 թ. Շաբիում հիշվում է Կյուրիկե թագավորը. «Ի ՇԼԱ թուին Լիպարիտն տաճիկ եղև: Կիւրիկէ Շաբոյ թագաւորն գնաց ի սուլտանն եւ դարձաւ անդրէն պատուով»:²⁸¹ XIII դարի սկզբներին Շաբին ազատագրում են հայոց Ջաքարյան իշխանները. «... Արառին տիրել սէփական ժառանգութեանն՝ նախնեաց մերո՛ւ, ետ ի ձեռս մեր յառաջ գանառիկ դղեակն Անբերդ, եւ զթագաւորանիստ քաղաքն Անի, ապա զամուրն. Բջնի, զՄարանդ, Միչք եւ Գաւազանք, ի Թաւրէժ, զԿարնոյ քաղաք մինչև Խլաք: զՇաբի եւ զՇրուան, ...»:²⁸² Ջաքարյանների կողմից Շաբիի ազատագրման մասին պահպանվել են նաև մատենագրական այլ տեղեկություններ:²⁸³ Ամբողջ XIII դարը ինչպես հայոց աշխարհի մնացած տեղերում, այնպես էլ օտարների լուծը թոթափած հայաշատ Շաբին ապրում էր ազատ, խաղաղ, բարգավաճ ու աշխույժ կյանքով: Այս ժամանակներում Շաբին նաև վաճառաշահ ծաղկուն քաղաք էր: Առանձնապես հայտնի էր իր բարձրորակ մետաքսով ու կաշեղենով. «Արմինիայում հայտնի նահանգ է (Շաբան-Ս. Կ.), որտեղի կաշեղենները հռչակավոր են»:²⁸⁴ 1497 թ. Շաբիում հիշվում է. «... Շահ-Հիւսէին անուն Շաբու պարոնն ...»:²⁸⁵ 1548 թ. Շաբին ավերում է պարսից թագավոր Շահ Թամազը:²⁸⁶ Նույն ժամանակներում Շաբիի տեր է հիշվում Հասան-բեկի որդի Դավիդ-Մահմադը:²⁸⁷ 1598 թ. քաղաքը գրավում են օսմանցիները. «986 թ. (1598), երբ Ալեքսանդրե խանը հպատակություն ցույց տվեց, նրան հանձնարարվեց Շաբի բերդի գրավումը: ... Հետո հարմար առիթ գտնելով գետն անցան և պաշարեցին Շաբիի բերդը: Բարձրյալն Աստծո բարերարությամբ նրանք բերդը գրավեցին փաղիշահական պետության համար: Իր հոր այդ ծառայության փոխարեն Լեվենդի որդին Մաքեդ-Սիրգան նշանակվեց այդ Էլայեթի իշխողը»:²⁸⁸ 1640 թ. դրությամբ Շաբին «Ունի 3000 տուն, 7 մեկրաքաշ: ... Ունի նաև խան, բաղնիք և շուկա: Ազգիներից և պարտեզներից անմահ մետաքս է ստացվում»:²⁸⁹ 1716 թ. Շաբին ենթարկվել է ավեր

273. Վանդ, Պատմություն, քաղաքագրությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1982, էջ 108:

274. Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 81:

275. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Ա, Երևան, 1934, էջ 196:

276. «Արաբացի մատենագիրները Հայաստանի մասին» հավաքեց և թարգմանեց Բազրատ Խալաթյանը, Վիեննա, 1919, էջ 92:

277. Մանրամասները տես՝ Մ. Գ. Բաբխուդյան, Արցախի, Շաբիի և Փառխոսի իշխանությունները, «ՊԲՀ», 1971, № 1, էջ 58-72:

278. Նույն տեղում:

279. Մատթեոս Ուտիայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 238-239:

280. Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդցոյ Պատմութիւն Տիեզերական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 127:

281. Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, Երևան, 1942, էջ 15:

282. «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ 6, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան, Հռ. Մ. Ջանիդյան, Երևան, 1977, էջ 22:

283. Ստեփանոս Օրբելյան, Մյունխենի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 316:

284. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց ժ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 84:

285. «ԺԵԳ», էջ 236:

286. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Գ, Երևան, 1955, էջ 62:

287. Նշվ. աշխ., էջ 16:

288. «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա, Երևան, 1961, էջ 38-39:

289. Էվլիյա Չելեբի, Երևան, 1967, էջ 88:

ման. «... ճարեցիք ... ավերեցին Ղարաբաղը, Շաքին»:²⁹⁰

XVIII դարի կեսերին Շաքիի խան է հիշվում Հաջի Չալաբը (Չալապ), որը 1753 թ. գրավել էր Շաքին և Շամախին:²⁹¹ Այս խանի հայրը տեղի այն հայերից էր, որոնք չղիմամալով դեռևս XVIII դարի սկզբներից սաստկացած կրոնական հալածանքներին՝ դավանափոխ էին եղել. «... այս Հաջի-Չալաբի հայրը հայ երեց էր, և ինքը Հաջի-Չալաբը մահմեդականացել էր»:²⁹² Սարսափելի հալածանքներից ու բռնություններից ազատվելու հույսով Շաքիի և համանուն ողջ գավառի քրիստոնյա բնակչությունը (այդ թվում մասամբ վրացիներ) օգնության խնդրանքով դիմումներ էին հղել ռուսաց Պետրոս Մեծ թագավորին, դրանցում նշելով իրենց օրհասական կացությունը:²⁹³ 1769 թ. զավառի քրիստոնյա բնակչության դրությունը նկարագրված է հետևյալ կերպ. «Այս երկրում բնակվում են շատ քրիստոնյաներ [դավանությանը] հայեր՝ բացահայտ, և վրացիներ՝ գաղտնի [աբար], մահմեդականներից երկյուղ կրելու պատճառով ...»:²⁹⁴ 1767 թ. Շաքի քաղաքում առավել ազդեցիկ հայերից հիշվում է Մահտեսի Դուկասը:²⁹⁵ 1796 թ. Շաքին շրջակայքի հետ մեկտեղ առաջին անգամ անցավ ռուսական տիրապետության տակ. «Իսկ գրաֆ Ջուրովը՝ յաղթել նուաճեալ զամենայն տիրոջս Աղուանից, հնազանդեցոյց զխանսն Բաքուայ, Լանքեարանայ, Շամախու, Նուխուայ, ...»:²⁹⁶

1797 թ. ռուսների ահից Ճարու-Բելաքան էր փախել Շաքիի Սուլեյման խանը:²⁹⁷ 1806 թ. Ցիցիանովը Շաքիի խան էր նշանակել Ջաֆար-Դուլի-Խանին:²⁹⁸ 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրով վերջնականապես ամրապնդվում է Շաքիի միացումը Ռուսաստանին, սակայն, ի մեծ հիասթափություն հայերի, դրանից նրանց ծանր վիճակը բնավ չի փոխանում և անգամ այն հարկատեսակը, որ հայերը առաջներում վճարում էին խաներին՝ իրենց քրիստոնյա լինելու պատճառով (հավատքի հարկ-դիմ-խալազի)²⁹⁹ չի վերացվում, իսկ նոր խանը հովանավորվում է ռուսական կառավարության կողմից: Միաժամանակ հայերի կողմից հակախանական յուրաքանչյուր ընդվզում դիտվում է իբրև հակացարական ու ավարտվում հալածանքներով, աքսորով:³⁰⁰ Արդեն 1826 թ. անընդհատ կրկնվող

պատերազմների հետևանքով Շաքիի հայերը գտնվում էին ծայրահեղ անմխիթար վիճակում. «... ի 1826 ամի ոչ սակաւ կրեցին զգալի վնաս ի գորաց Պարսից, եւ համարեա իջին ի վերջին չքաորութիւն»:³⁰¹ 1851-52 թթ. քաղաքում հայերը կազմում էին 288 տուն: Նրանք ունեին 2 ուսումնարան, 3 եկեղեցի: Գերակշռում էին մահմեդականները 1945 տուն սյունի և 412 տուն շիա: Կար նաև 1 տուն ռուս բնակչություն:³⁰² Ընդամենը 17945 մարդ,³⁰³ որից 14452 մահմեդական, 2003 հայ (1017 արական, 986 իգական):³⁰⁴ 1886 թ. վիճակագրությամբ քաղաքն ուներ 25894 բնակիչ, որից թաթարներ (մահմեդականներ)՝ 20972 (11704 արական, 9268 իգական), հայեր՝ 4666 (2616 արական, 2050 իգական), վրացիներ՝ 50 (33 արական, 17 իգական), ռուսներ 26 (8 արական, 18 իգական), գերմանացի 3 (1 արական, 2 իգական):³⁰⁵

1916 թ. քաղաքն ուներ 52243 բնակիչ, որից միայն 8009-ը՝ հայեր (4412 արական, 3597 իգական):³⁰⁶ 1918-20 թթ. ընթացքում Շաքին գրեթե ամբողջապես զրկվել է հայ բնակչությունից: Մասամբ բնաջնջվել են նաև քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները (ռուսներ, վրացիներ): 1921 թ. քաղաքն ուներ 21302 բնակիչ, իսկ 1923 թ. 19724 բնակիչ:³⁰⁷

Մեր օրերում քաղաքը բազմակողմանիորեն զարգացել է և հանդիսանում է Ադրբեյջանի հանրապետության գլխավոր քաղաքներից: 1981 թ. քաղաքի բնակչության թիվը աճել ու գրեթե հասել էր նախախորհրդային մակարդակին: Այդ թվականի մարդահամարով քաղաքն ուներ 50700 բնակիչ:³⁰⁸ 1985 թ. քաղաքում բնակվում էին նաև շուրջ 80 տուն հայեր, որոնք արդեն մի քանի տասնամյակ է, ինչ գուրկ էին ազգային դպրոցից: Ի դեպ, Շաքիի հայ բնակչությունը այդ տեսակետից բավական առաջադեմ է եղել հնում: Օրինակ՝ 1883 թ. քաղաքի 21474 բնակչից ուսանողներ էին 1228-ը և դրանցից 400-ը հայեր (800-ը մահմեդական, 28 այլ ազգությո-

290. «Վրաց աղբյուրները ...», հ. Գ, էջ 69:

291. Նշվ. աշխ., էջ 225:

292. Նշվ. աշխ., էջ 154:

293. Գ. Ա. Զոս, Նշվ. աշխ., էջ 427-428:

294. «Վրաց աղբյուրները ...» հ. Գ, էջ 154:

295. «Դիվան հայոց պատմութեան» Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, կազմեց Գյուտ Աղանյանց, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 611:

296. «Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին» աշխատասիրությամբ Ռ. Տ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 193:

297. Նշվ. աշխ., էջ 194:

298. «Վրաց. աղբյուրները ...», հ. Գ, էջ 206:

299. Մատենադարան, Կարողիկոսական Դիվան, քրթ. 27, վավ. 41:

300. Պ. Ա. Չոբանյան, Վրացական ուղեգրությունները ..., էջ 134:

301. Ս. Ջալալյանց, նշվ. աշխ., էջ 369:

302. «Кавказский Календарь на 1856г.», էջ 324:

303. «Кавказский Календарь на 1853г.», էջ 123:

304. «Кавказский Календарь на 1856г.», էջ 322-323:

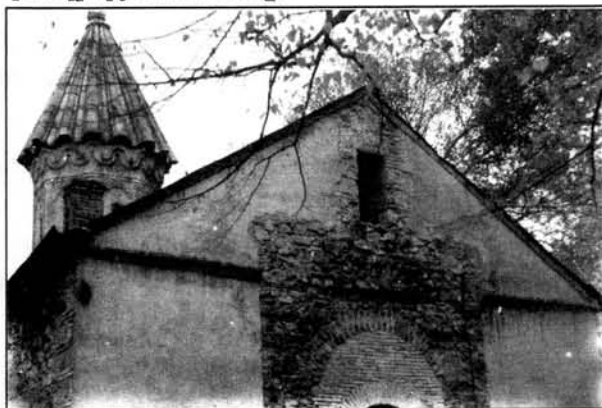
305. «Кавказский Календарь на 1897г.», Тифлис, 1896, էջ 52-53:

306. «Кавказский Календарь на 1917г.», Тифлис, 1916, էջ 52-53:

307. «Большая Советская Энциклопедия», том 1, Москва, 1926, էջ 642:

308. «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հ. 8, Երևան, 1982, էջ 474:

յուններ), այն դեպքում երբ հայ բնակչությունը տվյալ ժամանակ կազմում էր քաղաքի ամբողջ բնակչության 1/5 մասը:³⁰⁹

Սր. Աստվածածին և Սր. Մինաս եկեղեցիները

Շաքի քաղաքում պահպանվել են բազմաթիվ հայկական պատմական հուշարձաններ: Առանձնապես ուշագրավ են արևմտյան թաղի Սր. Աստվածածին գմբեթավոր եկեղեցին 1808-1833թթ. (ներկայումս օգտագործվում է որպես դեղատան պահեստ), կից՝ Սր. Մարիամյան օրիորդաց ուսումնարանի շենքը, արևելյան թաղի եռանավ բազիլիկ սրբատաշ քարերով կառուցված եկեղեցին, ընդարձակ հին գերեզմանոցը, միջնադարյան փոքրիկ եկեղեցին (XIII-XIV դդ.) գերեզմանոցի հարավային ծայրում, բազմաթիվ բնակելի և հասարակական բնույթի շենքեր XIX-XX դդ.:

Շաքի քաղաքում և տարածքում վիմագիր արձանագրությունների ուսումնասիրությամբ մալիկի-նում զբաղվել է միայն Մ. Բարխուտարյանը, որն էլ հավաքել ու հրատարակել է թվով 4 արձանագրություն: Դրանցում առկա են բազմաթիվ վրիպումներ: Մեր օրերում դրանց հետազոտմամբ զբաղվել է մալ. գրող Ս. Խանգադյանը, որի հրատարակած արձանագրություններում ցավոք նկատելի է խիստ արտահայտված ստեղծագործական մոտեցումը, իսկ արդյունքում՝ անճանաչելիորեն աղավաղված և հորինված մալադասություններ:

417. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, կառուցման առթիվ փորագրված է եղել.

ՄԿՄԵԱԼ Ի 1808 ԹՈՒԷՆ ՄԻՆՉԵԻ Ի 1833 ԹԻՆ ԵՒ ԱՄԱՐՏԵԱԼ ՍՈՒՐԱ ԱՍՏՈՒՄՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՐԴԵԱՄԲ ՂԱՐԻՔԱԿԱՆԱՅ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 264:

Ծանոթ. Սր. Աստվածածին եկեղեցին 1843 թ. հունվարի 20-ի գիշերը ենթարկվել էր կողոպտման: Հանցագործները կոտորելով եկեղեցու դուռը, ներսից գողացել էին արծաթյա անոթներ (Ֆ. 56, ց. 1, ա. 1278, ք. 1): 1858 թ. ճեղքված էր եկեղեցու սալակապ տանիքը երկու կողմերից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3890, ք. 2): 1913 թ. դրությամբ կառուցման ընթացքում էր եկեղեցուն արևմտյան կողմից կցված զանգակատան շենքը: Սրա կառուցումը հավանաբար մնացել է թերի (Ֆ. 56, ց. 6, գ. 1004, ք. 1): Կառուցվելիք զանգակատան մախազի հեղինակն էր Շաքի քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ Բեքրուղ Մելիք-Ալլահվերդյանը, որը 1916 թ. հունիսի 30-ի դրությամբ գտնվում էր ռազմաճակատում՝ որպես զինվոր (Ֆ. 56, ց. 6, գ. 1010, ք. 23):

418. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատի տակ: Հարթ ուղղանկյունաձև սալատապան է (նկ. 145).

Ի ՍՄԻՆ ՏԱՊ(Ա)ՆԻ ԱՆՓՈՓԵԱԼ ԴԵՆԻՍՈՐԴԻՆ ՍԱՀՏԵՍԻ՝ ԸՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՍԱՐՏԻՐՈՍ(ԵԱ)ՆՑՍ, ԵՄ ՍԵՐՈՒՆԴ ՄԵԾ ԱԶԳԻ, ԵԱԶԳԷՆ ՓԱՆԻԵԱՆՑ ԱԳՈՒԼԵԱՑ ՅԵՐԿՐԻ, 1842 ԹՎԻՆ, Յ(ՈՒ)ՆՎԱՐԻ 1-ԻՆ:

419. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան կողմում, շուրջ 50 մետր հեռու, Դարիպականաց (օտարական պանդուխտների) գերեզմանոցում: Ուղղանկյունաձև: Հարավային և հյուսիսային երեսներին համապատասխանաբար 9-ը և 3 տողերով փորագրված է (նկ. 146, 146ա).

ՀԱՆԳՉԻՄ ԱՍՏԱՆՕՐ ԴԱԻԹՍ ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ | ԾՈՒՆԴ ԱՐՑԱԽՈՒ ԵՐԿՐԻՆ ԶԱԶԱԶԱՆՑ, ՍԵՐՈՒՆԴ ԻՇԵԱՆԱՑ ԲՇ ՏԱՂ ԳԱՒԱԿԻ. ՍԵԼԻԶ ՀԱՅԿԱԶԻՆ ԵՒ ԲՀԱՏՈՒՐ ԲԵԿԻ, ՂԱՆԴՈՒԽՏՍ ՏԱՐԱԲԱՂԻ ՄՏԻ ՅԱՅՍ ԴԱՄԲԱՆ | ԿԱՐՕՏ ԴԵՌԱՀԱՍ ՈՐԴԻՑՍ ՍԻՐԱԿԱՆ, ՀԵՂԵԼՈՎ ԶԱՐՏՕՐՍ Ի ԾԱՆՐ ՍԱՀՃԻ, ԵԱՆՉԵՆՑԻ ԶՆՈՍԱ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՏԵՍՉԻ | ԵՐԵՍՈՒՆ ԱՍԵԱՅ ԿԵՆՕԶ ՎԱՆՃԱՆԵՑԱԻ, Ի ՍԵՊՏԵՄԵՐ 1823:

Մյուս երեսին.

ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՏԱՊԱՆԱԶԱՐՍ ԱՐԴԵԱՄԲԸՂ ՈՐԴԻՑ ՀԱՆԳՈՒՑԵԼՈՅՆ ՂԵՆԵՐԱԼ ՍԱՅՈՐԻ ԻՒԱՆԷԻ ԴԱԻԹԵԱՆ ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 264 (բաց է թողել հյուսիսային երեսին եղած երեք տողերը: Ունի մակ այլ մանր վրիպումներ):

420. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, մալադիին գրեթե կից հյուսիսային կողմում, նույնաձև.

Ի ՏԱՊԱՆԻՍ ՅԱՅՍԻԿ ԱՄՓՈՓԵԱԼ | ԵՍԱՐԻՆ ՇՈՒՇԱ ԶԱՂԱԶԱՑԻ | ԼՈՒՍԱՀՈ

309. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 215:

ԳԻ ՅՕՀԱՆԻՍԻ ՅՕՍԷԳԵՍՆ ԽԱՆՈՒՆՅ
ՀԱՆԳՈՒՅՅԵԼՈՅ Ի ՏԵՐԻ Ի ԽՈՐԻՆՆ Ի ԲԱ-
ՐԻՈՔ ԾԵՐՈՒԹԵԱՆ, ՈՐՔ | ՀԱՆԴԻՊԻՔ

ԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ. | 18. $\frac{10}{13}$. 27:

421. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, սալանման ուղղանկյու-
նաձև, գտնվում է նախորդ երկու տապանաքարերի
և Սր. Աստվածածին եկեղեցու միջև (նկ. 148).

ՕՎ ԱՅՐ ՊԱՆԴՈՒԽՏ ԴՈՒ ՋՍԱՅԼԻՍ | Ի
ՓԱՌՍ ՕՏԱՐ ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻՍԵՄ ՅՕՀԱ-
ՆԻՍ, ԻՍԿ ԽՈՅԵՑԻ | ԺԱՌԱՆԳՈՐԴ ՍԱ-
ՆՈՒԿՈՎԻ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ԱՍՏ ՏԱՊԱ-
ՆԻ | ՈՂՈՐՄԻՍ ՏԱԶ ԱՆԱՐԺԱՆԻՍ, ՍԱՐ-
ՏԻ 8-ԻՆ, 1840:

422. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, կից նախորդին, նույ-
նաձև (նկ. 149).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՈՒՍՏԻԱՆԻ, ԴՈՒՍՏՐ՝ ՊԱ-
ՊԻ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ | ԵՄ ԿՈՂԱԿԻՅ ՅՕՀԱ-
ՆԻՍ | ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ՍԱՆՈՒԿՈՎԻ, Ի
ՀԱՆԴԻՊԻՔ ԾԵՐ ԱՅՐ ՇԻՐՄԻ | ՈՂՈՐՄԻ
ՏՈՒՔ ՄԻ ՀԱՅՐՄԵՐԻ, | ՋԻ ԵԻ ԾԵՋ ՏԵՐ Ո-
ՂՈՐՄԻ Ի ՄԻՍ ԱՆԳԱՄԻՐ ԱՏԵՆԻ, 1841:

423. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդներից արև-
մուտք, տեղահան արած: Ընկած է կողքի վրա:
Ուղղանկյունաձև (մեր տեսած վերջին արձանա-
գիր տապանաքարն էր պանդուխտ հայերի գերեզ-
մանոցում).

ԱՍՏ ՆՆՋԷ ՍԱՐՏԻՐՈՍ ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ
| ՍԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ, 1865:

424. ՍՐ. ՀՈՒՓՄԻՍԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, հին գե-
րեզմանոցում: Արևելյան ճակատում ագուցված
սրբատաշ քարին փորագրված է (նկ. 151).

ՂԱՐԱԶԱՐՅԻ ԶԱՐՈՒՆՉԻ ՄՈՒՄԻՆ ՆՈ-
ՐՈԳ(Ե)Ց | Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՅՈՒՈՒՄԻՍԱՅ | ԿՈՒ-
ՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻ ՄՈՒՄՈՒՆ ՈՒՐ ԾԻ(Ո)ՂԱՅ
ՀՈԳՈՒՆ | 1282 Ն(1833):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 266 (ունի քաղաքի
աղավաղումներ, իսկ քվականը կամայաքար հրատա-
րակել է ՌՄԶԲ): Ս. Խանգաղյան, Ինչ են պատմում
քարերը..., «Մովսեսական Հայաստան», ամսագիր, 1986,
№ 6, էջ 30 (աղավաղված):

425. ՍՐ. ՀՈՒՓՄԻՍԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան
ճակատին ագուցված սրբատաշ քարին քանդակ-
ված է խաչ և փորագրված քառատող հակիրճ ար-
ձանագրություն (նկ. 152).

ԽԱՉ(Ս) ԲԱԵՆՕՍ ԷՄԱ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ
ՎԱՄՆ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳՈՒ | ԶԱՐՈՆՉԻ
ՄՈՍՈՒ:

426. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է Սր. Հռիփսիմե
մատուռի արմ. պատի տակ, մուտքի աջ կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԻԺ ԳԻՂԱՅԻ ՊԵՏՐՈՍ
ԱՆՈՒՆ ՆԱՀԱՏԱԿԻՆ, ՍԱ ԷՐ ՈՐԴԻ
ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՕՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔ ՏՈՒՔ Ո-
ՂՈՐՄԻ 1826 ԱՄԻ 13 ՍԵՊՏԵՄԵՐԻ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 266:

427. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հարթ անկանոն եզրագը-
ծով սալատապան, Սր. Հռիփսիմե եկեղեցու մոտ
(նկ. 153).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆԸՆ ԹԻՓԼԻՉՑԻ ԳԱԲ-
ՐԻԷԼԻՈՐԴԻ ՋԱՐԿԱՐ ԿԱՐՍՎԱՆԸՆ,
ՈՐ ԱՂ ՈՒ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՓՈԽԵՑԱՎ, ԹՎԻՆ
ՌՄԺ (1761):

428. Տապանաքար, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ: ՎԵՐ(ԻՆ) ԱԳ(ՈՒ)ԼԷՑԻ
ՋՂԷՑԱՆՅ ԴԱՎԻԹԻ ՈՐԴԻ ԴԱՎԻԹԻՆ,
ԹԻՎ | ՌՄՀ (1771):

429. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հարթ ուղղանկյունաձև
սալատապան: Գտնվում է Սր. Հռիփսիմե եկեղեցու
հյուսիս-արևելյան կողմում (նկ. 154).

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ|ԴԱՇՏՅԻ ՉԻԼՉԻԼ ԱԻԵ|
ՏԻՔԻ ՈՐԴԻ|ՀԱՅՐՈՒՄԻՆ, ՌՄԼԱ (1782):

430. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, հաքք ուղղանկյունաձև:
Գտնվում է Սր. Հռիփսիմն եկեղեցու հյուսիս-
արևելյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՇՏՅԻ ԴՈԼԻՋՆ|ԱՅ
ՀԱ(Յ)Ր(Ա)ՊԵՏԻ ՈՐԴԻ ՕՀԱՆԵՄԻՆ, ՈՐ
ԱՌ Ա(ԱՍՏՈՒԱ)Ծ ՓՈԽԵՑԱԻ, ՌՄԻԲ (1773):

431. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, հաքք սալաձև: Գտնվում
է Սր. Հռիփսիմն եկեղեցուց հյուսիս (շարքով իրար
կողք դրված քարերից է).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՓԱՆՅԻ ՈՂՈՐՄԱԾ ՀՈ-
ԳԻ ՆԵՐՍԵՍԻ ՈՐԴԻ|ԱԲՐԱՀԱՄՆ, ՌՄԻԵ
(1796) ՍԱՐԳԻ Ա(1):

432. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հռիփսիմն եկեղեցու
հյուսիսային կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐ(Ա)ՊԱ|ԳՅԷ ԴՈՂՅԷ
ՔԱՐՀԱՆ|ՕՀԱՆ(ԻՆ), ԹՎ(ԻՆ), ՌՄԿ (1811):
Ծանոթ. Դռղեղ=Տողեղ:

433. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հռիփսիմն եկեղեցու
հյուսիսային-արևելյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՔԱՍԱԼԵՆՅ ՀԱՅ|ՐԱՊԵՏԻ
ՈՐԴԻ ԿԱՆՋՅԻ ՌՍՏԱՄԻՆ, |ՌՄԿԲ (1813):

434. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հռիփսիմն մատուռի
հյուսիս-արևելյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ|ՅՕՀԱՆՆԵՍԻ| ՈՐԴԻ ԼՈՒ-
ՍԱ|ՀՈԳԻ ՏԻՐԱ|ՅՈՒ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՌՄՀԲ
(1823):

435. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հռիփսիմն եկեղեցու
հյուսիսային կողմում.

ՏԱՊԱՆՍ ՈՒՆՕՂ Է ՆՈՒԽԵՑԻ| ՊԱՐՈՆ
ՄԻՐՋԱՅ ԳԻԵԱՋԻՋՈՎԻ| ՍԱ ԷՐ ՎԱՐՊԵՏ
ՈՐՄՆԱԴԻԻ, 1851|ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔ ՏՈՒՔ
ՈՂՈՐՄԻ:

436. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հռիփսիմն եկեղեցու
արևմտյան կողմում.

Ի ՆԵՐՔՈՅ ՎԻՄԻՍ ԱՆՓՈՓԵԱԼ Է ՅՕՎ-
ՀԱՆՆԵՄՆ ՂԼԵՋԵԱՆՅ՝ ՆՈՒԽԻ ՔԱ| ՂԱ-
ՔԱՅԻ, 75 ԱՄԱՅ ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ 1862 Ա-
ՄԻՆ:

437. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հռիփսիմն եկեղեցու
արևմտյան կողմում, թեք բլրալանջին.

ԳԱՐԵԳԻՆ|ԳԱՍՊԱՐ|ԵԱՆ ԱՃՈՒՆՅ, |
1886 ⁸/₂₅:

438. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Եկեղեցու արևմտյան
կողմում.

ՅԱՅՍՍ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ|
ԿՕԼԼԵԺՄԿԻ ԱՍՏԵՍՏՈՐ ԳԱՍՊԱՐԱՅ|
ՏԵՐ ՅՕՍԷՓԵԱՆ ԹԱՐԽԱՆԵԱՆՅ, ԽՆԴ-
ԻԻ|Ի ՀԱՆԴԻՊ(Ո)ՂԱ(Ա)ՅՆ ՅԻՇԵԼ Ա(ՍՏՈՒ-

Ա)Ծ ՈՂՈՐՄԻ| ՎԱԽՃԱՆ(Ե)Յ(Ա)Ի Ի 21
Փ(Ե)ՏՐ(ՎԱՐԻ) 1873 ԱՄԻ:

439. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, եկեղեցու արևմտյան
կողմում.

Ի ՍՄԻՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԵԱԼ|ԴՆԻ ՄԱՐ-
ՄԻՆ ՍԱՐԳԱՐՏԻ| ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, ՈՐ Է
ԿԻՆ՝ ԲԱ| ԽԻՇԻ Ս(Ա)ՀԱԿԵԱՆ Ի ՇԱՄԱ|
ԽԵՑԻ, 1875 ԱՄԻ.

440. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախաբլի մոտ.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՎԱՂԱԹԱՌԱՍ|
ԲԺԻՇԿ ԲԷՀՊՈՒՏԻ, ՈՐԴԻՈՅ ԱՆՄԻԽ-
ԹԱՐ| ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ԹԱՐԽԱ-
ՆԵԱՆՅ, ԾՆԵԱԼ|Ի 1853 ԱՄԻ ԵՒ ՎԱԽՃԱ-
ՆԵԱԼ 1876 ԱՄԻ, Ի 16 ՄԱՐՏԻ:

441. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հռիփսիմն եկեղեցու
արևմտյան պատի տակ, մուտքի առջև (նկ. 155).

Ի ՆԵՐՔՈՅ ՎԻՄԻՍ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ|
ՆՈՒԽԵՑԻ ԹՈՎՍԱՍԱՅ ՏԵՐ ԹՈՎՍԱՍ|
ԵԱՆՅ, ՈՐ ՎԽՃՅ. 52 ԱՄԱՅ 3 ՅՆԻՐԻ 1884
Թ.:

*Հրատ. Ս. Խանգաղյան, նշվ. հոդվածը (անճանա-
չելորեն աղավաղված):*

442. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սր. Հռիփսիմն եկեղեցու
արևմտյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹ(ԻՒՆԻ)Ն
ԱՆՄԻԽ|ԹԱՐ ՔԱՀԱՆԱՅԻ Տ(Է)Ր ՅՕՍԷ-
ՓԵ(Ա)Ն ԹԱՐ|ԽԱՆԵԱՅ, ԽՆԴԻԷ Ի ՀԱՆ-
ԴԻՊՕՂ (Ա)ՑԻ| ՅԻՇԵԼ Ա(ԱՍՏՈՒԱ)Ծ Ո-
ՂՈՐՄԻ ԵՒ Վ(Ա)ԽՃ(Ա)Ն(Ե)ՑԱԻ Ի:

443. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գտնվում է քաղաքի հյու-
սիս-արևելյան կողմում, խանական ապարանքի
տարածքում, փոքրիկ գերեզմանոցում (նկ. 156).

Ի ՍՄԻՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ
ՕՏՍԱՎՆՈՅ| ՆԱՏՎՈՐՆԻ ՍԱՎԵՏՆԻԿ
ԵՒ ԿԱՎԱԼԵՐ ՊԱՎԵԼ|ՍՏԵՓԱՆՈՎԻՉ
ՍՈՒՐԱՇԿՈՅ ԲՈԼԻԲԱՇԵՎ, ԾՆԵԱԼ| 6-ԻՆ
ՆՈՅՆԵՐԵՐԻ, Ի 1816 ԱՄԻ, ՋՐԱԽԵԱԼ Ի
ԿԵՆԱՅ 17-Ն ՅՈՒՆՎԱՐԻ, Ի 1875 ԱՄԻ:

444. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, գտնվում է Սր. Մինաս
եկեղեցու մոտ, տան կամարակապ դարպասի ճա-
կատին ագուցված քարին եռատող փորագված է
(նկ. 157).

Ի 1885, ՏՈՒՆ|ԳԱՍՊԱՐԱՅ|ԱՋՈՒՆՅԵՆՅԻ:

*Ծանոթ. Հայտնի է, որ Գասպար Աջոնցենցյանը
1892-ին ընտրվել էր Կ. Բ. ընկերության վարչության ան-
դամ («Նոր-Դար», 1892, № 207, էջ 3), իսկ 1904 թ. կրում
էր երեցփոխի (ղեկառատ) պաշտոն և նրա գործու-
նեության շնորհիվ էր, որ Էջմիածնի սինդոք մույն թվի օ-
գոստոսի 25-ին թույլատրել էր, քաղաքի Սր. Մինաս եկե-
ղեցին մտրոգել և կից զանգակատուն կառուցել ծախսե-
լով դրանց վրա եկեղեցու զամարներից 1000 ռ. (Ֆ. 56, ց.
1-2, գ. 223, թ. 1-2):*

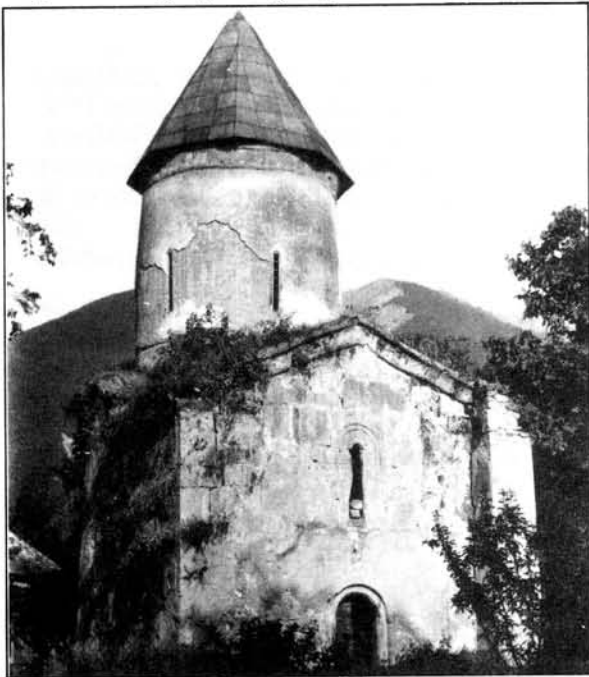
445. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, գտնվում է նախաբլից
թիչ վերև, մույն փողոցի վրա: Արձանագրությունը

փորագրված է տան առաջին հարկի պատին ա-
զուցված սրբատաշ քարին (նկ. 158).

ՏՈՒՆ ԱՌԱՔ(Է)ԼԵՅՕՍԷՓԵԱՆՑԻ, 1911
ՅԱՄԻ:

ՔԻՇ

Քիշը Շաքե գավառի կամ ներկայիս Շաքիի
շրջանի պատմական ու մարդաշատ գյուղերից է:
Գտնվում է Շաքի քաղաքից 5 կմ հյուսիս, համա-
մուն գետի աջ ափին: Գյուղի բնակիչների նախնի-
ները հայեր են եղել: Նրանք տեղի տալով խանա-
կան բռնություններին XVIII դարի կեսերին ընդու-
նել են մահմեդականությունը:³¹⁰

Քիշի բնակիչները. «...եղել են հայեր, որ մի
մասը բարբարոս խաների ճնշումից, հալածանքից
զաղթել է այս ու այն կողմ, իսկ միս մասն ընդունե-
լով մահմեդականությունն մնացել է այդտեղ...»:³¹¹
Նրանց ազգանունների մեջ. «հայկական անուն-
ներ դեռ շատ կան մնացած, օր. Սարգիս օղիմ,
Կարապետ օղիմ, Ասմեա օղիմ և այլն...»:³¹²
Գյուղամիջում ցայսօր կանգուն է Սր. Եղիշե Ա-
ռաքյալի անվամբ օծված գմբեթավոր եկեղեցին,
կառուցված 1244 թ.:³¹³ Եկեղեցու շրջապարսպի մեջ
1973 թ. մի արձանագրություն էր նկատել Ս. Դար-
չինյանը: Մեզ տրամադրած նրա մի լուսանկարից
էլ ստորև ներկայացնում ենք վերծանությունը.

446. ՊԱՐՄՊԱՊԱՍ. հնգատող արձանագ-
րությունը փորագրված է գետաբարի հղկված մա-
կերեսին (նկ. 159).

ԱՅՍ ՊԱՍԻ 17 ԳԱՋ ՏԵՂՆ ՇԻՆՈՒԱԾ Է
ԾԱՆԽԻՔ ՆՈՒՆԵՑԻ ՄԿՐՏԻՉԻ ՄՍԻՐԻ
(ԵԱ)ԱՆՑ, Ի Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ ԻԻՐ ԵԻ
ՇՆՈՂ(Ա)Ց, Ի Յ(ՈՒ)Լ(Ի)ՍԻ 1865:

Ծանոթ. Եկեղեցու շրջապարսպն ու կից մի քանի
սենյակները նորոգվել են վանահայր Արամյանցի օրոք:
Հերթական նորոգումը կատարվել է 1874 -ին («Արա-
րատ» ամսագիր, 1875, հունվար, էջ 31-32):

ՔՈՒՆԳՈՒՏ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 30 կմ հա-
րավ-արևելք, Շաքի-Վարդաշեն մայրուղու ձախ
կողմում 10 կմ հեռավորության վրա, աղբյուրա-
շատ ու անտառածածկ սարերով շրջապատված
գեղատեսիլ վայրում, Պարտեզ գետակի ափին:

Գյուղի հայ բնակչությունը բռնի դավանա-
փոխ է եղել XVIII դարի կեսերին: 1874 թ. Քուն-
գուտն ուներ 1261 մահմեդական (ծագումով հայ)
բնակչություն:³¹⁴

Իբրև մահմեդական բնակչություն ունեցող
գյուղ՝ Քունգուտը 1918 թ. գերծ է մնացել երկրա-
մաս ներխուժած թուրքական բանակի կատարած
ավերածությունից ու ջարդերից:

Գյուղը 1976 թ. ուներ 1152 բնակիչ (համար-
վում են աղբյուրեղանցներ),³¹⁵ որոնցում պահպանվել
են բազմաթիվ հայկական անուններ, ազգանուն-
ներ (մեծ մասամբ աղավաղված ձևով): Չեն մո-
ռացվել նաև հայկական շատ սովորություններ:

Գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրում պահ-
պանվել է կիսավեր մի եկեղեցի, որի վերաբերյալ
հայտնի են պատմական աղբատիկ տեղեկություն-
ներ: Եկեղեցին կոչվել է Սր. Աստվածածին: Այդ

մասին վկայող արձանագիր ծնծղա է տեսել Ս.
Բարխուտարյանը: 1695 թ.-ին Քունգուտի Սր.
Աստվածածին եկեղեցուն ընծայված ծնծղան
գտնվում էր Դաշրուլաղ գյուղի Սր. Գևորգ եկե-
ղեցուն (Շաքիի շրջանում):

Քունգուտի Սր. Աստվածածին եկեղեցին ունի
միանավ բազիլիկի հորինվածք: Արտաքին չափերն
են 8,4X5,3 մ: Այն կառուցված է համակ սրբատաշ

310. А. Яновский, О древней Кавказской Албании, "ЖМ
НП", 1846, к. 52, էջ 167-168:

311. «Նոր- դար», 1888, № 191, էջ 3:

312. «Նոր- դար», 1889, № 208, էջ 2:

313. "Кавказский Календарь на 1852г.", Т. 1851, էջ 271: Եկեղե-
ցու պատմական և ճարտարապետական մանրամասների
մասին տես մեր. "Памятники средневековой архитекту-
ры в гаварах Шаки и Капалак Собственно Албании"
("Кавказ и Византия", № 6, Երևան 1988, էջ 225- 230):

314. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 216:

315. «ԱՄՀ», հ. 2, Բաքու, 1978, էջ 47:

չէլ քարերով, կրաշաղախով: Եկեղեցու արևելյան և արևմտյան ճակատներից բացվում են մեկական դեպի մերս լայնացող լուսամուտներ: Այն ունի երկու մուտք՝ բացված հարավային և հյուսիսային ճակատներից (վերջինս եկեղեցուն կից սենյակի մեջ): Եկեղեցու որմերին արձանագրությունները չեն պահպանվել (տեղում չեն մուտքերի ճակատակալ քարերը): Ընդհանրապես եկեղեցին, թե մերսից և թե դրսից խիստ հողմնահար է ու քայքայված: Շատ տեղերում պոկված են երեսապատի սրբատաշ քարերը: Թաղը, որն իրականացված է եղել կիսաշրջանաձև, ներկայումս գրեթե ամբողջությամբ փլված է: Եկեղեցու հատակագծային, հորինվածքային, ճարտարապետական ու կառուցողական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս այն թվագրել IX-X դդ.:

Մը. Աստվածածին եկեղեցու շուրջ տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոց, ուր գտնված արձանագիր տապանաքարերի մեծ մասը, Մ. Բարխուտարյանցի վկայությամբ, ոչնչացրել էին մահմեդականացված հայերը: Դրանցում երախտա-

շատ գիտնականը միայն մեկ տապանագիր էր նկատել ու ընդօրինակել:

447. ԾՆԾՂԱ, գտնվում էր մինչև 1918 թ. հայաբնակ Դաշքուլաղ գյուղի Մը. Գևորգ եկեղեցում. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԾՆԾՂԱՅՍ ԶՈՒՆԳԻՏԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ, ԹՎ. ՌՃԽԴ (1695):

Հրատ. Բարխուտարյանց, 237:

448. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, երկաթ. տաշված սպիտակ քարի վրա եղել է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱՐՁԲՈՒՄՅԻ ՄՈՎՍԷՍԻ ՈՐԴԻ ԻՓԱԿՉԻ ԽՕՃԱ ՍԱԶԱՐԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ ՌՃԼԵ (1686):

Հրատ. Բարխուտարյանց, 268

Շանթ. Տապանագիրը մույնությամբ հրատարակել է նաև պրն. «Ողորդը» («Նոր-Դար», 1899, № 177, էջ 2) հայտնելով, որ. «Դա մի մաքուր տաշուած քար է, մէջ տեղը որորկ փոս ընկած, կռչվում է «դալաղ դաշի» (դալաղի քար)....»: 1984 թ. հնավայր կատարած մեր առաջին այցելության ժամանակ տապանաքարն արդեն անհայտացված էր:

ՎԱՐԴԱՇԵՆԻ ՇՐՋԱՆ

Վարդաշենի շրջանը կազմավորվել է 1930թ. օգոստոսի 8-ին: Այն զբաղեցնում է 1077 քառ. կմ մակերես: Մահմանականից է Շաքիի, Կուտաշենի և Դաղստանի՝ Ախտիի շրջաններին: Ունի մեկ քաղաք (շրջկենտրոն՝ Վարդաշենը) 36 գյուղ: Շրջանում գյուղական բնակչությունը կազմում է 82 տոկոս (1976, 1 հունվար):

1989-ին վերանվանվել է Օղուզ:

Մինչև 1918 թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայաբնակ էին 13 գյուղեր (3-ը՝ խառը ազգային կազմով). Վարդեշեն, Ճալեթ, Նորաշեն Զովլան, Օթմանլը, Թոփեր, Յաղուրլու (Հակոբի գյուղ), Խոշկաշեն, Մեծ Սոկուրլու, Փոքր Սոկուրլու, Վարդանլի, Փատառ: Մնացած բնակավայրերի մեծ մասը XVIII դարի առաջին կեսին դավանափոխության գնով բնաջնջումից փրկված, մահմեդականացված հայերի գյուղերն են, որոնք հետագա տասնամյակներում կորցնելով մայրենի լեզուն, ազգային նկարագիրը՝ խալաթ թուրքացան (ներկայումս համարվում են աղդեբջանցիներ):

Մինչև 1988-ի բռնազաղծը հայ բնակչություն ունեին շրջկենտրոն Վարդաշենը, Ճալեթ և Մեծ Սոկուրլու գյուղերը: Հայկական դարձ գործում էր միայն Ճալեթ գյուղում (միջնակարգ):

Հայկական պայամական հուշարձաններով շրջանում հարուստ են ինչպես մինչև 1918թ. հայաբնակ, այնպես էլ այն աղդեբջանական գյուղերը, որոնց նախնիները մահմեդականացված հայեր էին:

Մի շարք հնավայրեր հարուստ են նաև հայերեն վիմագիր արձանագրություններով: Դրանց ընդօրինակման ու հրատարակման գարծով նախկինում զբաղվել են Հ. Շահխաթունյանցն ու Մ. Բարխուտարյանցը, (միասին՝ 23 արձանագրություն): Տեղերում կատարած աշխատանքների ընթացքում մեր կողմից վերագտնվեցին նախկինում հրատարակված արձանագրություններից միայն 4-ը: Վերստուգելով դրանք, ինչպես նաև հավելելով նորահայտ 45 արձանագրություններ (ընդամենը 68 միավոր)՝ ներկայացնում ենք ստորև:

ՁԱՌԱՓ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ, ներկայումս թրքաբնակ գյուղ շրջկենտրոնից 12 կմ հարավ, Արջկան գետի ձախ կողմում: 1888 թվականին գյուղն ուներ 140 տուն՝ 759 հայ բնակիչ:³¹⁶ 1908թ. այն կազմել էր 586,³¹⁷ իսկ 1914թ. 610 մարդ:³¹⁸

316. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 223:

317. "Кавказский Календарь на 1910г.", էջ 225:

318. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 125:

Ձառափի բնակչությունը զոհ է գնացել 1918թ. ամռանը: Միայն մի քանի տասնամյակ անց հայաբնակ ու ամայի գյուղատեղում հաստատվել են թուրք վերաբնակիչներ:

Գյուղամիջի Մը. Գետրգ եկեղեցին ներկայումս չի պահպանվել: Նկատվում են բազմաթիվ տնատեղերի ավերակներ: Գյուղի հարավային կողմում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են ավելի քան 200 տապանաքարեր: Դրանց մի զգալի մասն արձանագիր է: Թվագրվածները վերաբերում են XIX-XX.:

Գյուղի հարավ-արևմտյան կողմում պահպանվում են հին գյուղատեղի, գերեզմանոցի եւ եկեղեցու (Սբ. Հովհաննես) ավերակները:

449. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, գտնվում է գերեզմանոցում.

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՋԱՌԱՊԵՑԻ ԻԲԱԿԵՆ/ՅԱՐՈՒ (ԹԻԻՆ) ԻՆ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԻՇԽԱՆԻՆ |...Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

450. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև, նույն տեղում (նկ. 160).

ՄՄԻՆ ՏԱՊԱՆ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՆ ԱՆՓՈՓԵՑԻՆ/ԱՍՏ ԱՆՆԱՅԻՆ, ԿԻՆ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Զ(ԱՀԱՆ)ԱՅԻՆ/ԴԱՏԵՐ ՅՈՎԱԿԻՍԱ Տ-(Է)Ր ՂԱԶԱՐԵԱՆՑԻՆ, | ՈՐ Է ՇՈՒՇՎԱ ԶԱՂԱԶԱՅԻ, ՈՂՈՐՄԻ Դ(ՈՒ)Զ/ԱՆՅԻՇԱՍԱԿ ՀԱՆԳՈՒՅԵԼՈՅՆ ..., 1866 ԱՄԻ:

451. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև, նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՋԱՐԱԲԵՑԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ՄԱՐԳԻՍ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ/ՄՈՒՍԱԻԼՅԱՆՑԻՆ 60 ԱՄԱՅ, ՈՎ ՀԱՆ/ԴԻՊՈԴԶ ՍՏԵԶ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ: 1873/ԱՄԻ:

452. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ (նկ. 161). ԱՄԻ Զ(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ի 1891, | 9 ՓԵՏՐՎ(Ա)ՐԻ, Թ(ՎԻՆ) Հ(ԱՅՈՅ) ՈՅԻ: | ՄԱՐԳԻՍ ՏԻՐԱՅՈՒՆ ԶՆԱԾԵ ՎԵՍԻՍ ՆԵՐՔՈՅ ՀՈՂՈՒՄԸ/ԲՆԱԿԻՉ ԷՐ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՆ ՋԱՌ(Ա)Փ ԳԵՂՈՒՄԸ/ՀԱՅՐՆ ԷՐ ԴՊԻՐ ԱՐԶԱԼ Տ(Է)Ր ՄԻՍՈՆԵԱՆԸ, | ԶԱՌԱՍՈՒՆ ԱՍԱՅ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԶԱԶ ՄԱՐԴԸ/ԹՈՂԵՑ ԱՍՏ ԻՐ ՏԱԴԱՐԿ ՄԱՐՄԻՆԸ/ԱՇԽԱՐՀԵՍ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԻՆԶԸ | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(Ր)ՄԻ ՅԻՇԵՆ ՏԱՊԱՆԻՍ ԿԱՐԴԵՑՈՂԸ:

453. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՈՒՆ ՆԻՆԳԻՑԻ ՋԱՐԳԱՐ ԳՐԻԳՈՐ ՄԵՅՐԱՆԵԱՆՅ, ԱՄԵԳ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄԻ) 1894Թ.:

454. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՋԱՌԱՎ ՓԵՑԻ ՏԷՐ ԱԶԱՐԵԱՅԻ, | ՈՐ Է ՈՐԹԻ ՄԱՐԶԱՐԱՅ, | ՎԱԽՆՃԱՆԵԱԼ Է 1901 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Տե՛ր Ազարիա Տե՛ր-Չաքարյանը արխիվային վավերագրերից մեկում հիշվում է 1888թ. որպես ծերունազարդ քահանա: Այդ թվին նա հավիում էր նաև մոտակա Վարդանի գյուղի հայ բնակչությանը (Ֆ.56, ց.1, գ. 8420, ք.1):

455. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Ջառափ գյուղի հարավ-արևմտյան կողմի գյուղատեղիի գերեզմանոցում. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԻԹԱՓԳՈՒՈՂԻ ՈՐԴԻ ՄՈՎՍԵՍԻՆ, ԹՎՆ ՈՄԻՆ (1796):
Հրատ. Բարխուտարեանց, 224:

Խոշկաշեն (այժմ՝ Ղարաբուլաղ) գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 34 կմ հարավ, Դուրկան գետի աջափնյա բարձրադիր սարահարթում: Գյուղը հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է 1434 թ. Խուշկաշեն ձեռով:³¹⁹

1888-ին գյուղն ուներ 77 տուն հայ բնակչությամբ (490 մարդ):³²⁰ 1908 թ. գյուղն ուներ 612,³²¹ իսկ 1914 թ. 1028 հայ բնակիչ:³²² Գյուղի ողջ բնակչությունը ոչնչացվել է 1918 թ. ամռանը օսմանյան թուրքերի եւ մուսավաթականների համատեղ կազմակերպած կոտորածների ժամանակ: Հայաթափ Խոշկաշենը վերստին բնակեցվել է միայն 1950-ական թթ.-ին լեզգիներով:

Գյուղի տարածքը չափազանց հարուստ է պատմական հուշարձաններով:

Բուն՝ գյուղամիջում պահանվում է արեւելյան թաղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (արևմտյան

Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը

թաղի Սբ. Եղիշե եկեղեցին քանդված է)՝ կառուցված 1887թ.: Պահպանվում են նաև երկու ընդարձակ գերեզմանոցները, ուր գտանք 21 արձանագիր տապանաքար (բոլորն էլ թվագրված XIX-XX դդ.):

Սբ. Եղիշե Առաքյալ վանքի գավթի մուտքը

319. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» մասն Ա, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 439:

320. Մ. Բարխուտարեանց, ԶՎ., աշխ., էջ 218:

321. "Кавказский Календарь на 1910г.", էջ 400:

322. "Кавказский Календарь на 1914г.", էջ 199:

Խոշկաշենի արևելյան կողմում, գյուղից շուրջ 0,5 կմ հեռու Դուրկան գետի ձորը նայող ամառաձածկ սարավանդին կիսավեր վիճակում է Սբ. Եղիշե Առաքյալի ամուրը կրող վանական համալիրը՝ բաղկացած մեկ եկեղեցուց, միաբանության սենյակներից եւ գերեզմանոցից։ Եկեղեցին ամբողջապես կառուցված է սրբատաշ և կոպտատաշ քարերով։ Վերջինս օգտագործված է միայն ներսում այն էլ կոնստրուկտիվ նվազ պատասխանատու հատվածներում։ Հորինվածքով եռանավ բազիլիկ է, որի թաղը հենված է մեկ զույգ սյուների վրա։ Եկեղեցուն արևմուտքից կից է գավիթը։ Վերջինս պատկանում է երկու զույգ փոխհատվող կամարներով իրականացված կենտրոնական զավիթների տիպին որոնց ընդարձակ թռիչքը, առանց միջանկյալ սյուների, պահել է ամբողջ ծածկը։ Գավիթին հարավային կողմից կից միաբանության թվով յոթ սենյակները ամբողջապես կառուցված են ամառաշ քարերով։ Սրանք միաժամանակ ողջ համալիրի առավել վաղ պահպանված կառույցներն են։ Վանքի բակում (հիմնականում հարավային կողմում) տարածվում է փոքրիկ գերեզմանոցը։³²³

456. ՍԲԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, գտնվում է Խոշկաշեն գյուղի արևելյան թաղամասում։ Հարավային ճակատից բացվող մուտքի բարավորին քառատող փորագրված է շինարարական արձանագրությունը (նկ. 162)։

ՇԻՆԵՑԱԻ ԽՈՇԿԱՇԵՆԻ ՎԱՆԻ ԳՈՒԴԻՍԻ
Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՍԻ | ՀԱՍԱ(ՐԱ) -
ԿՈՒԹ(ԵԱ)Ն | ԱՐԴԵԱՍԲՆ, 1887 ԱՄԻ։

Ծանոթ. Թե գյուղի գերեզմանոցներում պահպանված տապանագրերում եւ թե զրականության մեջ Խոշկաշենի նման անվանաձեւ չենք հանդիպել։ Ըստ երևույթին արձանագրության մեջ «ԿԱ» վանկի կրկնությունը գրչի կողմից թույլ տրված սխալ է։

457. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձեւ, գերեզմանոցում։

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՅՐԻ ԵՒ ՆՍՐԷ ՈՐԴԻ՝
Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՆ | ԱՐԺԱՆԵՑԱԻ ԱՅՍ
ՏԱՊԱՆԻՆ, | 1867 ԱՄԻ։

458. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձեւ (նկ. 163)։

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽՈՇԿԱՇԵՆԵՑԻ | ԲԺԻԸԿ
ՅԱՐՈԹ(ԻԻ)ՆԻՆ, ԷՐ ՈՐԴԻ ԲԱԿԱՐ
ԶՈՒԽԻՆ, ՕՎ ՀԱՆԴԻՊԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ
ՈՂՈՐՄԻ ԱՄԻ, 1888 ԱՄԻ։

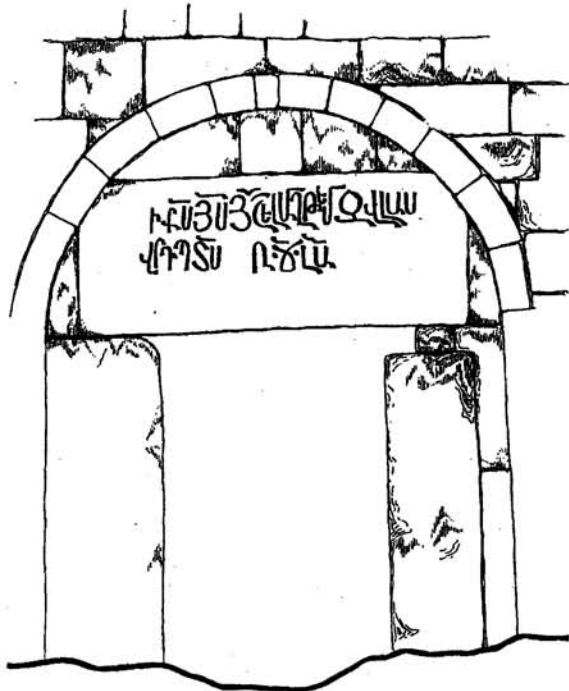
459. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձեւ։ Գտնվում է Եղիշե Առաքյալ վանքի բակում, փոքրիկ գերեզմանոցում։

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԽՈՇԿԱՇԵՆԵՑԻ | Տ(Է)Ր ՅԱ-
ՐՈԹՈՒՆԻ, ՈՎ ՀԱՆՏ(Ի)ՊԻ ՍՈՅՆ ՏԱ-
ՊԱՆԻ ԱՍԱՅԻ | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ,
1866 ԱՄԻ։

323. Համալիրի ճարտարապետական նկարագիրը առավել համաճանաչից տես մեր՝ «Պատմական Խոշկաշենը և նրա հուշարձանները», հոդվածը, «ԼՀԳ», 1985, №10, էջ 76-80։

460. ԵՂԻՇ ԱՌԱՔՅԱԼ ՎԱՆՔ, եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորին երկտող փորագրված է (նկ. 164)։

Ի Զ(ՐԻՍՏՈՍ)Ս Յ(ԻՍՈՒ)Ս Յ(Ի)ՇԵ(Ա)Լ
ՍԱՂԹԵՍ ԶՎԼԱՍ | Վ(Ա)ՐԴ(Ա)Պ(Ե)ՏՍ,
ՌՃԼԱ (1682)։

Հրատ. Բարխուտարեանց, 219 (թվականի մեջ բաց է թողել տասնավորը՝ Լ-ն)։

461. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում էր եկեղեցուն կից գավթի մեջ։ ճերկայումս մնացել է գավթի փլատակների տակ։

ՀԱՆԳԻՍ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ
ՊԱՇՆՃԱՎՅԻ, ՌՃԾԵ (1706)։

Հրատ. Բարխուտարեանց, 219։

ՃԱԼԵԹ

Երկրամասի ամենահայտնի ու հինավուրց գյուղերից մեկն է։ Գտնվում է շրջկենտրոնից 4 կմ արևմուտք։ Իբրեւ գրչօջախ գյուղը հայտնի է սկսած XV դարից։ Գյուղի վերաբերյալ բազմաթիվ մատենագրական ու վիմագրական տեղեկություններ են պահպանվել։³²⁴ XIX դարի կեսերին ճալեթն ուներ 150 տուն հայ բնակչություն։³²⁵ 1874 թ. այն կազմել էր 800,³²⁶ 1886թ. 1170,³²⁷ 1888-ին 1325 (200 տուն),³²⁸ 1908թ. 1669,³²⁹ իսկ 1914 թ. 1691

324. Տես՝ Հ.Վ. Կարապետյանի «Ճաղագ, ճալա քաղերը եւ նրանց տեղանվանական գործածությունը» հոդվածը, «ՊԲՀ», 1982, №2, էջ 157։

325. Ս.Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 376։

326. «Кавказский Календарь на 1885г.», էջ 216։

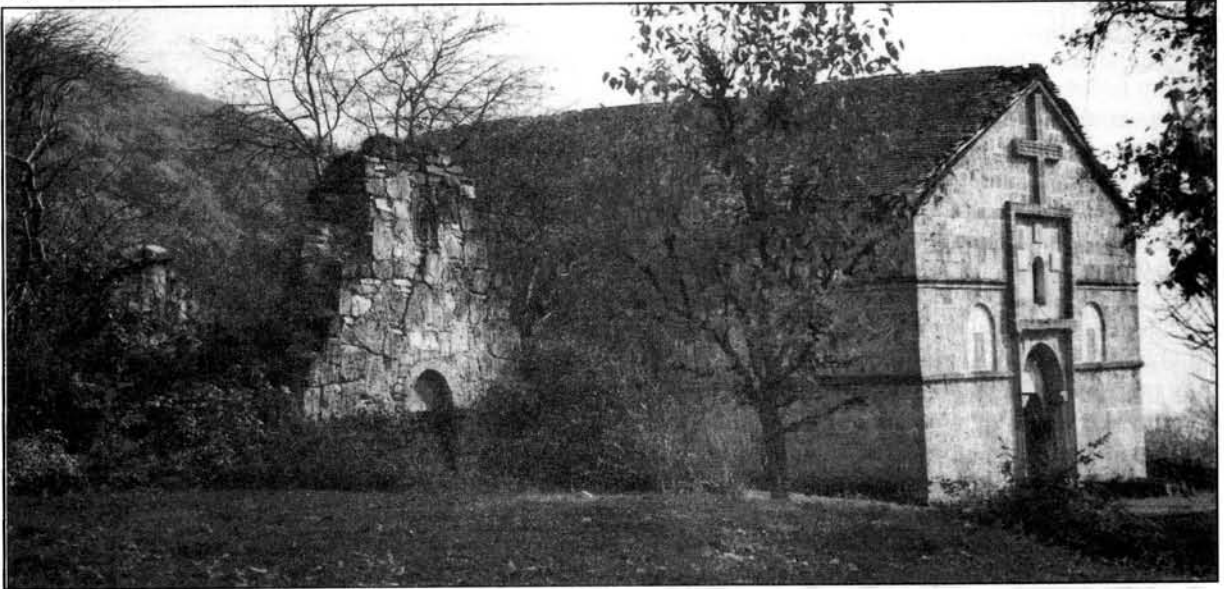
327. «Кавказский Календарь на 1894г.», էջ 157։

328. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 248-249։

329. «Кавказский Календарь на 1910г.», էջ 240։

մարդ³³⁰ (բոլորն էլ հայեր): Գյուղը մեծ կորուստներ է կրել 1918 թ.: 1978 թ. ճալեթն ուներ 959 բնակիչ:³³¹ 1988-ին բոլոր հայերը բռնագաղթվեցին(նրանց մի մասը վերաբնակվեց Նոյեմբերյանի շրջանում):

Ճալեթ գյուղը չափազանց հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղամիջում պահպանվում են երկու միջնադարյան եկեղեցիների մնացորդները: Դրանցից մեկը գտնվում է գյուղի հյուսիսային զերեզմանոցի ծայրում: Այն միանավ

Կաթողիկոսանիստ ճալեթ գյուղի Սբ. Աստվածածին վանքի հին (1411թ.) և նոր եկեղեցիները

բազիլիկ շենք է: Սա իր հատակագծային լուծումով կրկնում է Քիչ գյուղի Սբ. Եղիշե առաքյալ եկեղեցուն (Շաքիի շրջան): Հիմնական առանձնահատկությունը կայանում է ավագ խորանի արտաբուստ կիսաշրջանաձև լուծման մեջ: Գյուղամիջի մյուս եկեղեցին ներկայում ամբողջապես ծածկված է հողով ու փլատակներով: Սակայն պարզորոշ ուրվագծվում են նրա խաչաձև հատակագիծն ու հորինվածքը: Ի դեպ, նմանատիպ եկեղեցիները երկրամասի տարածքում խիստ սակավաթիվ են (առայժմ հայտնի է միայն Ջալգիտ գյուղի Սբ. Գեորգ եկեղեցին XIII-XIV դդ), եւ այդ իմաստով

ճալեթի խաչաձև եկեղեցու ուսումնասիրությունը էական նշանակություն ունի Բուն Աղվանքի հայ միջնադարյան ճարտարապետության ամբողջական ուսումնասիրության առումով: Այս եկեղեցու շուրջ եւս տարածվում է ոչ մեծ զերեզմանոց: Ճալեթի արեւելյան ծայրում, ներկայում անտառածածկ սարալանջին տարածվում է գյուղի հին ու մեծ զերեզմանոցներից մեկը եւս: Այստեղ պահպանված արձանագիր տապանաքարերը վերաբերում են XIX-XX դարերին:

Ճալեթի պատմաճարտարապետական հուշարձանների շարքում իրենց արժանի տեղն ունեն մանր բնակելի ամրակոտ բազմաթիվ քարաշեն տները: Դրանց մի մասը կրում է կառուցման առթիվ

330. "Кавказский Календарь на 1914г.", էջ 118:

331. И.З. Исмаилов, Район пятнадцати национальностей, Баку, 1981, էջ 3:

փորագրված արձանագրություն (թվագրվածները XIX դարի վերջերից մինչև XX դարի սկզբները):

Ճալեք գյուղի հյուսիսային ծայրում, անտառապատ սարերով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում, պահպանվում է Սբ. Աստվածածին հռչակավոր ու պատմական փառավոր անցյալով նշանավորված վանական համալիր-հուշարձանախումբը՝ բաղկացած երկու եկեղեցիներից, միաբանության սենյակներից, պարսպապատներից ու գերեզմանոցից: Վանքը երկրամասի հայտնի մշակութային կենտրոններից էր, գրչօջախ, կաթողիկոսանիստ (XV-XVI դդ-ում): Վանքի հին եկեղեցին կառուցվել է 1411 թ.: Հետագա դարերում այն ենթարկվել է մասնակի նորոգումների: Շենքն ունի միանավ թաղածածկ բազիլիկի հորինվածք: Կառուցված է անտաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով:

Սրբատաշ են միայն անկյունաքարերը: Վերանորոգումների ժամանակ օգտագործվել է նաև աղյուս:

Հուշարձանախմբի նոր կամ մեծ եկեղեցին կառուցվել է XIX դարում եւ նույնպես կոչվել է Սբ. Աստվածածին: Այն եռանավ բազիլիկ տիպի բավական շքեղ ու ընդարձակ կառույց է: Արտաքուստ ունի դարաշրջանին հատուկ ձևավորում: Առանձնապես շքեղ է լուծված արեւմտյան ճակատի հարդարանքը: Եկեղեցին ամբողջապես կառուցված է համակ սրբատաշ քարերով:

462. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է գյուղամիջի խաչածեղ հիմնավեր եկեղեցու մոտ ավերված փոքրիկ գերեզմանոցում: Ուղղանկյունաձեւ է (նկ. 165).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱԼԸԹԵՑԻ ՍԱՂԱԼԵՆՆԻՑ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԻ ՈՐԴԻ ԱՎԱԶԻՆ, լՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂԵ ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻՍ ՍԷ ԲԵՐԱՆ ԴՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ, 1857 ԱՄԻՆ, ՍԱՐԴԻ 1-ԻՆ:

463. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձեւ (նկ. 166).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱԼԸԹԵՑԻ ՂԱԶԱՐ ԲԱԼԼՈՒԵԱՆՅԻ, ՄՆԱՍ ՅԱՒՏԵՆԱԿԱՆՅԻ ՀՈՂ ՏԱՊԱՆԻ 1885 ԱՄԻ:

464. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է գյուղի վերին թաղի հիմնավեր բազիլիկի եկեղեցու շուրջ տարածված գերեզմանոցում: Երկարավուն սալաքար է (նկ. 167).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱԼԵԹԵՑԻ ՄԸԿԸՐՏԻՉ| ՀՕԱՆԵՍԵԱՆ, 1828 ԱՄԻ:

Ծանոթ. տասնավորը հնարավոր է նաև՝ 5 կարդալ:

465. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ նույնաձեւ (նկ. 168).

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ՃԱԼԵԹԵՑԻ ՍԱՐԳԻՍ ՅԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆԻ, 1860 ԱՄԻ:

466. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է ճալեք գյուղի արեւելյան կողմի մեծ գերեզմանոցում: Ուղղանկյունաձեւ է (նկ. 169).

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ՃԱԼԸԹԵՑԻ ԱՌԱՂԵԼ ՊԱՇԱՐԱԹԵԱՆԻ, ՕՎ ՈՔԿԱՐԴԱՍՅԷ, ԱՍԱՍՅԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ, 1851 ԱՄԻ:

Ծանոթ. ճալեքում հաստատված Պաշարաթյանները սերում էին Արցախի Պաշարաթ (Բաշարաթ) գյուղից (այժմ՝ Ղուբարքիի շրջանում):

467. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդին գրեթե կից, նույնաձեւ (նկ. 170).

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ՃԱԼԵԹԵՑԻ ԽԱԶԱՆ ԲԱՇԱՐԱԹԵ(Ա)ՆԻ, ՕՎ ՀԱՆՏԻՊՈՂԵ ԱՍԱՅԷԸ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ 1854 ԱՄԻ:

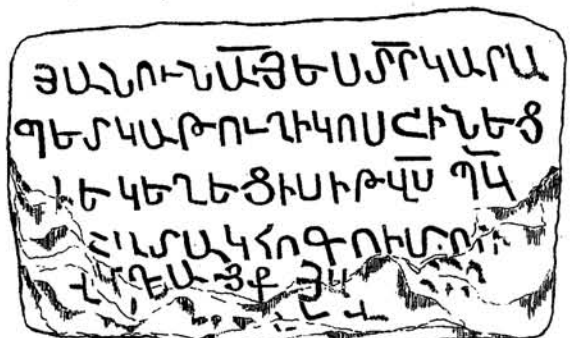
468. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձեւ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱԼԵԹ ԳԻՂԱՅԻ ԲԱՇԱՐԱԹԵԱՆՆԻ ԲԱԲԻ ՈՐԴԻ ՅՕՀԱՆՆԻՍԻՆ, ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂԵ ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻՍ ՄԻԱԲԵՐԱՆ ՏՈՒՔ| Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ՏԵԱՌՆ 1855| ԵՒ ՓՐԿՉԱԿԱՆ Հ(Ա)Յ(Ո)Ց 1304, ՍԱՅԻՍ 8 ԻՆ:

469. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձեւ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱԼԸԹԵՑԻ ԱԽԵՏ ՊԱՇԱՐԱԹԵԱՆԻ ԻԻՐ ԵՂՊԱՐԸՆ ԿԴԱԿ ԷԻՆ| ԱՐԷԼ, ԱՎԵՏԸՆ ԿԱՏԱՐԷՑ ԻԻՐ ՊԱՐՏԻՑ ՊՐԾԱԻ, ՕՎ ՈՔ ԿԱՐԹԱՍՅԷ ԱՍԱՅԷԸ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ԳՐՎԵՑԱԻ ԿԵԴԱՅ 1858|ԱՄԻ:

ՃԱԼԵԹԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆԸ

470. Հին ԵԿԵՂԵՑԻ, ավագ խորանից դեպի արևելք բացվող լուսամուտի ստորին մասում ներքուստ ագուցված քարին վեց տողով փորագրված է (նկ. 171, 171ա).

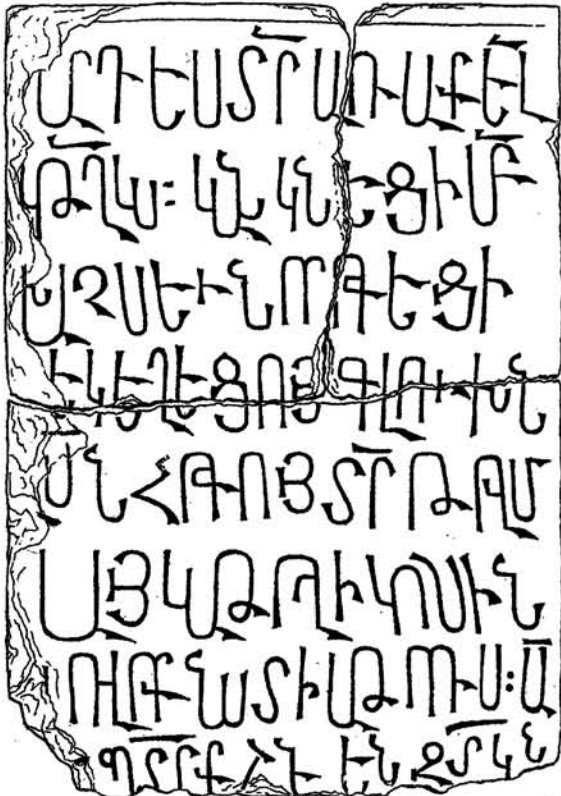
ՅԱՆՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ Տ(Է)Ր ԿԱՐԴԱՊԵՏ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍ ՇԻՆԵՑԻ[Ի] ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ԹՎ(Ի)Ս ՊԿ (1411), ՅԻՇԱՍԱԿ ՀՈԳՈ ԻՍՈ, ՈՐԸ ԴԱՐԴԱՐԴԱՅԸ ԳԱԹՍԻ| ՅԻՇԵՑԷԸ:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 379: Բարխուտարեանց, 249: Բացի այլ մանր տարբերություններից, երկուսի մոտ էլ բացակայում է «ՈՐԸ ԿԱՐԴԱՅԸ» բառերը:

471. ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, կառույցի նորոգման մասին պատմող արձանագիր քարը ներկայումս իր սկզբնական տեղից պոկված է եւ ջարդված երեք մասի, որի բոլոր կտորներն էլ բարեբախտաբար պահպանվում են մոտ կամ մեծ եկեղեցու ներսում: Ի սկզբանե քարը տեղադրված է եղել. «ներհակ դրուած է արտաքուստ տաճարի հարաւային որմի վերայ՝ սալկախից ցած, որ կարդացում է մեն ղծուարութեամբ» (նկ. 172).

ԱՐԴ ԵՍ Տ(Է)Ր ԱՌԱՔԵԼ | Կ(Ա)Թ(Ո)Ղ(Ի) Կ(Ո)Ս ԿԱՆԿՆԵՑԻ Ս(ՈՒՐ)Բ | ԽԱՉՍ ԵՒ ՆՈՐՈԳԵՑԻ | ԵԿԵՂԵՑՈՅ ԳԼՈՒԽՆ | ԿԱՄՆ ՀՈԳՈՅ Տ(Է)Ր ԹՈՎԱՄԱՍԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ | ՈՎ ՈՔ ՆՍՏԻ ԱԹՈՌՍ: Ա(1) | ՄԻՐ ԺԱՄ Պ(Ա)Տ(Ա)Ր(Ա)Ք... Ն Ջ(Ա) ՏԿ(Ի)Ն:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 249 (հրատարակել է խիստ աղավաղված ու բազմաթիվ վրիպումներով):
Ծանոթ. քվազրվում է XV դարի 2-րդ կեսով:
Լուսանկարը մեզ է տրամադրել պատմաբան Հրանուշ Խառատյանը (Առաքելյան):

472. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, սպիտակ գույնի: Գտնվելիս է եղել եկեղեցու մուտքի առջեւ: Ներկայումս չի նկատվում: Կարծում ենք, մնացել է շենքի փլատակների տակ եւ վերստին հնարավոր է հայտնաբերել միայն մաքրման աշքատանքներ կատարելուց հետո:

Ի ԹՎ ՋԻԴ (1475) ՀԱՆԳԻՍՏ ԹՈՎԱՍՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 379: Անփոփոխ վերահրատարակել է նաեւ Բարխուտարյանը (էջ 250):

473. Ի ԹՎ ՋԿ (1511) ԵՍ ՏՐ ԱՌԱՔԵԱԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳՆԵՑԻ ՎԵՐՍՏԻՆ ՊԱՐՈՆ ՀԱՄԱՐԲԵԿԷՆ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ԴՐԱՆ ՃԱԼԵԹ ԳԻՒՐԱ: ԳՈ (3000) ԹԱՆԿԱՅ ԽԱՐԾ ԱՐԻ. ԵՒ ՏՎԻ ՎԱՄՆ ՄԵՐ ՀՈԳՈՅՍ ՍՈՒՐԲ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՇԱՇՆԻՆՍ, ԵՒ ՈՎ ՀԱԿԱՌԱԿԻ ԱՅՍ ԳԻՒՂ ՃԱԼԵԹԻՍ, ԿԱՍ ԽԼԷ...:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 379-380 (տեղը չի նշել):
Վիճազիքը հրատարակվել է իբրեւ նախորդի շարունակություն սակայն բովանդակությունից հետևում է, թե այն կարող էր նաեւ այլ քարի վրա փորագրված լինել: Վիճազիքը անփոփոխ վերահրատարակել է նաեւ Բարխուտարյանը, հավանաբար առնելով Շահխաթունյանցից (էջ 250):

474. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, կից է եղել նախորդներին: Ներկայումս սա ևս մնացել է փլատակների տակ.

ԹԻՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՊԿ (1411) ... ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՐԻՑՍ ՎԵՀԻՑ ՈՐՔ ՕԾԵՑԵԱԼՔ Ի ՏՈՒՆՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ, ԱՍՏ ԹԱՓԱՌԱՅԵԱԼՔ ՅԱՅՆՍ ՄԻՋՈՑԻՑ, ԿԱՆ ԱՄՓՈԹԵՎԼՔ Ի ՆԵՐ ՏԱՊԱՆԻՑ, ՅԱՐ ՍՊԱՄԵՆ ՀԱՐՍՏՉԻՆ ԲՆԱԻՑ, ԱԿՆԿԱԼԵՆ ՅՈՒՍՈՎ ՊՏՂԱԼԻՑ:

Հրատ. Շահխաթունեանց, 380: Բարխուտարեանց, 250:

Ծանոթ. Արձանագրության բովանդակությունից եւ ոճից կարելի է ենթադրել, թե այն փորագրվել է ավելի ուշ ժամանակներում:

475. ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արեւմտյան ճակատին արտաքուստ, մուտքից վեր մի կիսակոփ քարին փորագրված է կիսատ արձանագրություն եւ կից մեկ փակագիր (նկ. 173)

ԻՆԲ...
ԻՍ...

476. ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, շքամուտքի հյուսիսային կողմի քանդակազարդ անկյունաքարին մեկ տող (նկ. 174).

ՍԱՐԳ(ԻՍ) Վ(Ա)Ր(ԴԱՊԵՏ):

477. ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներքուստ հյուսիսային պատին երկտող փորագրված է անհասկանալի տառերի շարք.

Բ, Ծ, Ա, Յ, | Ա, Մ, Ա, Թ, Ն, Վ:

478. ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատում արտաքուստ ագուցված նախշաքանդակ քարերից մեկի վրա պատկերված է խաչելության տեսարանը, ուր խաչափայտի վրա փորագրված է (նկ. 175).

ՅՆԹՀ:

Ծանոթ. Սա՝ «Յիսուս Նազուրեցի Թագավոր Հրէից» քառերի հապավված ձևն է:

479. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վանքի գերեզմանոցում: Հին եկեղեցու արևելյան կողմում: Ուղղանկյունաձև (նկ. 176).

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆՍ Է ԱՅԾԵՐՈՒՆԻ | ԽԱԼԱԹ - ՆՈՒՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ, | ՎԱՐԺՈՂ ՄԱՆԿԱՆՅ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ | ԼՈՒՄԱՏՈՒ ԼԵԱԼ ՀՈԳԵԿԱՆԻ, | Ի ՀՈՂ ՏԱՊԱՆ ԱՅՍՕՐ ԳՐՆԻ, | ՕՎ ՀԱՆԴԻՊՕՂԵ ԴՈՒԲ ՈՂՈՐՄԻ, 1829:

480. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նոր եկեղեցու արևմտյան կողմում, ուղղանկյունաձև (նկ. 177).

ԱՅՍ Է ԻՄ ՏԱՊԱՆ ՏԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻՍ | ՏԵՐ ՍԱՐԳԻՍՅԱՆԻՆ ՏԵՐ ԱՌԱԳՈՎԻՍ | ԱԶՆԻՒ ԱԶԳԱԿԱՆ ԶԱԶԻՍԱՅՆ ԴՐԵԼԻՍ | ՄԵՆԱՍ ՅԵԻԻՏԵԱՆ ՀՈՂ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՍ, | ՎԱՆՋԱՆՆ ԻՄ Է ՀԱՍ 1850 ԱՄԻՍ:

481. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նոր եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, նույնաձև (նկ. 178).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱԼԸԹԵՑԻ | ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏ | ՊՕՂՈՎՈՍԵԱՆ ՍԱՐՈՒՆԱՆԻՄԱՆՅ, 80 ԱՄԱՅ ՎԱՆՋԱՆՎԵՑԱԻ 10 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ, 1861 ԱՄԻ:

Ծանոթ. 1861թ. մարտին Պետրոս վարդապետ Մարութանյանը հիշվում է որպես Դալեթի վանքի միաբան (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4110, ք. 1):

482. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվելիս է եղել վանքի բակում: Մեր այցելությունների ընթացքում այն չենք գտել, բայց 1891թ. «Նոր-Դար» օրաթերքի թղթակից «Ուխտավորը» (N 155, էջ 3) ընթերցել է հետևյալը.

ԴԱՆԻԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԷԶՄԻԱՇՆԵՑԻ ԵՎ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՎԻՃԱԿԻՆ ԴԱԼԸԹԻ ԵՎ ՈՒՏԵԱՅ, ՎԱՆՃԱՆՆԵՑԱԻ ՌՄՋ (1757) ԹՈՒՆ ՀԱՅՈՑ:

Ծանոթ. Ուխտավորը նկատել է, որ «...Վանքի բազում ամփոփում կան շատ եպիսկոպոսների, վարդապետների շիրիմներ, որոնց վրայի արձանագրությունները ժամանակը մաշել անհետացրել է, միայն մեկի արձանագրությունը կարդացինք, ...», որը և ներկայացվեց:

ԴԱԼԸԹ ԳՅՈՒՂԻ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐԻ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

483. (նկ. 179)

ՏՈՒՆՍ ԱԼԻԶՄԱՆ | ՄԵԼԻԶՍԷԹԵԱՆՅԻ Է 1911 ԹԻՒՆ:

484. (նկ. 180)

ՏՈՒՆՍ Է | ԽԱԶԻ | ԲՈԼԻԵԱՆՅԻ | 1909 Թ.:

ՄԵԾ ՍՈԿՈՒԹԼՈՒ (ՈՒՌԵԿԱՆ)

Երկրամասի հինավուրց ու պատմական հարուստ անցյալով նշանավորված հայտնի ու բազմամարդ հայկական գյուղերից մեկն էր: Գտնվում է Դուրկան գետի աջ կողմում, գետափից շուրջ 5-6 կմ արևմուտք, շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ: Այն հայ մատենագրության մեջ մինևույն անփոփոխ Սոկուրլու անվամբ հիշատակվում է սկսած 1434 թվականից: Ամբողջ XV դարում ու նաև հետագայում գյուղում ստեղծվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնց պահպանված մի չնչին մասը հասել է մեզ ու պահվում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

XVIII դարում Սոկուրլուն համարվել է նաև Արցախից արտագաղթած հայերի հաշվին. «Եւ ոմն Բարսեղ անուն քահանայ որ էր բնիկ Ղարապաղու յերկրէն Խաչենու, եւ ի յազգէ Մելիքայ, էր ամո որ ընդ գնալոյ ժողովրդեանն սոքա եւս ազգաւ գնացեալ՝ էին եւ զՍոկուրլու գեղն նորոգ շինեալ եւ բնակեալ, որ եւ քան զայն՝ այլ առաւել ոչ գոյր ի մէջ գիւղօրէիցն»:³³² Իրողությունը վկայվում է նաև այլ աղբյուրներով,³³³ ինչպես նաեւ գյուղի գերեզմանոցում պահպանված տապանագրերի միջոցով:

Մեծ Սոկուրլուն 1886թ. ուներ 2184,³³⁴ 1888-ին 2107 (350 տուն)³³⁵ 1908թ. 2464,³³⁶ 1914թ. 2800³³⁷ հայ բնակչություն, որոնց մեծ մասը 1918 թ. հարևան տասնյակ հայկական բնակավայրերի օրինակով ենթարկվել է բնաջնջման: Կոտորածներից հրաշքով փրկված փոքրաթիվ հայ գյուղացիները Աղբրեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո վերստին համախմբվել են հայրենի ավերակված գյուղում ու շենացրել այն: Միաժամանակ, մինչ հայերի վերահաստատվելը, գյուղում հանգրվանել էին որոշ քանակությամբ մալականներ, որոնք ենթարկվելով նույն ճակատագրին՝ թողել էին հիմնական բնակության վայրերը (Գետաբակի Նոր Մարատովկա ու այլ գյուղերը):

1986-ին գյուղում բնակվում էին շուրջ 40 տուն հայեր: Կային նաև մալականներ (շուրջ 80 տուն), բրդեր (5 տուն), աղբրեջանցի թուրքեր (2 տուն):

332. Եսայի Հասան Զալալեանց, Պատմություն Համառու Աղանից երկրի, Յերուսաղէմ, 1868, էջ 27:

333. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 219-220:

334. "Кавказский Календарь на 1894г.", Тифлис, 1893, էջ 155:

335. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 221:

336. "Кавказский Календарь на 1910г.", էջ 204:

337. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 99:

1976թ. գյուղի ընդհանուր բնակչությունը կազմել է 997 մարդ,³³⁸ 1978 թ. այն կազմել է 1002 մարդ:³³⁹ Հայերը բռնագաղթվեցին 1988-ին դեկտեմբերին:

Մեծ Սոկոթուն, ինչպես եւ բնորոշ է հին ու մեծ գյուղերին հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Ցավոք, գյուղի ամենաարժեքավոր կառույցներից Սր. Աստվածածին եկեղեցին քանդել են մալականները 1920-ական թթ. սկզբներին, որի հետ մեկտեղ ոչնչացվել են մանի մի քանի քանկագին վիմագիր արձանագրությունները: Գյուղի շրջակայքում պահպանվել են հին գյուղատեղեր, գերեզմանոցներ: Առանձնապես ուշագրավ է Մեծ Սոկոթուն գյուղի խիստ ընդարձակ հայկական գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են ավելի քան 3000

տապանաքարեր: Դրանցից հները ակնհայտորեն վերաբերում են միջնադարին, սակայն ամարձանագիր են: Մեր գտած ամենահին թվակիր տապանագրերը XVII դարից էին:

485. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը: Մրա տեղը հրատարակիչը չի նշել: Ներկայումս պահպանված չէ. ԿԱՌՈՒՅԱԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՅԱԿՈՎԱՅ ԵՒ Ի ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՍԻՄԵՕՆԻ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՎԼԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ՇԱՍԱԽԵՑԻՈՅ, ԹՎ. ՌԴԻ (1671):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220:

Ծանոթ. Հետաքրքրական է, որ արձանագրության մեջ Հայոց Արեւից կողմանց կաթողիկոս է հիշատակված Սիմեոնը: Հայտնի է, որ 1671 թ. կաթողիկոս էր Պետրոս Խանձբեցին (1653-1675), իսկ Սիմեոնը ինքնակալ կաթողիկոս էր, որ Մոսկվայում կառուցելով Երից Մանկանց վանքը՝ հիմք էր դրել հակաթոք կաթողիկոսության:

486. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՁԱՆԳԱԿԱՏԱՆ վրա եղել է հետեւյալ արձանագրությունը.

ԱՅՍ ՅԻՇԱՏԱԿԸ ՄԻՄՕՆ ՅՈՎԱԹՓԱՆԻ ԴԱԻԻԹԵԱՆՅ, ԻՒՐ ԿԻՆ Է ՆԱԽՇՈՒՆ, ՈՐ ՈՐԴԻՔՆ Է ԱՎԱՆԷՍ, 1890:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220:

487. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ավագ խորանում ագուցված խաչքարին փորագրված է եղել.

ԹՎ. ՁԼԱ (1482):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220,

488. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատին փորագրված է եղել

ԹՎ. ՁԼԱ (1482):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220:

489. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, խորանի աջ կողմում փորագրված է եղել նորոգման մասին պատմող արձանագրությունը.

ԵՍ ՏԷՐ ՅՈՎԱԹՓՍ, ՈՐ ԼՈՒՍԱՌՈՐԵՑԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Է (7) ԹԻՋ ԱՂԲ ԿԱՐ, ՈՐ Է ԺԱՍԱՆԱԿ ՀԱՆԴԻ, ԹՎ. ՌՄ (1751):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220 (1751թ. Շաքիի խան էր Հաճի Չախաչի կոչվածը, որի հայրը երկրամասում մահմեդականություն ընդունած առաջին հայերից էր եւ որդին, որն արդեն մոլեռանդ մահմեդական էր, տարսափելի կրոնական հալածանքներ էր սկսել հայերի դեմ): Այս վիմագիրը «ԵՍ ՏՐ. ՅՕՄԷՓՐԱՍ... ՍԲ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Է... Թ. ՌՄ» ձեռով ընդօրինակել է ման Նոր-Դար»-ի (1891, N 41, էջ 3) քղբակիցը:

Ծանոթ. 1844թ. մարտի 15-ին եկեղեցին կողոպտվել է: Գողացված իրերից գտնվել են Վարդաշենցի երեա Նյուֆթալի Էյրազ օղլու մոտ, որից և հետ է պահանջվել (Ֆ. 56, g. 1, q. 1689, p. 3):

490. ԵՍ ՍԱՆԱՍԻ ԹՎ. ՈՆ (1156):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 221:

491. ԽԱԶԶԱՐ. նույն տեղում.

ԻՋ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 221:

Ծանոթ. Այս երկու խաչքարերի արձանագրությունները, ինչպես հեղինակն է գրում, արտագրել է «գլխավոր խաչքարերի վերայ... հողի տակից... քանդակում խիստ հնադարեան ձեռով»:

492. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ա-վերակների մեջ ընկած մի փոքրիկ բարավորի քարին փորագրված է միայն թվականը.

1890 ԱՄԻ:

493. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է եկեղեցատեղիի մոտ: Ուղղանկյունաձև է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ԻՍՐԱՅՅ ԷԼԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՀԱՅՐ Տ(Է)Ր ՅՕՎԱԹՓԻՆ ԿԱՄ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ՌՄՀԳ (1825):

494. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՕԿՈՒԹԼԵՑԻ ԵՒՐԴԻ Տ(Է)Ր ՊԱՂՏԱՍԱՐԻ Ե(Ի) ՏԻՐԱՅՈՒ ՅՕՀԱՆՆԷՍԻ, ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂԸ, ՌՄՀԶ (1827):

495. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, նույնաձև. ... ՏԱՊԱՆ ՍԵՕԳԻԹԼՈՒԹԵՑԻ ՏԷՐ ՅՈՎԱԹՓԻՆ, ՈՐ Է...ԵՒ ՀԱՅՐ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍ

338. «Աղբյուրանական Սովետական Հանրագիտարան» (աղբյուրեցանեան), հ. 2, Բաքու, 1978, էջ 301:

339. И.З. Исмаилов, *ՈՎ. աշխ.*, էջ 3:

Ե(Ի) ՏԵՐ ՍԱՐԳՍԻ |...1868 ԱՄԻ, ՕԳՈՍ-ՏՈՍ 9 ԻՆ:

496. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱԻԹԻ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ Տ(Ե)Ր ՄԿՐԴՉԻ, ԵՂԲԱՅՐ ԷՐ ՍԱՆԱՍ, ՅՈՎՍԷՓ ԵՒ ՄԽԱԿԻ ՈՐՏԻ ԱՓԿԱԶ ԱՌԹԵՐԻ ԳՈՐ ՏԵՐ 28 ԹՈՂԻ, ԿԱՐԴԱՅՈՂ ՏՈՒՐ ՈՂՈՐ-ՄԻ 1873 ԱՄԻ:

497. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գերեզմանոցի կենտրոնական մասում, ուղղանկյունաձև սալատապան է մեծ մասով խրված հողի մեջ.

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ | ՂԱԼԱԻ ՈՐԴԻ ՈՂԱՆ-ՃԱՆ(ԻՆ), | ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԽԳ (1694):

498. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ... ԱՅԲԱԶԻ ՕՎԱՆԷՄԻ, ՈՐ Է | ԳՈ(Ի)ՂԸՆ ԽՆԱՐԱՆԻ, ՈՐԴԻՆ Է ՄԻՍՕՆԸՆ | ԿԱՍ ԳՐԻԳՈՐԸՆ, ՊԵՏՐՈՍԸՆ ԿԱՍ ԱՅՍՐԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԽԵ (1796):

499. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱԿՆԱԶԱՐԻՆ, ԻԻՐ | ՈՐԴԻ Տ(Ե)Ր ՊԱՂՏԱՍԱՐԻՆ, ԳՐԵՅԻՄ ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԽԵ (1796):

500. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀՈԱՅԻՆ, ԻԻՐ ՈՐԴԻՆ Է ՀԱԹԱՍ ՔՈՆԻՆ, ԳԱՓՐԵԼՆ, ԱՆԱՆԵՍ, ՅԱՅԶՈՐԵԱՆ ԳԵՈՐԶ, ՄԱՐՏԻՐՈՍ, | ԱՐԶԱՍԱՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՇԸ (1809):

501. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՆ, ՈՐ Է | ՈՐԴԻ ՀԱԹԱՍ ՔՈՆԻՆ, ԱՆԱԻՆ | ԵՂԲԱՐՆ ԻՍ ՅՈՍԷՓ ԿԱՍ ԱՂԱԶԱՆ, ՔՈՒՐ ԻՍ ԶԱԼԻՆ ԿԱՍ ԽԱՆՈՒՍ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՇԹ (1810):

502. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գտնվում էր Պապիկ (Բարիկ) կոչված գյուղատեղի գերեզմանոցում, Մեծ Մոկոթլու գյուղի տարածքում.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՍԱՀԵԶԱՐԻՆ ԹՎ. ՌՃԾ (1701):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 222:

503 ԽԱՉԱՐՉԱՆ, գտնվում է գյուղի արևելյան կողմում, սարի գագաթին, Չեռնավոր կոչված սրբատեղում.

ԵՍ ՍԱՐԳԻՍ ՇԻՆԵՅԻ ԽԱՉՍ ԱՅՍ ՏԱԿԻՍ ԹՎ. ՊՅԳ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 221:

ՅԱՐՈՒԲԼՈՒ (ՀԱԿՈՒԹԻ ՇԵՆ)

Մինչև 1918թ. զուտ հայաբնակ, ներկայումս արքեպիսկոպոսական թուրքերով բնակեցված գյուղ շրջկենտրոնից շուրջ 20 կմ հարավ, Վարդաշեն-Եվլախ մայրուղու ձախ կողմում: Գյուղի վերաբեր-

յալ մատենագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել, սակայն պահպանված հուշարձանների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն առնչված միջնադարից արդեն զավառի խոշոր ու ծաղկուն բնակավայրերից էր: Յաղուբլուն ծննդավայրն է ճալեթի վանքում նստած Աղվանից Արիստակես կաթողիկոսի: Գյուղի բնակչությունը, դիմագրավելով բոլոր ահեղ փորձություններին (մանավանդ XVIII դարի կեսերի կոռնական հալածանքներին), նույն դարի վերջերին համարվել է ի հաշիվ արցախահայ զաղթականության: 1886թ. գյուղն ուներ 1126,³⁴⁰ 1914թ. 1357 հայ բնակիչ:³⁴¹

Գյուղամիջի Սբ. Մինաս և Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները ներկայումս գոյություն չունեն: Պահպանվում են երկու գերեզմանոցները, մեկը գյուղամիջում, երկրորդը՝ գյուղի հարավային կողմում, սարավանդին:

Գյուղում պահպանվում են հայ բնակիչներից մնացած քարաշեն ամրակոտ բնակելի շենքեր:

504. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, զարդարված խաչաքանդակներով, գտնվում էր գյուղամիջի գերեզմանոցում, հեղեղատի՝ ճանապարհի քանդած մասում: ԹՎ...ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԻԵԽԱԽ Է ԸՐՍ ՄԱԿԵՄ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍՆ Է:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 222-223:

Ծանոթ. Աղբյուրներում Արիստակես կաթողիկոսի վերաբերյալ պահպանվել են 1511-1516թթ. հիշատակություններ:

505. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույն գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև (նկ. 181).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՌՈՒՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒՅ | ՇԻՆՈՒԹԻՆԸ ՊԱՏՃԱՌ Է ԵՂԵԱԼ ՅԱՐՈՒԹԻՆ ԵԹ|...Ն ԵԱՂՈՒԲԼՈՒ ԳԵՂԶ, ՎԽՃ. 1898 ԱՄԻ, |...64 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿՈՒՍ:

Ծանոթ. Ինչպես վերևում արդեն նշել ենք Յաղուբլու գյուղի եկեղեցին կոչվում էր Սբ. Մինաս: Այն գտնվում էր գյուղի վերին մասում և ներքին թաղի բնակիչների համար դժվար էր ամեն օր այնտեղ հասնելը: Հենց այս հանգամանքը հաշվի առնելով է, որ ձեռնարկվում է 2-րդ՝ Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինությունը. «Հանգուցյալ Յաղուբլուն բնակ, որ միշտ իւր գիւղացիների վերայ մեծ խնամք էր տանում (խոսքը Հարություն բնկ Միլիկյանի մասին է - Ս.Կ.) իւր կենդանութեան ժամանակ (ինչպէս վկայում է ժողովուրդը) խոստանում է գիւղի մէջ իւր ծախքով եկեղեցի շինել տալու: Իսկայն եւեթ գիւղացիները բերում, պատրաստում են շինութեան հարկավոր իրերը, մնում է միայն շինութեան ձեռնարկելը, քայք վաղահաս մանր չէ թողնում իրագործելու այդ եւ այժմ սրբ. պարտականութիւնը մնում է նրա որդիների վերայ ...» («Նոր-Դար», 1887, N 151, էջ 2):

Ինչպես երևում է տապանաքարից, այնուամենայնիվ, գյուղի 2-րդ եկեղեցին կառուցվել է:

340. "Кавказский Календарь на 1894г", էջ 169:

341. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 214:

506. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնա-
ձև (նկ. 182).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԵՄԵՆՏ(Ա)Պ(Ա)ԿԻ ԱԹԱ-
ՆԵՍՄ ԹՈՍԱՍԵ(Ա)Ն, ԱՊՐԵՅԱ 68 ՏԱՐԻ,
ՏԱՆՈՒՏԵՐ(ՈՒ)Թ(Ի)Ն ՆՄ ԱՐԻ ԼՐԻՒ 6 Տ-
(Ա)Ր(Ի): ՏԱՆԿԱՆԵՐԸ ՅՐԵՒ ՏԻՆ ՄԵՉ |
1905Թ. ԵԱՐՈՒԲԼ(ՈՒ)Մ ԵԹԱՐԱՆՅ ԿԱՍԱ-
ՊԵՏԻ ՏՆ(ՈՒ)Մ:

507. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գյուղի հարավային կող-
մի գերեզմանոցում.

ԱՅՍ Է ԴԱԲԱՆ ԱՎԷԴԱՐԱՆՈՅԵՑԻ ԽՈ-
ՃԱ ԶԱՍԲԱՐԻ ԹՈՌՆԸ, ՍԱՐԶԻՆԻ ՈՐ-
ԹԻ, ՀԱՆԿՈՒՑԵԱԼ՝ ԴԱԼԼԱԶ ԱՎԵԴԻՍԻ
ԴԱՊԱՆ Է՛, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԹԱ ՄԵԿ ԲԵՐԱՆ
ԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՈՒՄԴԱ ԱՎԵ-
ԴԻՍԻ, Խ ԹՎ(Ի)Ն ՈՄՏԵ(1806):

ՎԱՐՂԱՇԵՆ

Երկրամասի հայկական հիմնավորը ու նշա-
նավոր բնակավայրերից մեկն էր: Մատենագրա-
կան աղբյուրներում Վարդաշենը միեւնույն անվո-
ւով անվանված հիշատակվում է դեռեւս 1310թ.:³⁴²
Տեղի քահանաներին ու իշխաններին հղած Դու-
կաս Կարնեցու թղթում Վարդաշենը հիշատակվում
է նաև 1782 թ.:³⁴³

XIX դարի կեսերին Վարդաշենն ուներ շուրջ
300 տուն բնակիչ, որոնցից «...հարիւրն թողեալ
գեայրենի կրօնս եղեն Վրացիք ի վերջին ժամա-
նակս ի հարստահարութենէ ուրեմն ընչաքաղց ե-
պիսկոպոսի...»: ³⁴⁴ 1874թ. Վարդաշենն ուներ 1592
առաքելական եւ 680 ուղղափառ հայ բնակչու-
թյուն: ³⁴⁵ 1908թ. ուներ 3305 ³⁴⁶ բնակիչ, 1914թ.-ին՝
2941: ³⁴⁷ Գյուղաքաղաքը կազմված էր երեք մեծ
թաղամասերից, որոնք ունեին Վարդաշեն, Գշլաղ,
Ջիուլայար անունները: Բնակավայրի վերին (հյու-
սիսային) կողմում Վարդաշեն թաղամասն էր:

Վարդաշեն անվան ստուգաբանությունը մաս-
նագետներին հանգեցրել է երկու կարծիքի: Առա-
ջինը, որ այն հիմնել է ոմն Վարդան անունով հայ
(Կուտկայի եղբայր), ³⁴⁸ իսկ մյուսները ստուգաբա-
նում են «վարդ» եւ «շեն» բառերի միացմամբ «ա»
շաղկապով: Կարծում ենք, վերջինս միանգամայն
պարզ համոզիչ ու ընդունելի բացատրություն է
(թերևս առաջին ստուգաբանությունը ճիշտ է Վար-
դաշենի շրջանի՝ Վարդանի գյուղի համար):

342. Պարույր Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագ-
րությունները, Երևան, 1977, էջ 11:

343. «Դիվան հայոց պատմության», մոր շարք, գիրք առաջին,
հատոր Ա, Դուկաս Կարնեցի, աշխատասիրությամբ՝ Վար-
դան Գրիգորյանի, Երևան, 1984, էջ 334:

344. Ս. Ջալալյան, նշվ. աշխ., էջ 379:

345. «Кавказский Календарь на 1885г.», էջ 215:

346. «Кавказский Календарь на 1910г.», էջ 212:

347. Ե. Լալայան, Նիժի եւ Վարդաշենի ուտիները ազգագրա-
կան տեսակետից, Երևան, 1926, էջ 157: Ըստ («Кавказский
Календарь на 1915г.» էջ 104) 1914թ. հունվարի 1-ին Վարդա-
շենն ուներ 1129, իսկ Վարդաշեն-ղշլաղը 720 հայ բնակիչ:

348. Рашид бек Эфендиев, Несколько сведений о селении
Куткашин ..., «СМОМПИК», вып. IX, Тифлис, 1890, էջ 139:

Վարդաշենը, շնորհիվ իր աշխարհագրական
բարենպաստ դիրքի, հարեւան բնակավայրերի
համեմատ առավել արագ թափով է զարգացել ու
բարգավաճել: Դրանում առանձնապես նշանակա-
լի ու արդյունավետ են եղել մի շարք առաջադեմ
անձանց գործունեությունը XIX դարում: Ինչպես
նշում էր ժամանակակիցը. «...այժմեան Միլիկեան
եղբայրը, իրենց զինուորական կրթութամբ, իրենց
հեռատես ու հայրենասէր ձգտումներով եւ առեւտ-
րական-գործարանական ձեռնարկութեամբ, մեծա-
պես նպաստել են վարդաշենցիների մտաւոր եւ
բարոյական ու տնտեսական յառաջադիմութեան:
Նմանապէս Առաքել Մուրատեան եւ Նիկողոսեան
եղբայրը (հայ եւ ռուս յայտնի հրապարակախօս-պ.
Գր. Նիկողոսեանի հարազատները) որպէս առա-
ջատր եւ նշանատր եւ Հայ գերդաստաններ խթան
են եղել Վարդաշենի յառաջադիմութեան գոր-
ծին»: ³⁴⁹

Վարդաշենը հարուստ է պատմական հուշար-
ձաններով: Բնակավայրի վերին թաղամասում
կանգուն են լուսավորչական եւ ուղղափառ հայերի
մեկական եկեղեցիները: Երկուսն էլ քարաշեն, բա-
վական ընդարձակ կառույցներ են:

Ուղղափառ հայերի եկեղեցին շինված է Հով-
սեփ քահանայի օրոք, 1822թ. ³⁵⁰ Շամախուց բեր-
ված քարերով: Սա հորինվածքով միանալ թաղա-
ծածկ, կեղծ գմբեթավոր շենք է: Ունի մեկ մուտք
(բացված արևմտյան ճակատից) և 5 լուսամուտ:

Հետաքրքրական է եկեղեցու ուղղանկյունաձև
խորանը, որի հատակի մակարդակը գրեթե հավա-
սար է սրահի հատակին: Արտաքինից շրջանաձև
կեղծ գմբեթը պահպանում են երկու զույգ որմնաս-
յունների վրա հենված թաղակիր կամարները: Ներ-
քուստ ունի սովորական կիսաշրջան թաղի տեսք:
Եկեղեցին 1981 թ. օգտագործվում էր, որպես գա-
վառագիտական քանդաքան: Կառույցի որմերին
արձանագրություններ չկան:

Հայոց (առաքելական) Մր. Աստվածածին ե-
կեղեցին գտնվում է ուղղափառ եկեղեցուց շուրջ
300 մետր հյուսիս: Մրա կառուցումը հիմնվել է
1830 թ. եւ ավարտվել 1838թ.: Ունի եռանալ բազի-
լիկի հորինվածք: Հիմնական առանձնահատկու-
թյուններից է կենտրոնական նավի ողջ երկարու-
թյամբ, սյուների ու որմնասյուների վրա հենված
երեք կեղծ գմբեթների առկայությունը: Արտա-
քուստ ունի երկթեք տանիք: Եկեղեցին ունի երկու
մուտք՝ հարավից եւ արևմուտքից: Արևմտյան ճա-
կատում արտաքուստ ագուցված է շինարարու-
թյան մասին պատմող արձանագրությունը: Եկեղե-
ցին ներկայումս գտնվում է անմխիթար վիճակում:
Միայն տանիքին արդեն բուսել են տասնյակ ծա-
ռեր, որոնց արմատները շարունակ բանդում են
թաղը: Օգտագործվում է որպես մետաղե թափոն-
ների հավաքատեղ:

349. Ղազար քահանա Յովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 33-34:

350. М. Безанов, Краткие сведения о с. Варташен и его жителей,
«СМОМПИК», вып. XIV, Тифлис, 1892, էջ 218:

Վարդաշենի շրջակայքում պահպանվում են երկու եկեղեցիներ և: Դրանցից մեկը գտնվում է բնակավայրի արևելյան ծայրում, հին գերեզմանոցում, իսկ մյուսը 2 կմ հարավ, գետակի աջ ափին: Առաջինը միանավ բազիլիկ է, որը հետագայում բազմիցս ենթարկվել է նորոգության: Կառույցի ստորին, հին շարվածքը իրականացված է մեծ-մեծ սրբատաշ դեղնավուն չեչ (ծակոտկեն) քարերով: Վերջին նորոգության ժամանակ քարաշեն թաղը փոխարինվել է փայտածածկով: Ըստ հորինվածքային, հատակագծային, կառուցողական առանձնահատկությունների, այն կառուցվել է IX-XI դարերում:

Մյուս եկեղեցին, որ հայտնի է Եղիշ Առաքյալ անունով, հորինվածքային ու հատակագծային հիմնական լուծումներով կրկնում է Մախոթ եկեղեցուն:

Սրա մասին հիշատակություն է պահպանվել 1310թ.-ից:³⁵¹ «Ամանգաբար պատմում են, որ ս. Եղիշ Առաքյալն ունեցել է երեք աշակերտներ, Վլաս, Ջահայցիցի և Գոմ-Մուրատ: Որոնցից առաջինը նահատակուած է թաղուած է Նիժ գիւղաքաղաքի ս. Եղիշի եկեղեցու սեղանի տակը, երկրորդը նահատակուել ու թաղուել է Վարդաշեն գիւղաքաղաքի ստորոտում, մի գեղեցիկ բլրակի վրայ, որ յետոյ Վարդաշենցի բարեպաշտ Առաքել Մուրատեանը իւր ծախքով շինում է մի փոքրիկ մատուռ 1811 թ....»:³⁵² Սակայն հարկ է նշել, որ Առաքել Մուրատեանը ոչ թե շինել, այլ նորոգել է Սր. Եղիշ Առաքյալի եկեղեցի-մատուռը:

508. ՍԲ., ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատում ագուցված սրբատաշ քարին 12 տողով փորագրված է շինարարական արձանագրությունը (նկ. 183).

1830 ԱՄԻ ՄԿՍԵԱԼ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ) - ԾԱԾՆԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻ ՄԻՆՉ Ի | ԱՎԱՐ-ԴԵԱԼ 1838 | ԱՄԻ, ԵՐԱՆԴԻԷ ՈՒՆԵՐ Ե-ԹԱՐ ԵԱՐԱՆԻԼԵԱՆԻՆ, ՈՐ ԿԻՆ ԿՈՂՎԻ ԱՌԱԲԵԼԼ ՍՈՒՐԱԴԵԱՆԻՆ, ՕՎ ՀԱՆԴԻ ՊՈՂԸԼ ԴՈՒԷ ՈՂՈՐՄԻ ԻՒՐ | ՈՐԴԻ ՄԿՐԴԻՉ ԳՐԻՐ ՏՈՒԱ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 246 (ունի մանր տառերը բերումներ):

Ծանոթ. 1838թ. Սր. Աստվածածին եկեղեցին ենթարկվել է կողոպտման (Ֆ.56, g.1, q.562, p.1,11): 1900թ. եկեղեցին գտնվում էր քայքայված վիճակում: Հարկավոր էր քիթեղապատել տանիքը, ներսի ճեղքերը լցնել շաղախով և ավաղերուց հետո ամբողջ եկեղեցին ներքստ սպիտակեցնել և այլն՝ ընդամենը 1600ռ. ծախս (Ֆ.56, g.1, q.9709, p.3):

509. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, Սր. Աստվածածին եկեղեցու բակում (ներկայում պահպանված չէ).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԴԱԾԵՆՑԻ ՊԱՐՈՆ ԱՌԱԲԵԼ ՍՈՒՐԱՏԵԱՆՑԻՆ, ՅԵՏ ՄԱՀՈՒ -

ԱՆ ԱՇԽԱՏԵԱՑ ԺԱՌԱՆԳՆ ԱՅՍՍ ՏԱՊԱՆԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԵԿ ՈՐԴԻ ՍՈՐԻՆ, ՅԻՇԵՑԵՆՔՈՎ ԸՆԹԵՐՑՈՂԸ ԱՅՍ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՆ, ԲԱՐԵՍԷՐ, ԲԱՐԵՋԱՆ, ԱԶԳԱՍԷՐ ԵՒ ԲԱՐԵՀՈԳԻՆ 1848 ԱՄԻՆ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 246:

Ծանոթ. Հայտնի է, որ 1840 թ. Առաքել Մուրադյանը 65 տարեկան էր (Ֆ.56, g.1, q.562, p.47): Հետևաբար 1848թ., երբ մահացել էր, 73 տարեկան էր: Առաքել Մուրադյանցի միջոցներով են կառուցվել նաև Ճալեթ գյուղի Աստվածածին վանքը, նոր եկեղեցին և Վարդաշենի երկու եկեղեցիները (Սր. Աստվածածին և Սր. Եղիշ և առաքյալ):

510. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գտնվում է Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, արտաքուստ, ուղղանկյունաձև սրբատաշ սալատապան է (նկ. 184).

ԷՒ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՆՈՒԱՆԻ, ՈՐԴԻ ՊԱՐԻՆ ԱՌԱԲԵԼԻ, ԱԶԿԱՒ ՄԻՐԱՎՈՎԻ, ԿՐՏՄԵՐ ԵՐԲՈՐԻՅՍ ՅՕՀԱՆՆԷՍ ԲԵԿԻՆ Ե(Ի) ՄԿՐՏՉԻ, Ի 18 ՄԱՅ(Ի)ՄԻ 50| ԱՍ(ԵԱ)ԿՆ Ա(ՍՏՈՒՐՈՅ) ԵՂԵԻ ՈՐ(Ե)Ի ՈՐ ԱՍՓՈՓԵԱԼ ԱՅՍՐ ՏԱՊԱՆԻ, | ՅԻՇԵՑԵՆՔ ԶԻՍ ՀԱ(Ն)ԴԻՊՈ(Ղ) Զ ՄԷ ԲԵՐԱՆ ՈՂՈՐՄԻ, ՅԻՇՈՂԱՅՆ ՈՂՈՐՄԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)-Ծ, ՈՐ ԿԵԱՆՍ ՊԱՐԳԵԻԷ 1844 ԱՄԻ:

511. ՍԲ. ՄԱՀԱԿԵԱՆ ԱՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄ-ՆԱՐԱՆ, շենքը գտնվում է եկեղեցուն մոտ (ներկայում հիվանդանոցի շենքն է): Մուտքի ճակատին ագուցված քարին փորագրված է եղել.

ԿՐԹԱՐԱՆՍ ԿԱՌՈՒՑԵԱԼ Է Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅՆ Ի... ՅԱՐՈՒԹԻՆ ԲԵԿԷ ՄԻԼԻԿԵԱՆՑ ԵՒ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳԵԱԼ ՅՈՐԱԻՑ ՆՈՐԱ 1876:

Հրատ. Բարխատարեանց, 246:

Ծանոթ. Դպրոցի բացման առաջին տարում՝ 1876թ. ուսուցիչն էր Հովհաննես Տեր-Խաչատրյանը, աշակերտների թիվն էր 45 (Ֆ.56, g.3, q.62, p.42):

512. ՍԲ. ԵՂԻՇ ԱՌԱԲԵՅԱԼ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի ճակատին եղել է շինարարական արձանագրություն: Այն դեռևս XIX դարի վերջին արդեն գտնվում էր կեղծված վիճակում: Ներկայումս ջարդուփշուր է արված: Նրանից միայն երկու բեկորներ են պահպանվում (նկ. 185).

ՆՈՐՈԳՈՂՆ ՍՐԲՈՅՆ ԵՂԻՇԷԻ ԱՌԱԲԵԼԼՈՅՍ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻ... ԵՂԵԻ ՎԱՐԴԱՇԵՆՑԻ ԱՌԱԲԵԼԼ ՍՈՒՐԱՏԵԱՆՑ 1811:

Հրատ. Բարխատարեանց, 248:

Ծանոթ. «Նոր-Դար»-ի «Ուխտավոր» քրթակիցը (1889, N216, էջ 2) այս վիճակից բերեցել է հետևյալ կերպ. «Զնոն. գողն սրբոյն Եղիշէի առաքելոյն ի ժամանակ լեալն Ալեքսան... Վարդաշեն. շէքոն սուրբ Ա.Հ. + Ա.Ռ.Վ. առաքեամբքն ԱՇ ողորմի 1811»:

513. ՄԵՆՅԱԿ, գտնվում է Սր. Եղիշ Առաքյալ եկեղեցու հյուսիսային կողմում (ներկայում ավերակ): Ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԵՆՅԱԿՍ ՎԱՐԴԱՇԵՆՑԻ

351. Պ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

352. Դագար քահանա, ..., նշվ. աշխ., էջ 42:

ՍԱԹՈՍԻ ԵՒ ԻՒՐ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆՆԱՅԻ
ՎԱՐԹԱՆԵԱՆՑ 1890 ԱՄԻ:
Հրատ. Բարխուտարեանց, 248:

ՓՈՔՐ ՍՈՎՈՒԹԼՈՒ

Գյուղի հիմնադրման վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Մակայն կասկածից վեր է, որ այն առաջացել է Մեծ Սոկոտի գյուղի խիստ ընդարձակման, բարգավաճման հետևանքով, որից բաժանված (հեռացած) բնակիչների մի մասը ընդամենը մեկ-երկու կիլոմետր հեռու հիմնել են նոր համանուն գյուղը: 1888-ին գյուղն ուներ 484 հայ բնակիչ (70 տուն),³⁵³ 1908թ. 596,³⁵⁴ իսկ 1914թ. 900 հայ բնակիչ³⁵⁵: 1918թ-ից գյուղն անբնակ է:

Գյուղատեղում դեռևս կանգուն վիճակում է Մր.Լուսավորիչ եկեղեցին: Այն ունի եռանավ բազիլիկ եկեղեցու հորինվածք: Թաղը պահում են երեք զույգ սրբատաշ սյուները: Միակ մուտքը բացված է հարավային ճակատից: Եկեղեցու շուրջը փոքրիկ գերեզմանոց է, ուր պահպանվել են մի քանի տապանաքարեր: Գյուղատեղիի ընդարձակ տարածքում նկատվում են բազմաթիվ տմատեղեր, մեծ մասամբ՝ դարավանդների տեսքով:

514. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, եկեղեցուց ոչ հեռու.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ... ՏԻՊԻՐ ՕՀՍ... |ՈՐԹԻ ՍԱՆ...ՏԵՐ...| ԵԱՆՑ...ՈՔ ԿԱՐԴԹԱ, ՅԱՍԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, 1885 ԱՄԻ:

ՕԹՄԱՆԼԸ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս անբնակ գյուղատեղի, շրջկենտրոնից 8-9 կմ հարավ-արևմուտք, ճալեքից 6 կմ հարավ, անտառածածկ հարթ ու խոնավ տեղում: XIX դարի կեսերին գյուղն ուներ 30 տուն հայ բնակիչ:³⁵⁶

1890-ական թթ. գյուղն ուներ 25 տուն՝ 112 (56 արական, 56 իգական):³⁵⁷ 1908թ. ուներ 203,³⁵⁸ իսկ 1914թ. 126 հայ բնակիչ:³⁵⁹ 1918թ. կոտորածներից հրաշքով փրկված օթմանուցիները հետագայում բնակվել են մոտակա ճալեք գյուղում:

Գյուղատեղի հյուսիսային կողմում, հարթ տեղանքում պահպանվում են Մր. Աստվածածին եկեղեցու պատերը (ծածկը եղել է փայտից, որը չի

պահպանվել)՝ կառուցված անտաշ քարերից, գլաքարերից: Ըստ ոճական առանձնահատկությունների եկեղեցին կառուցվել է XIX դարում: Ունի երկու մուտք՝ հարավից եւ արևմուտքից: Արտաքին չափերն են 14.40x8.48 մ: Եկեղեցու բակի, արևմտյան կողմում տարածված է փոքրիկ գերեզմանոցը: Այստեղ ամփոփված են մի քանի հոգևորականների մարմինները: Հնավայրի բոլոր տապանաքարերը վերջին տարիներին տեղահան են արվել ու կոտրատվել:

515. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԵՈՐԳԻ ՏԵՐ Ա(ՍՏՈՒԱ)-ԾԵՏՈՒՐ)ԵԱՆՑ, ՈՐ ԾՆԵԱԼ Է 1812 ԱՄԻ ԵՒ ՎԱՆՃԱԼԻՎԵՑԱԻ 1870 ԱՄԻ, ԱՅՍ ՎԵՍԸ ԱՌԻ ՅԱՐՈՒԹԸ, ԻՒՐ ՀՈՐ ՀԱԼԱԼ ԵՒ ԱՐԺԱՆ ԵՂԻ ԵՐԿՈՒՄԻՆ, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԴԱ ԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄ)Ի: ԱՅՍ ՎԵՍԸ ԴԻԻԼ ԴՈՒԱԻ ԵՒ ՅԵԻՅ| ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ ՄԳՐՏԻՉԵԱՆԸ:

516. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև (նկ. 186).

ԱՅՍՍ ՏԱՊԱՆ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՐԻՏԻՉ Զ(Ա)Հ(Ա)Ն(ԱՅ)Ի ՏԵՐ Ա(ՍՏՈՒԱ) - ԾԱՐԵԱՆ, ՉԵՈՆԱՏՐԻԵԱԼ 19 ԱՊՐԵԼԻ 1870 ԹՎ(Ի)Ս ՄԱՐԳԻՍ ԱՐՋԵՊ(ԻՄԿՈՂՈ)ՍԷ ԵՒ ՎԱՐՃԱՆԵԱԼ Է 1901 Թ. Փ(ԵՏՐՎԱ) ԲԻ 16-Ի, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԴԱ ԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄ)Ի:

353. Մ.Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 219:

354. "Кавказский Календарь на 1910г", էջ 197:

355. "Кавказский Календарь на ...г", էջ 95:

356. Մ. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 376:

357. Մ.Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 252:

358. "Кавказский Календарь на 1910г", էջ 342:

359. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 170:

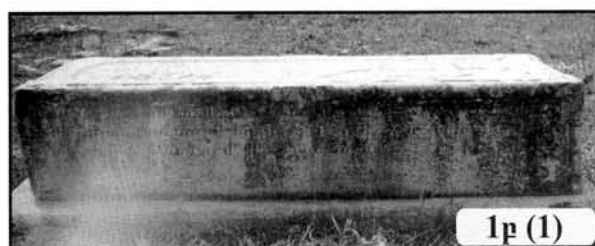
ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

1 (1)

1u (1)

1p (1)

2 (2)

3 (3)

4 (7)

5 (9)

6 (10)

7 (12)

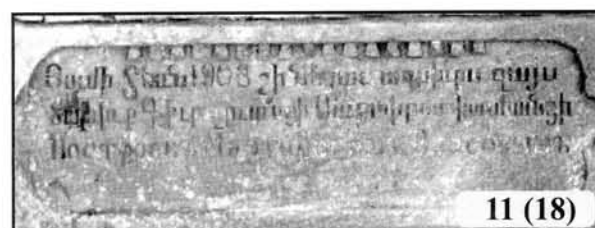
8 (13)

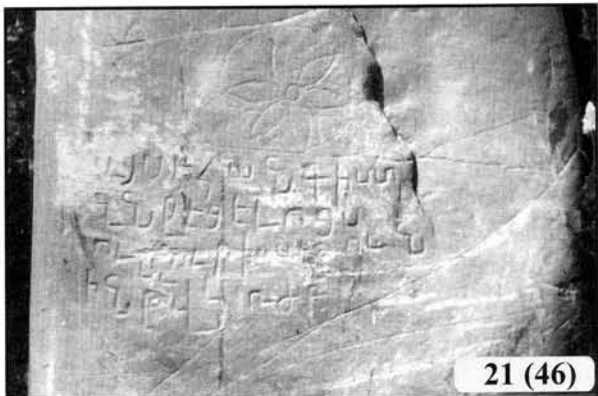
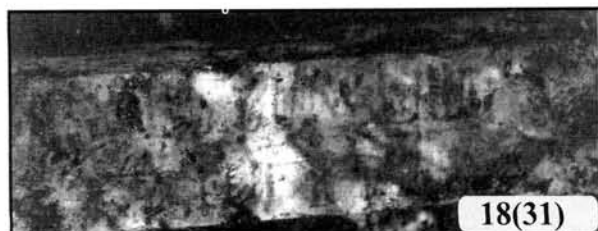
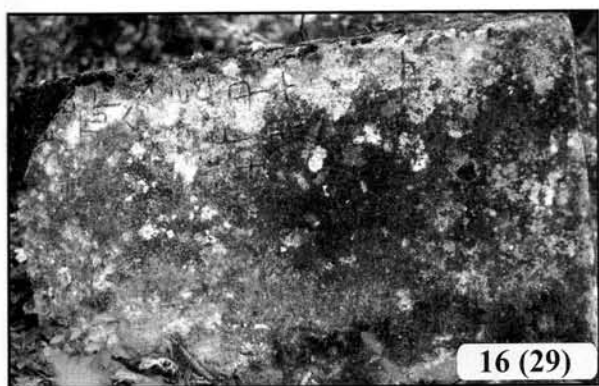
9 (15)

10 (16)

11 (18)

23 (48)

27 (61)

24 (54)

28 (63)

25 (55)

29 (68)

26 (60)

30 (72)

32 (77)

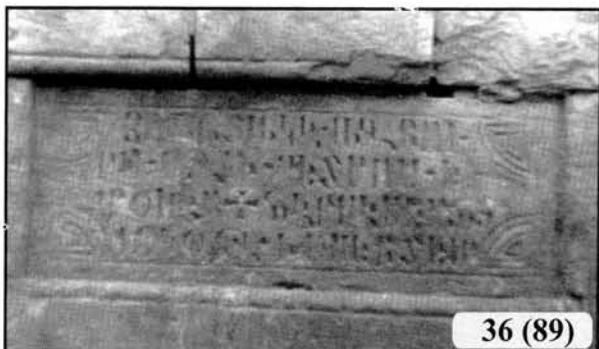
31 (74)

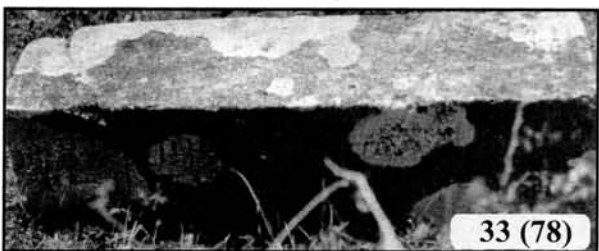
35 (81)

31u (74)

36 (89)

33 (78)

37 (90)

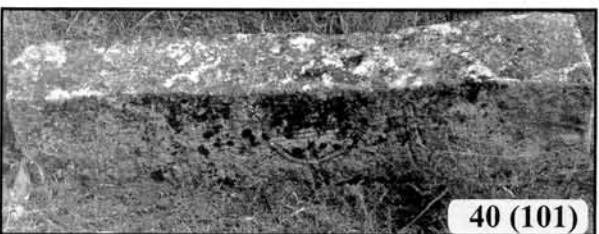
34 (80)

39 (97)

38 (92)

40 (101)

41 (102)

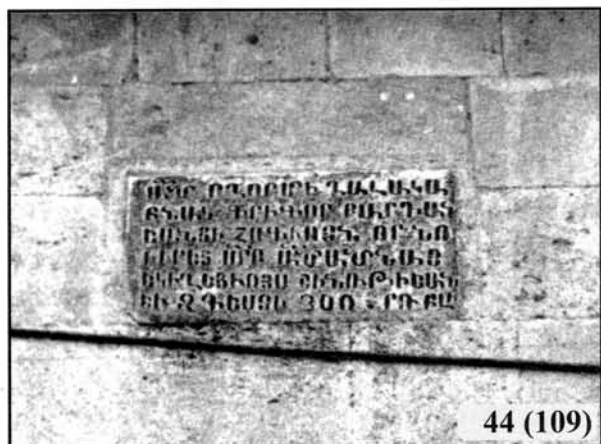
42 (103)

46 (125)

43 (104)

44 (109)

47 (129)

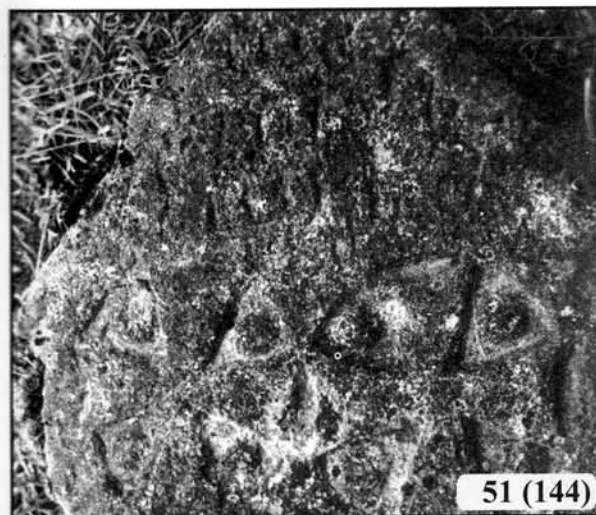
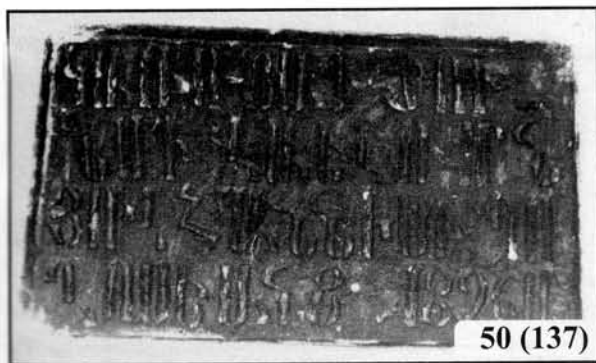
45 (116)

48 (135)

49 (136)

56 (151)

61 (167)

57 (152)

62 (168)

58 (153)

63 (169)

59 (164)

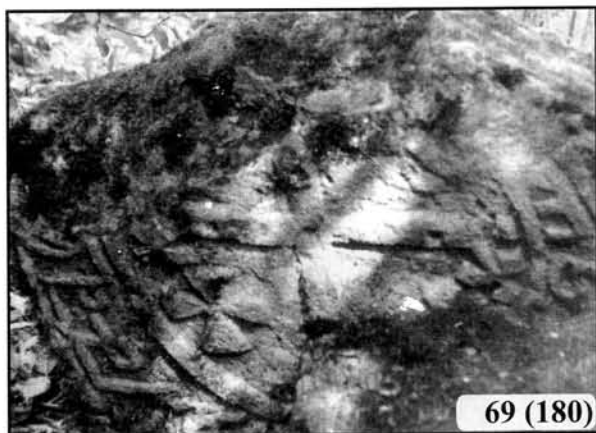
64 (170)

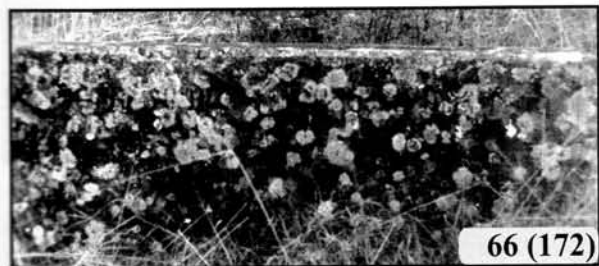
60 (166)

65 (171)

69 (180)

66 (172)

70 (182)

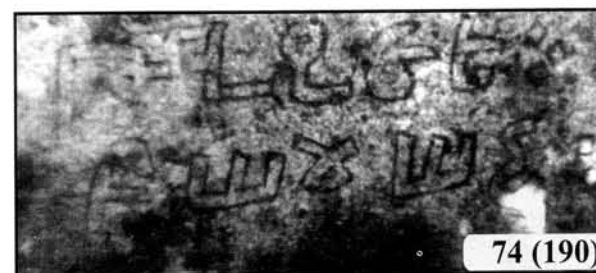
67 (177)

68 (178)

71 (186)

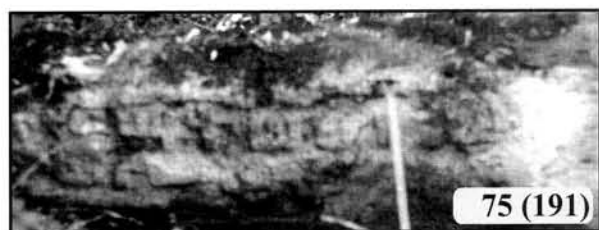
74 (190)

72 (188)

73 (189)

75 (191)

77 (193)

76 (192)

78 (194)

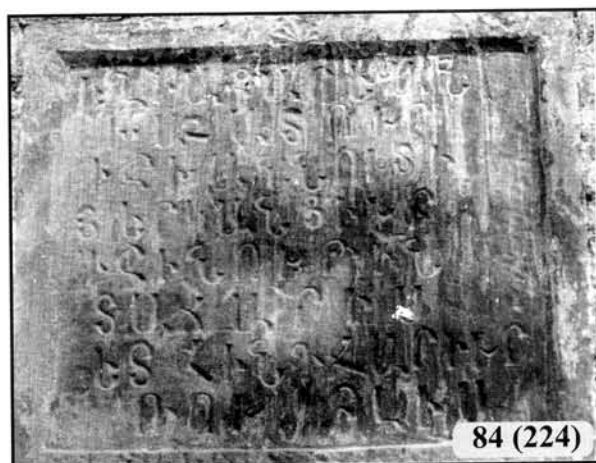
78u (194)

78p (194)

79 (218)

84 (224)

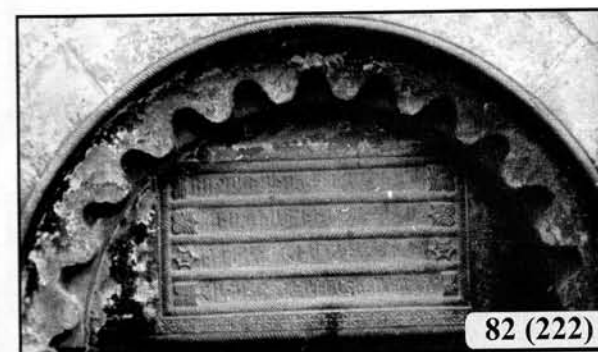
80 (219)

85 (225)

81 (221)

82 (222)

86 (227)

83 (223)

87 (228)

88 (232)

93 (277)

89 (239)

94 (284)

90 (259)

95 (285)

91 (263)

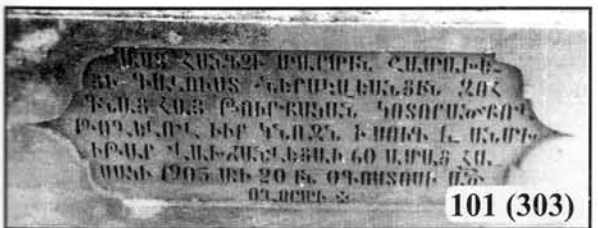
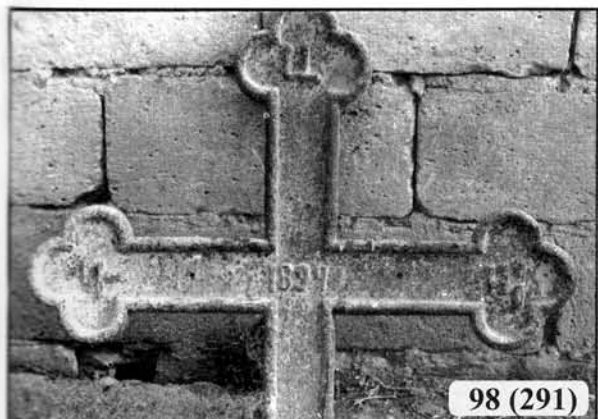
95u (285)

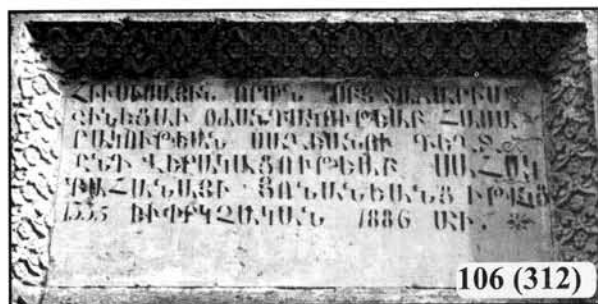

92 (270)

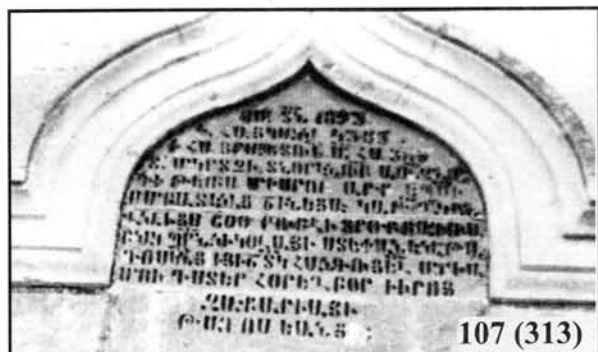

96 (286)

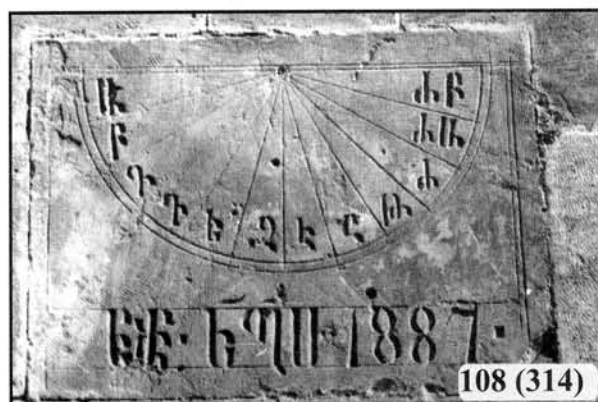

106 (312)

107 (313)

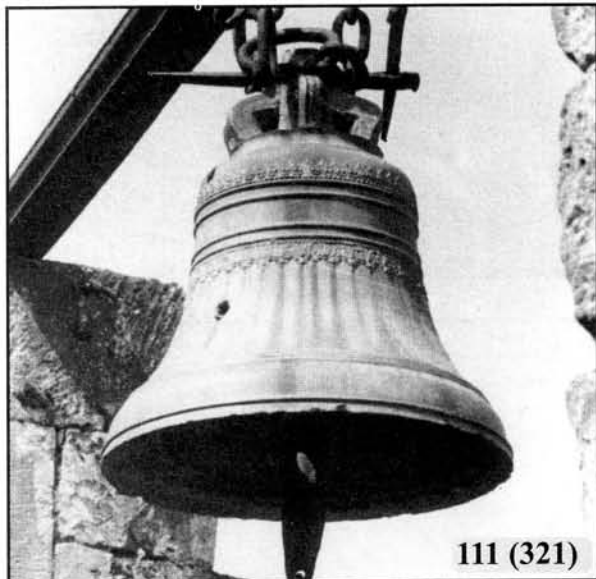
108 (314)

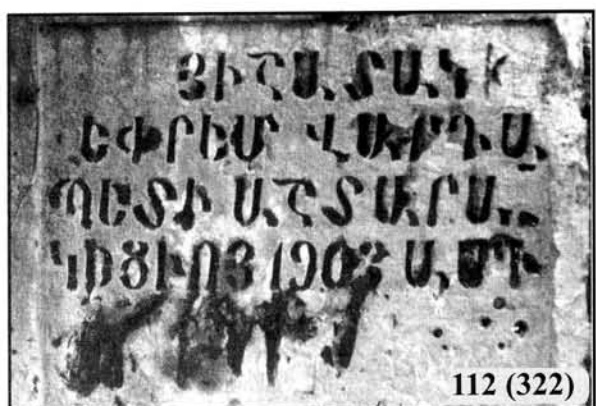
109 (315)

110 (317)

111 (321)

112 (322)

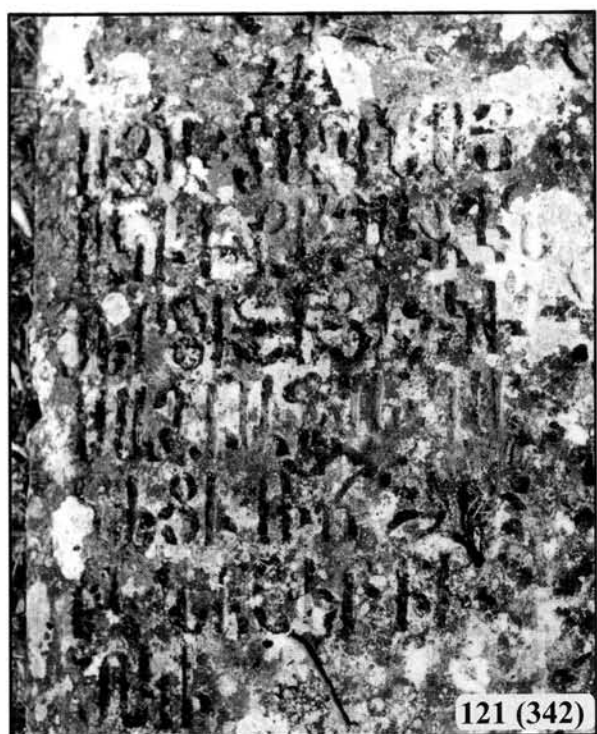
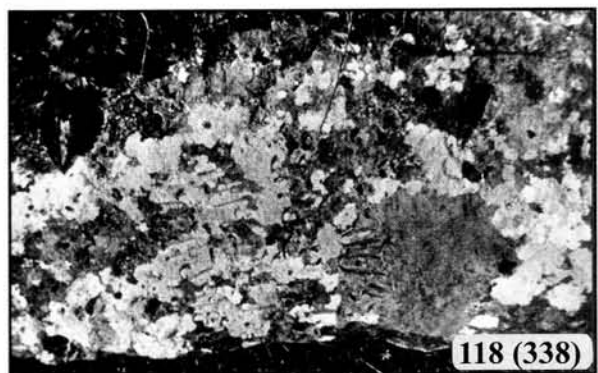
113 (323)

114 (324)

115 (325)

128 (349)

132 (358)

130 (356)

133 (359)

131 (357)

134 (360)

135 (361)

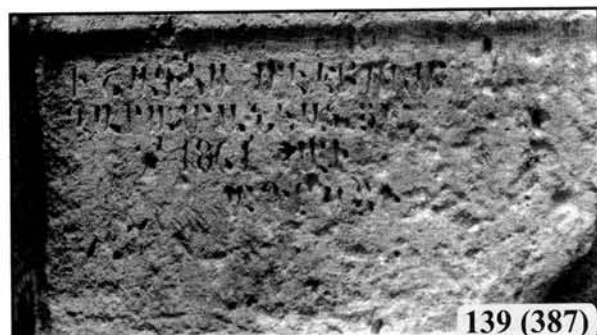
138 (386)

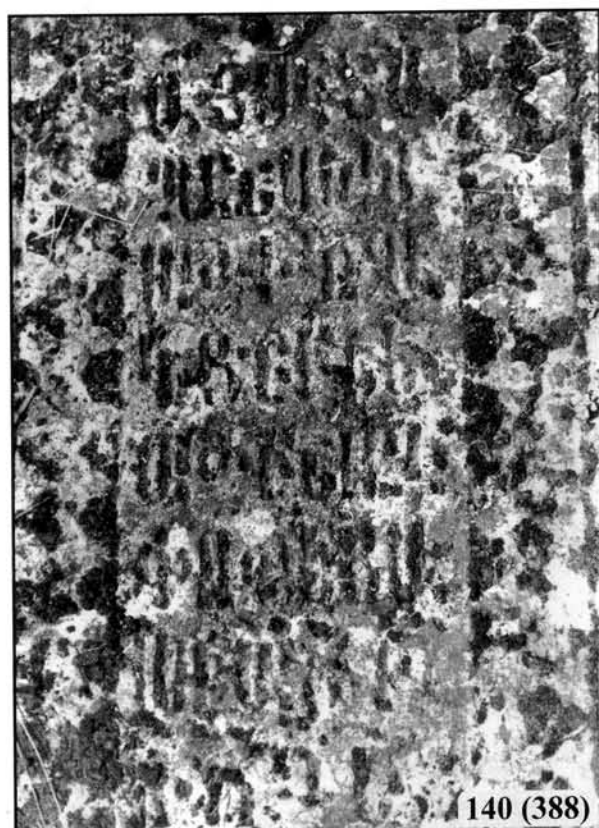
136 (383)

137 (385)

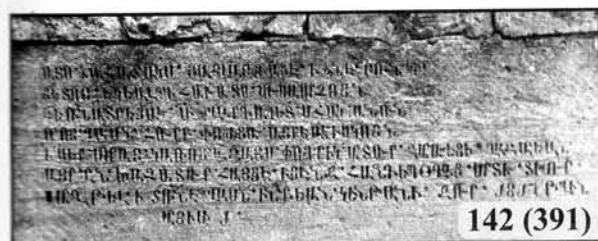
139 (387)

140 (388)

141 (389)

142 (391)

143 (392)

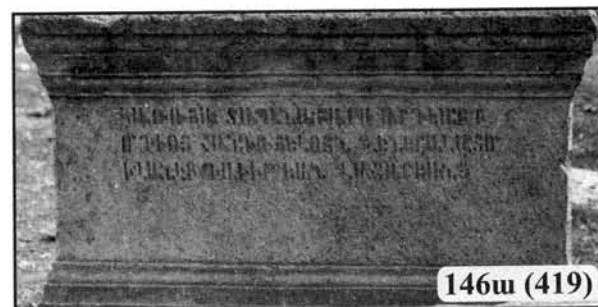
144 (395)

145 (418)

146 (419)

146a (419)

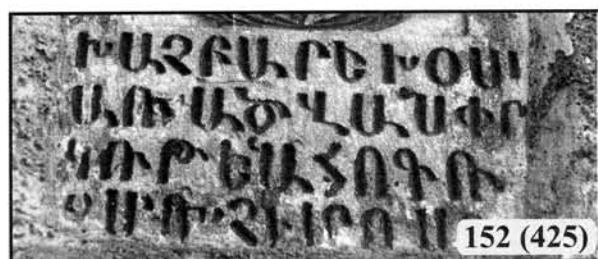
147 (420)

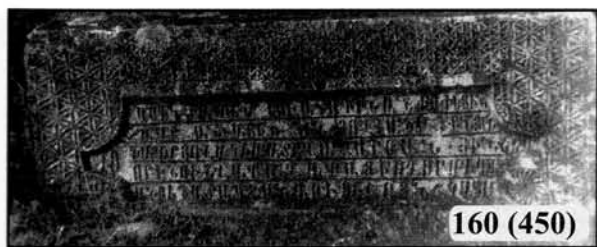

148 (421)

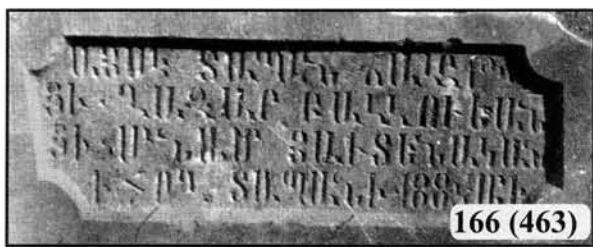

149 (422)

160 (450)

166 (463)

161 (452)

167 (464)

162 (456)

168 (465)

163 (458)

164 (460)

169 (466)

165 (462)

170 (467)

171 (470)

172 (471)

171u (470)

174 (476)

173 (475)

176 (479)

175 (478)

179 (483)

181 (505)

182 (506)

183 (508)

177 (480)

178 (481)

184 (510)

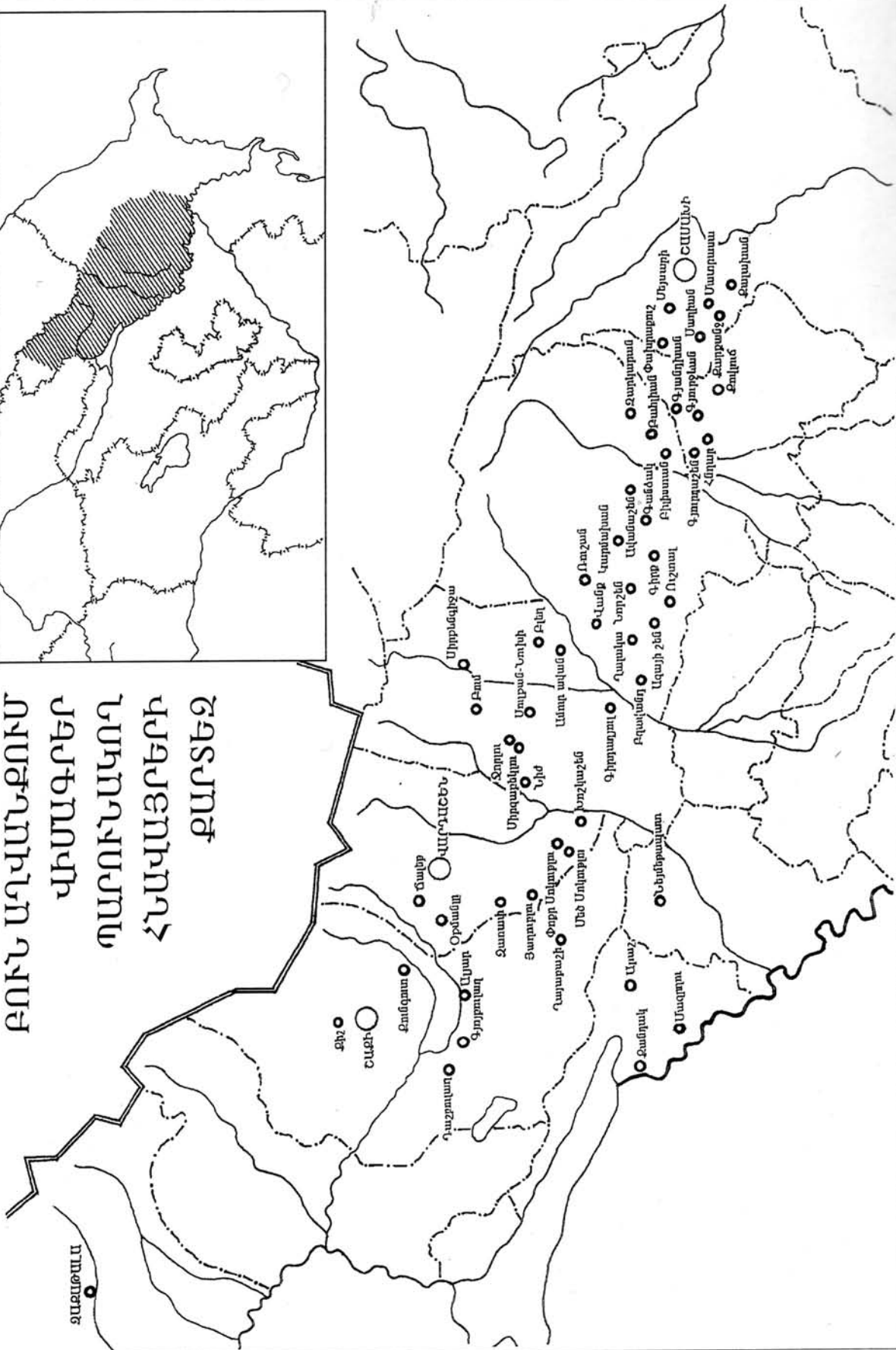
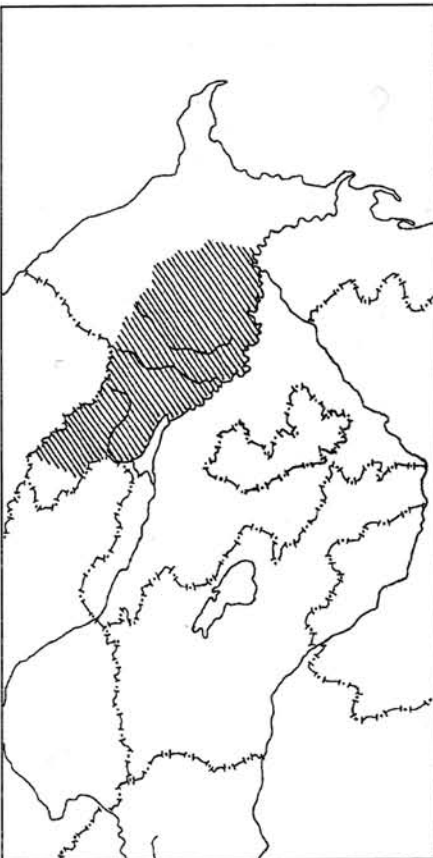

180 (484)

186 (516)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԴԱՍՏՐԱԿԱՆ ՆԱԿԱՐԱԿ

- Աբգար, որդի՝ Ղեւանդի եւ Փարու, բո՛ւ Չելեպու, 51(278)
- Աբրահամ, որդի՝ Ներսէս Ղափանցու, մահ. 1796թ., 83(431)
- Աբրահամ, հայր՝ Մահտեսի Օսէփի, 50 (270)
- Աբրահամ, ծնողները՝ Գալուստ եւ Սանդուխտ, եղբայրները՝ Ղարազ եւ Օհան, 45(240)
- Աբրահամ (բբաւ), որդի՝ Պետրոսի, մահ., 1825թ., 8(15)
- Ադամ, հայր՝ Յարութիւն տիրացուի, 19 (71)
- Ազրբէ քոյսա, որդի՝ Շայրառաղի, հայր՝ Կափէլի եւ Եղիազար սարկաւազի, 7(7), 7(8)
- Ազիզ, մահ. 1505 թ., 37(186)
- Ազիզ, մայր՝ Պողոս, Պետրոս և Բաղդասար Գիքքեցիների, որոնք 1831 թ. եկեղեցի էին կառուցել, 21 (88)
- Աթանէս Թովմասեան (տանուտեր), մահ. 1905թ., 94 (506)
- Աթապակ քոյսա, որդի՝ Ճանշի, մահ. 1795թ., 7(9)
- Աթաբէշ իշխան (հարյուրապետ) ՝ Սուլթան, Նուխեցի, որդի՝ Պատալի, 45 (245)
- Արաիկաւ, մահ. 1493 թ., 32 (156)
- Արավերտի, հայր՝ Գրիգորի 8(11)
- Արթար Կազի, հիշատակին խաչարար է կանգնեցվել, 77(411)
- Արթուն, 71(376)
- Ալեքսան Մարտիրոսեան Մետունց, մահ. 1927թ., 52(290)
- Ալիքսան Մելիքսեբեանց ճալեքցի, հիշ. 1911թ., 91(483)
- Ալլահվերան, որդի՝ Համբարձումի, 43(235)
- Աղա Քալի Լազրովեանց, հիշ. 1752թ., 18(62)
- Աղակուն Նիծեցի, եղբայր՝ Դաիթ Դանիեան Ջարգարեանցի, 43(230)
- Աղաճան, մահ. 1374թ., 32(161)
- Աղաճան Շամախեցի, 7(10)
- Աղաջան, որդի՝ Ավանիսի Բարեանցի, սպանվել է 1904թ., 19(74)
- Աղափի, կին՝ Հայրապետ Խանիշինցու, 52(288)
- Ամբին Փոխտիւն, մահ. 1171 թ., 23(95)
- Այմուս, մահ. 1592 թ., 66 (339)
- Այ Քամալ, 30 (144)
- Անա, հիշ. 1810 թ., 93 (501)
- Անա խանում, դուստր՝ Ասք Շամախեցու, մահ. 1808թ., 8 (12)
- Անանէս, որդի՝ Հոայի, 93 (500)
- Անդօն, որդի՝ Պետրոսի, մահ. 1773 թ., 67 (346)
- Անթառամ, կին՝ Տէր Կարապետ Սուլթան-Նուխեցու, մահ. 1840թ., 45 (250)
- Անթառամ, կին՝ Ստեփան քոյսի, մայր՝ Իսրաէլի, մահ. 1791թ., 10 (33)
- Անթառամ, կին՝ Համբարձումի, մահ. 1816թ., 19 (69)
- Աննա, կին՝ Տէր Իսրայելի, մահ. 1795, 45 (242)
- Աննա, կին՝ Տէր Յօհան քահանա Փիլվերտեանցի, մահ. 1836 թ., 8 (17)
- Աննա, կին՝ Յովհաննէս քահանայի, դուստր՝ Յովակիմ Տէր Դազարեանց Շուշեցու, մահ. 1866թ., 86 (450)
- Աննա Շամախեցի, կին՝ պարոն Յոհաննէս Քալանթարեանցի, հիշ. 1871թ., 50 (277), 51 (283)
- Աննա Ուշտալեցի, կին՝ Դաիթ Ասկարեանցի, մահ. 1871թ., 19 (73)
- Աննա, կին՝ Մաթոս Վարդաշենցու, 96 (513)
- Անտոն վարդապետ, հիշ. 1680, 1718, 1719 թթ. 49 (267), 49 (269), 50 (275), 50 (276),
- Առաքել կաթողիկոս, նստում էր ճալեքի վանքում, հիշ. 1497, 1499, 1511 թթ., 90 (471), 90 (473)
- Առաքել Մուրատեան, հիշ. 1811 թ. մահ. 1848թ., 95 (508), 95 (509), 95 (510), 95 (512)
- Առաքել Պաշարաբեան ճալեքեցի, մահ. 1851թ., 89 (466)
- Առաքել Վեզիրեանց Նիծեցի 43 (226)
- Առաքել քահանա Տէր Մարտիրոսեանց, մահ. 1894 թ., 9 (22), 9 (23)
- Առաքել Յոսէփեանց, հիշ. 1911 թ., 84 (445)
- Առաքել Քալախանցի, պապ՝ Խոջա Ըստեփանի, 45 (246)
- Ասլան, մահ. 1451 թ., 38 (199)
- Ասլան բէկ, հայր՝ Յակովբէկ Արաբէկեանց Ջրաբերդցու, 46 (254)
- Ասլան մասմոթթ, որդի՝ Յագին Թիֆլիզեցու, մահ. 1737 թ., 65 (330)
- Աստուածատուր, որդի՝ Կարապետի և Գուլմարի, 50 (275)
- Աստուածատուր Լուազ քահանա Շամախու, հայր՝ Տէր Փիլիպոսի, 64 (324)
- Աստուածատուր կաթողիկոս (1715-1725), հիշ. 1718թ., 50 (275)
- Աստուածատուր վարդապետ, հիշ. 1715թ., Սաղիանի վանքում շտեմարան է շինել տվել, 63 (315), 65 (337)
- Ասրի, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
- Ավագ, որդի՝ Միքա Շամախեցու, մահ. 1812թ., 8 (14)
- Ավանէս, ծնողները՝ Սիմօն Յովսէփեան եւ Նախշուն, 92 (486)
- Ավանէս Բաբեանց, հայր՝ Աղաջանի, 19 (74)
- Ավար (ղալաք), որդի՝ Օհան Դրախտիկցու, մահ. 1812 թ., 21 (84)
- Ավար, որդի՝ Համբարձում Մաղաբեանց ճալեքցու, մահ. 1857 թ., 89 (462)
- Ավեդիս (ուստա, դալաք), որդի՝ Մարքինի, բո՛ւ Խոճա Քաարաբի, մահ. 1806թ., 94 (507)
- Աւանեսեան Աւանեսեանց, հիշ. 1912թ., 52 (289)
- Աւանէս, 71 (375)
- Արան Շահվարդի, 21 (79)
- Արզամ, որդի՝ Գոգարի, 51 (280)
- Արզալ Տէր Սիմօնեան (դալիք), հայր՝ Սարգիս տիրացուի, 86 (452)
- Արզաման, ամուսին՝ Տաստազուլի, հայր՝ Կոկճայի, Կարապետի, Մարգի, Մանիայի, 50 (275)
- Արզաման, որդի՝ Հոայի, 93 (500)
- Արզիման, մահ. 1717թ., 10 (31)
- Արթուն, հայր՝ Օվանեսին, 10 (39)
- Արիստակէս կաթողիկոս, նստած էր ճալեքի վանքում, հիշ. 1511-1516թթ., 93 (504)
- Արտաշիր, որդի՝ Ջուշերի, մահ. 1483թ., 38 (200)

* Փակագծից դուրս նշված քիվը՝ էջի ցուցիչն է, իսկ փակագծերի մեջ առնվածը՝ արձանագրության հերթական համարն է վերծանությունների մեջ:

Արութիւն, որդի՝ Գոռու, 51 (280)
 Արութիւն, մահ. 1454թ., 26 (114)
 Աւետիս քահանա Տէր Իս-
 քաւեանց, 44 (239)
 Աւետիք (չիւչի), 83 (429)
 Աւաք, հիշատակին խաչքար է
 կանգնեցվել, 71 (372)
 Աւաք, հիշատակին խաչքար է
 կանգնեցվել, 65 (334)
 Աւաք, հայր՝ Մկրտչի, 75 (400)
 Աւաք, որդի՝ Պաղտասար Թաղա-
 րեցու, մահ. 1816թ., 69 (353)
 Աւաք Շամախեցի, հայր՝ Անա խա-
 նունի, 8 (12)
 Աւաք Շամախեցի Օսմանեանց,
 տես՝ Օսմանցի Աւաք
 Աւետ Պաշարաթեան ճալթցի,
 մահ. 1858թ., 89 (469)
 Ափկազ, 92 (496)
 Աքար, հայր՝ Մինասի, 45 (243)
 Բարա, 73 (385)
 Բարա, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
 Բարի Բաշարաթեանց ճալթցի,
 հայր՝ Յօհաննիսի, 89 (468)
 Բալասան, դուստր՝ Տէր Դանիէլ Տէր
 Աւագեանցի, մահ. 1899թ., 40
 (216)
 Բալասի Ղամարեանց Մատրասե-
 ցի, 47 (259)
 Բալասի Տէր Գաբրիէլեան Տէր
 Գասպարեանց, մահ. 1892 թ.,
 25 (106)
 Բախիշ Բլեղցի, ամուսին՝ Մարեան
 Դիլտարեանցի, 19 (70)
 Բախիշ Սահակեան Շամախեցի,
 ամուսին՝ Մարգարիտ Ստեփա-
 նեանի, 83 (439)
 Բակլար քոխա, հայր՝ Յարութիւն
 բժիշկ Խոշկաշեցու, 87 (458)
 Բակնազար, հայր՝ Տէր Պաղտա-
 սարի, մահ. 1796թ., 93 (499)
 Բակվերդի, որդի՝ Ղարակատի,
 մահ. 1786թ., 35 (172)
 Բաղդասար տիրացու, որդի՝ Տէր-
 յանէնց Պողոսի, մահ. 1809թ., 21
 (81)
 Բաղդասար Գրիգորեան Յովսե-
 փեանց Գիրբեցի, եղբայր՝
 Պետրոսի եւ Պողոսի, հիշ 1831
 թ., 21 (88)
 Բաղդասար Տէր Մարկոսեանց
 առաջ քահանա, մահ. 1883 թ.,
 21 (86)
 Բաղտար, տես՝ Բաղտար տիրացու
 Բաղրամ Մագրդեցի, որդի՝ Յօսե-
 փի, հիշ. 1867 թ., 13 (48)
 Բաճան, մահ. 1506 թ., 37 (190)
 Բայուն, 38 (196)

Բանդիզա, 32 (152)
 Բանդուր, հայր՝ Խոջա Շահվէլի, 49
 (268)
 Բարիզ, նվիրատու, 76 (409)
 Բարիխաս, որդի՝ Տէր Աբրահամի,
 եղբայր՝ Նարինի, բոռ՝ Սահակի,
 մահ. 1704 թ., 10 (28)
 Բեկա, հիշ. 1399թ., 31 (147)
 Բեհայուս բժիշկ, որդի՝ Տէր Յարութիւն
 Թաթխանեանցի, մահ.
 1876թ., 83 (440)
 Բիատուր բէկ Քաշաբաղի, 81
 (419)
 Բոլի իւզբաշի (հարյուրապետ),
 որդի՝ Տուրամիշ ռոլի Աբարի,
 մահ. 1846 թ., 45 (252)
 Բորչակ Տէր Աստուածատու-
 րեանց, մահ. 1786 թ., 9 (21)
 Բսիշո, 7 (4)
 Բունիաթ, հիշատակին 1619թ. խաչ-
 քար է կանգնեցվել, 70 (360)
 Գաբրիէլ Թիֆլիզցի, հայր՝ Կարս-
 վանի, 82 (427)
 Գալուստ Նորշինեցի, 9 (21)
 Գալուստ, հայր՝ Սահակի, 76 (405)
 Գալուստ հարիւրապետ Նիժեցի,
 եղբայր Խաչատուրի, Յարութիւ-
 նի եւ Համբարձումի, 42 (223)
 Գալուստ, կինը՝ Սանդուխտ, որդի-
 ները՝ Ղարազ, Օհան, Աբրա-
 համ, 45 (240)
 Գալուստ Ներսէսեանց Շամախե-
 ցի, հայր՝ Լեւոնի, մահ. 1905 թ.,
 60 (302), 60 (303)
 Գանազեան Միրզաջան, 73 (386)
 Գասթար Մագրդեցի, որդի՝ Յօսե-
 փի, հիշ. 1867 թ., 13 (48)
 Գասպար Աջունցեանցի, հիշ. 1885
 թ. 83 (444)
 Գասպար Տէր Յօսեփեան Թար-
 խանեանց (Կողմեսկի ասե-
 տոր), մահ. 1873 թ., 83 (438)
 Գարեգին Գասպարեան Աճունց,
 մահ. 1886 թ., 83 (437)
 Գարեգին Գրիգորի Խաչատուրով,
 նորոգող՝ Սր. Սահակ վարդա-
 պետի մատուռի, 75 (395)
 Գափրէլ, որդի՝ Հռայի, 93 (500)
 Գեորգ, հայր՝ Եղիսարէի, 75 (399)
 Գեորգ Տէր Աստուածատուրեանց,
 հայր՝ Յարութի, մահ. 1870 թ., 96
 (515)
 Գեորգ Յովհաննէսեան Քալան-
 քարեանց իշխան, նվիրատու՝
 Սաղիանի վանքի, հիշ. 1881 թ.,
 62 (311)
 Գեորգ Ջուղայեցի, հայր՝ պարոն
 Պետրոսի, 50 (276)

Գիգեր, մահ. 1399 թ., 31 (147)
 Գիգոզ, հիշ. 1399 թ., 31 (147)
 Գիշ Իւան, հիշ. 1598 թ., 48 (263)
 Գիւկեանազար, եղբայր՝ Գրիգորի,
 որդի՝ Ալլահվերանի, 43 (235)
 Գոգալ, մայր՝ Արզամի, 51 (280)
 Գոհար, 51 (279)
 Գոռ, հայր՝ Արութիւնի, 51 (280)
 Գրիգոր, հիշ. 1619 թ., 71 (365)
 Գրիգոր, հիշ. 1619 թ., 71 (371)
 Գրիգոր քահանա, հիշ. 1619 թ., 71
 (373)
 Գրիգոր վարդապետ, հիշ. 1711 թ.,
 50 (272)
 Գրիգոր, հայր Խոջայի, 71 (371)
 Գրիգոր, որդի՝ Ալավերտու, մահ.
 1801 թ., 8 (11)
 Գրիգոր դարսիին (տերփուն), որ-
 դի՝ Տավվիթի (Դալիթ), մահ.
 1812 թ., 17 (56)
 Գրիգոր, հայր՝ Խանունի, 74 (390)
 Գրիգոր, հայր՝ Տէր Աբրահամի, 30
 (142)
 Գրիգոր, հայր՝ Տէր Մեծումի, մահ.
 1812 թ., 21 (82)
 Գրիգոր, որդի՝ Ալլահվերանի, 43
 (235)
 Գրիգոր գնեազ (իշխան, գորազ-
 խապետ, ղենեքալ) Որբեկե-
 նով, հիշ. 1851 թ., 15 (50)
 Գրիգոր Տէր Մգրտիչեան, 96 (515)
 Գրիգոր Յարութեան (դամիբի),
 հիշ. 1869 թ., 52 (286)
 Գրիգոր Դահրամանեան Օհա-
 նեանց Բլեղցի, մահ. 1872 թ., 38
 (205)
 Գրիգոր Սեյրանեանց (գարգար)
 Ննգեցի, մահ. 1894 թ., 86 (453)
 Գրիգոր Առուշանեանց, հայր՝ Եղի-
 սարէի, 19 (75)
 Գրիգոր Բարդանեանց, նվիրատու
 Ղալակայի Սր. Ատովածածին
 եկեղեցու, 26 (109)
 Գովնազար, մահ. 1717 թ., 32 (164)
 Գովնար, կին՝ Կարապետի, հարս՝
 Դարի, հիշ. 1718 թ., 50 (275)
 Դանէլ, հայր՝ Ջաւատի, 69 (352)
 Դանէլ, որդի՝ Մոավաշ Եկանի,
 մահ. 1796 թ., 16 (55)
 Դանիէլ արքեպիսկոպոս Շահնա-
 զարեանց Տարօնեցի, Շամա-
 խու բենի առաջնորդ, մահ. 1868
 թ., 65 (333)
 Դանիէլ եպիսկոպոս Էջմիածնեցի,
 մահ. 1757 թ., 91 (482)
 Դանիէլ, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
 Դանիէլ, որդի՝ Ղեւանդի եւ Փարու,
 բոռ՝ Չալապու, 51 (278)

Դավիթ Ջղեցանց, որդի՝ Դավիթ Ջղեցանց Վերին Ագուլեցու, մահ. 1771 թ., 82 (428)

Դավիթ Ջղեցանց Վերին Ագուլեցի, 82 (428)

Դավիթ, մահ. 1481 թ., 28 (123)

Դավիթ Ասկարեանց, ամուսին՝ Ամնա Ուշտալեցու, 19 (73)

Դավիթ Դանինեան Ջարգարեանց Նիժեցի, եղբայր՝ Աղակունի, մահ. 1909 թ., 43 (230)

Դավիթ Լազարեանց Արցախեցի (սերված՝ Քաշաթաղ գավառի մելիք Հայկազի տոհմից), հայր՝ Իսմեյլ Դավիթեան Լազարեանցի, մահ. 1823 թ., 81 (419)

Դավիթ, հայր՝ Կարապետի, հիշ. 1718թ., 50 (275)

Դավիթ Ղարաբաղցի Բարխուդարեանց, հիշ. 1852 թ., 15 (53)

Դավիթ, որդի՝ Մարտիրոսի, մահ. 1820 թ., 74 (389)

Դավիթ, որդի՝ Տեր Մկրտչի, եղբայր՝ Մանասի, Յովսեփի, Մլախի, մահ. 1873թ., 93 (496)

Դինուշ աղա, 71 (369)

Դուրմիշ, 45 (247)

Եաղույ, նվիրատու, 75 (402)

Եթար Եարդուլեան, կին՝ Առաքել Մուրատեանի, 95 (508)

Եթարանց Կասապետ Յաղուրլուցի, 94 (506)

Եղիա, եղբայր՝ Թադևոս առաջ քահանա Բուդաղեանցի, 62 (310)

Եղիազար, որդի՝ Մոսես քահանայի, եղբայր՝ Ղազար դպրի, մահ. 1718թ., 25 (103)

Եղիազար արքեպիսկոպոս Տուտեցի, մահ. 1760 թ., 65 (332)

Եղիազար սարկառագ, որդի՝ Ազրեքոսի, մահ. 1788 թ., 7 (8)

Եղիսարեք, 50 (275)

Եղիսարեք, դուստր՝ Տեր Գեորգի, հիշ. 1718 թ., 75 (399)

Եղիսարեք կույս, մահ. 1654 թ. հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 65 (336)

Եղիսարեք, դուստր՝ Գրիգոր Առուշանեանցի, կին՝ Ներսէս Գրիգորով Աղբուլաղցու, 19 (75)

Եղիսապետ, մայր՝ Մաթեոսի, 50 (276)

Եղոր, հայր՝ դավաթ Հակոբի (տալլաթ Հակոբ), 18 (66)

Ենգիբար Ջողանեանց Նիժեցի, հայր՝ Օհանջանի, 42 (221)

Ենովք, եղբայր՝ Թադևոս առաջ քահանա Բուդաղեանցի, 62 (310)

Եսայի կաթողիկոս (1702-1728), հիշ. 1718թ., 50 (275)

Երակղ (Հերակղ) կայսր, հիշ. 1640թ. 11 (43)

Երդայչեր, մահ. 1410 թ., 31 (149)

Երեմիա Աղվանից կաթողիկոս (1676-1700), հիշ. 1688 թ., 50 (269)

Երեմիա եպիսկոպոս, 62 (314)

Եփրեմ կաթողիկոս (1809-1830), հիշ. 1816 թ., 63 (318)

Եփրեմ վարդապետ Աշտարակեցի, հիշ. 1903 թ., 64 (322)

Զալի կամ Խանում, բույր՝ Յոսեփի կամ Աղաջանի, Յարութի, դուստր՝ Հաթում քոխի եւ Անայի, 93 (501)

Զամամ, դուստր՝ Յարութի, 66 (341)

Զանի Գալստեանց Նիժեցի, 43 (226)

Զանի, մահ. 1517թ., 26 (115)

Զառնշա, կին՝ Ալլահիկերանի, մայր՝ Գրիգորի եւ Գիւլկեազարի, 43 (235)

Զարար Դողորանց, հիշ. 1823 թ., 42 (220)

Զարար, հայր՝ Մարիամի, 45 (251)

Զարարիա Թադևոսեանց, հորեղբայր՝ Նիկոլայ Ստեփանեան Թադևոսեանցի, 62 (313)

Էլչի Թադի, նվիրատու, որդի՝ Մանդին Թիֆլիզեցու, 57 (292)

Էխար, մահ. 760թ. (?), 19 (76)

Ըսագ Խարփեքքի, հայր Ռեանի, 51 (279)

Ըսկանդար, հայր՝ Մահտեսի Յարութիւնի, 61 (307)

Ըսպանդիար (մըղար), որդի՝ Մաջարա, 30 (145)

Ըստեփան խոջա Քալախանցի, բոռ՝ Առաքելի, մահ. 1816թ., 45 (246)

Ըրստակես կաթողիկոս, տես՝ Արիստակես կաթողիկոս

Թադևոս առաջ քահանա Բուդաղեանց (բարուբեան), 49 (264), 62 (310)

Թադևոս արքեպիսկոպոս, առաջնորդ Շամախու քեմի, հիշ. 1886թ., 62 (308)

Թադևոս, կինը՝ Սիմա, 50 (275)

Թադևոս Տեր Մարգարեանց, հիշ. 1893 թ., 34 (170)

Թաթոս, որդի՝ Օվանեսի, մահ. 1793թ., 18 (65)

Թամաս, մահ. 1493 թ., 37 (189)

Թամար Ղարաբաղցի, մայր՝ Խաչատուրի, ամուսինը՝ Ղազար, 64 (319)

Թամուր, որդի՝ Յակոբ Շամախեցու, 50 (276)

Թարիդուրի, ամուսին՝ Կուլի, 76 (406)

Թոմա վարդապետ, հիշ. 1633 թ., 7 (5), 65 (335)

Թոմաս, 43 (238)

Թոմաս, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 71 (367)

Թովմա (Թովմաս) կաթողիկոս, մահ. 1475 թ., 90 (471), 90 (472)

Թովմաս Տեր Թովմասեանց Նուխեցի, մահ. 1884 թ., 83 (441)

Թովսիկ, նվիրատու, 75 (402)

Թումա վարդապետ, տես՝ Թոմա վարդապետ

Թումա, հայր՝ Օվասափի, 75 (404)

Թուման, հայր՝ Պողոսի, 10 (40)

Իգնատիոս վարդապետ, մահ. 1758թ., բաղված է Սաղիանի վանքի բակում, 64 (326)

Իթափզուող, հայր՝ Մովսէսի, 86 (455)

Իոստամ, 45 (241)

Իսրայէլ, որդի՝ Ստեփան քոխի, մահ. 1799 թ., 10 (34)

Իսմեյլ Դավիթեան Լազարեանց (դենեբալ-մայր), 81 (419)

Լեւոն, որդի՝ Գալուստ Ներսէսեանցի, մահ. 1905թ., 60 (302)

Խալաթ վարժապետ, մահ. 1829թ., 91 (479)

Խանում, 74 (390)

Խաչան Բաշարաբեան ճալեքցի, մահ. 1854 թ., 89 (467)

Խաչան, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)

Խաչանես, հայր՝ Հայրապետի, 36 (172 ա), 36 (173)

Խաչայաթի, 71 (362)

Խաչատուր, 32 (159)

Խաչատուր, հիշ. 1817 թ., ծնողները՝ Ղազար եւ Թամար Ղարաբաղցիներ, 64 (319)

Խաչատուր րէկ Միքայելեանց, 72 (383)

Խաչատուր, եղբայր՝ Պաղումի, հիշ. 1620-ական թթ., 69 (356)

Խաչատուր Ղազարեան Շամախեցի, շինել է Սբ. Սահակ մատուռը Քարբանջում, հիշ. 1817 թ., 74 (391)

Խաչատուր, հայր՝ Վարդանի, 50 (273)

Խաչատուր Աբարեկեանց, 44 (239)

Խաչատուր, եղբայր՝ Գալուստ Նի-
ժեցու Հայրապետի, Համբար-
ձումի, Յարութիւնի, 42 (223)

Խաչատուր Եղիազարեանց իշ-
խան Նիժեցի, նվիրատու, 42
(224)

Խաչատուր Յարութիւնեան Բլեդ-
ցի,
մահ. 1874 թ., 38 (206)

Խաչի Բօլինեանց ճալեթցի, հիշ
1909 թ., 91 (484)

Խաչի Յակոբեան Սարգիսեանց
Միքայրեկյունցի, մահ. 1869թ.,
40 (213)

Խթիար, 10 (32)

Խոճա Սարաբ (իփակչի), որդի՝
Մովսէս Էրզրումցու, մահ.
1686թ., 85 (448)

Խոճա Քասալար Ավետարանցե-
ցի, 94 (507)

Խոնդշա, մահ. 1409թ., 32 (157)

Խոջա, որդի՝ Գրիգորի, մահ.
1619թ., 71(371)

Խոջա Շահվէլ, որդի՝ Բանդուրի,
հիշ. 1717թ., 49 (268)

Խոտրաշխ, 38 (198)

Խունկազ, հայր՝ Բարայի, Աբու,
Դանիէլի եւ Խաչանի, 11 (42)

Խումարշայ (խոճա), մահ. 1489 թ.,
37 (188)

Խուրշուդ, 8 (48)

Շաղիկ, կին՝ Հովսէփ Մուրադեան-
ցի, մայր՝ Սդեփանի եւ Մարդի-
րոսի, 48 (260)

Շամբօսկ, հիշ. 1598 թ., 48 (263)

Կալուստ, 45 (249)

Կարապետ, հայր՝ Տէր Աւագ Շա-
մախեցու, 75 (397)

Կարապետ, որդի՝ Մուրատեանի,
եղբայր՝ Յովհաննէս քէկի, մահ.
1844 թ., 95(510)

Կարապետ, որդի՝ Դաթի, կինը՝
Գուլմար, հիշ. 1718 թ., 50 (275)

Կարապետ կաթողիկոս (1402-
1423), նստում էր ճալեթի վան-
քում, հիշ. 1411թ., 89 (470), 90
(474)

Կարապետ Յովհաննիսեան Քա-
լանթարեանց, մահ. 1879թ., 59
(297)

Կարապետ, որդի՝ Արզմանի եւ
Տաստագուլի, եղբայր՝ Կոկճայի,
Սարգսի եւ Մանիայի, 50 (275)

Կարապետ քահանա Տէր Կարա-
պետեան, հոգեւոր հովիվ Քար-
բանջ գիւղի, հիշ. 1891 թ., 74
(392), 75(398)

Կարսվան (Փարկար), որդի՝ Գար-
րիէլ Թիֆլիզցու, մահ. 1761 թ.,
82 (427)

Կափեւ, բոն՝ Շայրտաղի, որդի՝ Ա-
զըրեի, եղբայր՝ Եղիազար սար-
կաւագի, մահ. 1762 թ., 7 (7)

Կիւրզ Գանձակեցի, մահ. 1773 թ.,
22 (90)

Կիրակոս, հիշատակին խաչքար է
կանգնեցվել, 71 (374)

Կիրակոս վարդապետ Մաղիանցի,
հիշ. 1660 թ., 61 (306)

Կիւրկին քէկ Աւշտեանց, հիշ.
1844 թ., 9 (19)

Կոկճա, որդի՝ Արզմանի եւ Տաստա-
գուլի, եղբայր՝ Կարապետի,
Սարգսի եւ Մանիայի, 50 (275)

Կոր քոխա, որդի՝ Պեջանի, մահ.
1783 թ., 18 (64)

Կրկոս, տե՛ս՝ Կիրակոս վարդապետ

Կուլ, կողակից՝ Թարիդուլու, նվիրա-
տու, 76 (406)

Կուլ, նվիրատու, 76 (409)

Կուլոն, կին՝ Ստեփանի, մահ. 1095
թ., 28 (130)

Հաքամ քոխա, որդի՝ Հոայի, 93
(500), 93 (501)

Հակոբ (դալլաբ), որդի՝ Եղդուրի,
մահ. 1798 թ., 18 (66)

Հաճի (Չալաբի), Շաքիի խան, հիշ.
1751 թ., 92 (489)

Համբարձում, ամուսին՝ Անթուա-
նի, 19 (69)

Համբարձում, եղբայր՝ Գալուստ
հարիրապետի, Խաչատուրի,
Յարութիւնի, 42 (223)

Համբարձում Մաղաքեանց ճա-
լեթցի, հայր՝ Ավարի, 89 (462)

Համբարձում Օսմանեանց, որդի
Ալլահվերանի եւ Նուբարի, 43
(235)

Հայրապետ աղա Գ. Թառու-
հեանց, հիշ. 1864 թ., 59 (301)

Հայրապետ Աղամալով, եղբայր՝
Մկրտչի եւ Մեջլումի, հիշ. 1871
թ., 72 (384)

Հայրապետ Խանիշինցի, 52 (287)

Հայրապետ, որդի՝ Խաչանէսի, եղ-
բայր՝ Յարութի, մահ. 1803 թ.,
36 (172ա)

Հայրապետ (Ղոյզնաց ազգից)
Դաշտցի, հայր՝ Օհանէսի, 83
(430)

Հայրապետ Մմբատեանց Նախի-
ջեվանցի, 59 (298)

Հայրապետ Տէր Սարգսեան Բլեդ-
ցի, մահ. 1857 թ., 38 (203)

Հայրապետ Քամալեանց Գանձա-
կեցի, հայր՝ Ռստամի, 83 (433)

Հայրի, հայր՝ Տէր Գրիգորի, 87
(457)

Հայրում, որդի՝ Աւետիքի, մահ.
1782թ., 82 (429)

Հասանբէկ (պարոն), հիշ. 1511 թ.,
90 (473)

Հավա, մահ. 1587 թ., 36 (182)

Հոայ, հայր՝ Հաքամ քոխի, Գափրե-
լի, Ամանէսի, Յագրեան Գեոր-
քի, Մարտիրոսի, Արզամանի,
մահ. 1809 թ., 93 (500)

Հովսէփ Մուրադանց, կինը՝ Շա-
ղիկ, որդիները՝ Սդեփան եւ
Մարդիրոս, 48 (260)

Հոփսիսմէ Յակօբովնա, կողակից՝
Ղազար Գրիգորեանի, նվիրա-
տու, հիշ. 1819 թ., 76 (407)

Հոմսիր, կին՝ Սարգիս Շամախեցու,
մահ. 1827 թ., 10 (36)

Հրապետ, հայր՝ Յարութիւնի, 17
(57)

Հօհանիս Ստեփանով Դաշտեցի,
15 (51)

Ղազար աշուդ, որդի՝ Միքա-
էրիսեցու, մահ. 1831թ., 69
(355)

Ղազար Բալլուեանց ճալեթցի,
մահ. 1885 թ., 89 (463)

Ղազար Գրիգորեան, ամուսին՝
Հոփսիսմէի, 76 (407)

Ղազար դպիր, որդի՝ Մօսէս քահա-
նայի, 25 (102)

Ղարագ, ծնողները՝ Գալուստ եւ
Սանդուխտ, եղբայրները՝ Օհան
եւ Աբրահամ, 45 (240)

Ղազար Թիֆլիզեցի, հայր՝ Մէլքու-
նի, 65 (327)

Ղազար Ղարաբաղցի, որդի՝ Խա-
չատուրի, կինը՝ Թամար, 64(319)

Ղազար Շիրվանցի, փեսա՝ Գրիգո-
րի, ամուսին՝ Խանումի, 74 (390)

Ղալաւ, հայր՝ Ռհանճանի, 93 (497)

Ղանիպէկ Նազարեանց, հայր՝ Յօ-
սէփիւ, 46 (256)

Ղապայալուշ, որդի՝ Սողոմոնիշի,
մահ. 1474թ., 20 (78)

Ղասում (ուստա), մահ. 1717թ., 33
(165)

Ղարակատ, 45 (247)

Ղարակատ, հայր՝ Բակվերտի, 35
(172)

Ղարպաղ, հայր՝ աշուդ Փարսի, 65
(338)

Ղեւանդ, որդի՝ Չալապու, ամուսին՝
Փարու, հայր՝ Արզարի, Դանիէլի
եւ Չալապու, 51 (278)

Դուրաք, մահ. 1451 թ., 36 (176)
 Ճանախ, որդի՝ Յոհաննեսի, մահ.
 1815 թ., 45 (244)
 Ճանշ, հայր՝ Աթապակ քոխվի, 7 (9)
 Ճանուպշ, հիշատակին խաչքար է
 կանգնեցվել, 71 (366)
 Ճավայիր Պետրոսեան, կին՝ Մար-
 քար քահանայի Տեր Սարգսեան
 Բլեղու, մահ. 1861 թ., 46 (257)
 Ճուանշիր, մահ. 1512 թ., 38 (201)
 Ճունշիր, մահ. 1556 թ., 38 (194)
 Մաքոս, 25 (100)
 Մաքոս, ամուսին՝ Աննայի, նվիրա-
 տու, 96 (513)
 Մակար Ա կաթողիկոս, 62 (308), 62
 (309), 74 (392)
 Մահեգար, մահ. 1701 թ., 93 (502)
 Մահտեսի Աւան Դարաքեանց Նի-
 ժեցի, հայր՝ Յովհաննես քահա-
 նայի, մահ. 1892 թ., 43 (227), 43
 (228)
 Մահտեսի Մարտիրոսեանց Փա-
 նիեանց, 81 (418)
 Մահտեսի Յարութիւն, որդի՝ Ըս-
 կանդարի, հիշ. 1786 թ., 61 (307)
 Մահտեսի Օսէփ Մեյսարեցի, որ-
 դի՝ Արքահամի, հիշ. 1812 թ., 50
 (270)
 Մայրեան Կորնուվանցի, դուստր՝
 Յօսէփի, մահ. 1836 թ., 18 (67)
 Մանաս, որդի՝ Տեր Սկրտչի, եղ-
 րայր՝ Յովսէփի, Մխակի, Դաւ-
 րի, 93 (496)
 Մանդին Թիֆլիզցի, հայր՝ Էլչի
 Թաղի, 57 (292)
 Մանիեա, դուստր՝ Արզամանի եւ
 Տաստագուլի, քույր՝ Կոկնայի,
 Կարապետի, Սարգսի, 50 (275)
 Մանուկով Խոյեցի, 82 (421)
 Մանուչար խան, 66 (340)
 Մատթոս, որդի՝ Եղիսաբետի, 50
 (276)
 Մարգար Դարաբաղցի Բարխու-
 դարեանց, հիշ. 1852 թ., 15 (53)
 Մարգար քահանա Տեր Սարգը-
 սեան Բլեղցի, մահ. 1860 թ., 38
 (204)
 Մարգարէ Լազարով, ժառանգ՝
 Յարութիւն Դազարեան Շամա-
 խեցու, կառուցել է տվել Քար-
 քանջի Սր. Աստվածածին եկե-
 ղեցին, 75 (401)
 Մարգարիտ, 69 (357)
 Մարգարիտ Մանփանեան, կին՝
 Բախիշ Սահակեան Շամախե-
 ցու, մահ. 1875 թ., 83 (439)

Մարդիրոս, որդի՝ Յովսէփի եւ
 Շաղիկի, եղրայր՝ Մղեփանի, 48
 (260)
 Մարիամ, դուստր Յարութիւնի
 Շատրեանց, կին՝ Մերգէյ
 Պետրոսեանցի, մահ. 1902 թ.,
 60 (304)
 Մարեան Դիլարեանց, կին՝
 Բախիշ Բլեղու, մահ. 1871 թ.,
 19 (70)
 Մարիամ, դուստր՝ Տեր Չաքարի,
 կին՝ Յոհաննէսի, մահ. 1844 թ.,
 45 (251)
 Մարիամ Թադոսեանց, դուստր՝
 Նիկողայ Ստեփանեան Թադո-
 սեանցի, 62 (313)
 Մարիամ, կին՝ Միքայել իշխանի,
 մահ. 1836 թ., 10 (37)
 Մարիամ, կին՝ Պետրոսի, հարս՝ Տեր
 Սահակ Մատրասցու, 50 (274)
 Մարիամ Տեր Մարկոսեանց, մահ.
 1890 թ., 21 (87)
 Մարեան, կին՝ Մելքիսի, 30 (138)
 Մարկոս Աղաջանեան, 43 (231)
 Մարկոս, մահ. 1792 թ., 64 (323)
 Մարտիրոս, կինը՝ Մուրմա, 43 (233)
 Մարտիրոս, որդի՝ Հոայի, 93 (500)
 Մարտիրոս Դալակեցի, որդի՝ Յօ-
 հանին, մահ. 1873 թ., 19 (72)
 Մարտիրոս (զարգար), ամուսին՝
 Վառի, 25 (105)
 Մարտիրոս Յարութիւնեան Մար-
 տիրոսեանց, մահ. 1865 թ., 82
 (423)
 Մարտիրոս Նիսիզեանց, եղրայր՝
 Մովսէս Սկրտչեան Նիսիզեան-
 ցի, հիշ. 1833 թ., 72 (380)
 Մարտիրոս Վլասեանց Գիւր-
 ջիւանցի, հիշ. 1908 թ., 8 (18)
 Մարտիրոս Քարքանջեցի, հայր՝
 Դաւիթ, 74 (389)
 Մարութա Դոնդարեանց, որդի՝
 Սամուէլ Դոնդարեանցի, հոգա-
 րարձու՝ Մատրասայի ուսումնա-
 րանի, մահ. 1889 թ., 48 (264)
 Մարքար Անտօնեանց Տեր Սահա-
 կեանց, 48 (261)
 Մարքար, հայր՝ Տեր Ազարիա Չա-
 ոսիեցու, 86 (454)
 Մարքար քահանա Տեր Սար-
 ցսեան Բլեղցի, ամուսին՝ Ճա-
 վայիր Պետրոսեանի, 46 (257)
 Մարքարիդ, մահ. 1771 թ., կողա-
 կից՝ Պետրոսի, 67 (344)
 Մարքարիտ, մահ. 1799 թ., 68 (347)
 Մելիք, մահ. 1454 թ., 32 (160)
 Մելիք Առստամ, 78 (413)

Մելիք Հայկազ (Քաշաբաղի), 81
 (419)
 Մելիք Հասան, մահ. 1551 թ., 21 (79)
 Մելիք Մելքում, որդի՝ Չալապովի,
 մահ. 1840 թ., 13 (49)
 Մելիքճան, հիշատակին խաչքար է
 կանգնեցվել, 65 (334)
 Մելքում, 74 (393)
 Մելքում Դարամանեան, 73 (387)
 Մելքում, որդի՝ Շահառվարի, մահ.
 1857 թ., 43 (234)
 Մելքում Աղամալով, եղրայր՝
 Սկրտչի եւ Հայրապետի, հիշ.
 1871 թ., 72 (384)
 Մեսրոպ արքեպիսկոպոս, առաջ-
 նորդ Շամախու քեմի, 59 (298),
 61 (309), 62 (313)
 Մելիս, որդի՝ Մելքիսի եւ Մարեանի,
 եղրայր՝ Օհանի, մահ. 1717 թ., 30
 (138)
 Մելքիս, հայր՝ Մելքիսի եւ Օհանի,
 ամուսին՝ Մարեանի, 30 (138)
 Մելքում Դարամանեանց, հիշ.
 1861 թ., 73 (387)
 Մելքում, որդի՝ Դազար Թիֆլիսե-
 ցու, մահ. 1737 թ., 65 (327)
 Մինաս, բոռ՝ Պողոս իշխան Նիժեցի
 Մատթոսեանի, 43 (229)
 Մինաս, որդի՝ Աբարի, մահ. 1815 թ.,
 45 (243)
 Միրզա Հիւրիբեցի (Հերբեր), հայր՝
 աշուղ Դազարի, 69 (355)
 Միրզա Գիւնազիզով Նուխեցի
 (պարոն), վարպետ-որմնադիր,
 մահ. 1851 թ., 83 (435)
 Միրզա Շամախեցի, հայր՝ Ավագի,
 8 (14)
 Միրզաեան Գ. Վարպետ, 73 (385)
 Միքայել Շատուրեան, հիշ. 1867 թ.,
 26 (108)
 Միքայել մեծ իշխան, ամուսին՝
 Մարիամի, 10 (37)
 Միքայել երեց, հիշ. 1619 թ., 71
 (363)
 Մխակ, 93 (496)
 Մկր, 76 (408)
 Մկրդիշ, 69 (357)
 Մկրդիշ կաթողիկոս (1892-1907),
 հիշ. 1893 թ., 62 (313)
 Մկրտիչ Աղամալով, 72 (384)
 Մկրտիչ Հօաննեսեան, 89 (464)
 Մկրտիչ, 75 (400)
 Մկրտիչ Մսիքեանց, 84 (446)
 Մկրտիչ քահանա Տեր Աստու-
 ծատուրեան, 1870 թ.-ից սկսած
 Օրմանլու գյուղի քահանա էր,
 մահ. 1901 թ., 96 (516)
 Մկրտիչ, 95 (508), 95 (510)

- Մովսես**, եղբայր՝ Թադեոս առաքանայ Բուդաղեանցի, 62 (310)
- Մովսես Էրզումցի**, հայր՝ Իփակչի Խօնա Սաքարի, 85 (448)
- Մովսես կաթողիկոս** (1629-1633), հիշ. 1633 թ., 7(5)
- Մովսես**, որդի՝ Իթափզուտի, մահ. 1796 թ., 86 (455)
- Մովսես Մկրտչեան** Նիազեանց, եղբայր՝ Մարտիրոս Նիազեանցի, հիշ. 1833թ., 72 (380), 72 (381)
- Մռավաչ Եկան**, հայր՝ Դանելի, 16 (55)
- Մսկրաթ**, կին՝ Քինեաթի, մահ. 1736 թ., 74 (388)
- Մաջարա**, հայր՝ Ըսպընդիարի, 30 (145)
- Մուսայել Միրզայեանց**, 72 (383)
- Մուսի Դարբարաղցի** (չարոխչի), 1833-ին նորոգել է Շարիի Սր. Հոյիսիմե եկեղեցին, 82 (424), 82 (425)
- Մուստաֆա խան Շամախու**, հիշ. 1816 թ., 1817 թ., 63 (318), 64(319)
- Մուսիա**, 9 (24)
- Մուրադ (ուստա)**, մահ. 1252 թ. 36 (174)
- Մուրատխան**, 71(376)
- Մօսես Ներսեսեանց**, հիշ. 1840 թ., 22 (89)
- Մօսես քահանա**, հայր՝ Դազար դպրի և Եղիազարի, 25 (102), 25 (103)
- Յազիր խան**, մահ. 1717 թ., 33 (166)
- Յակոբ կաթողիկոս** (1655-1680), հիշ. 1660 թ., 1671 թ., 61 (306), 92 (485)
- Յակոբ Շամախեցի**, հայր՝ Թամուրի և Օհանի, 50 (276)
- Յակոբ սարկաւագ**, հիշ. 1627 թ., 70 (358)
- Յակոբ Օսմանցի**, հիշ. 1828 թ., 59 (299)
- Յակոբ Օսմանցի (Օսմանեանց)**, հիշ. 1828, 59 (299)
- Յակովբ կաթողիկոս**, տես՝ Յակոբ կաթողիկոս
- Յակովբէկ Աբարբէկեանց Ջրաբերցի**, որդի՝ Ալան րէկի, մահ. 1847 թ., 46 (254)
- Յակովի**, փեսա՝ Կափէլի, 7(7)
- Յայգրեան Գեորք**, որդի՝ Հռայի, 93 (500)
- Յարութ**, որդի՝ Խաչանէսի, մահ. 1809թ., 36 (173)
- Յարութ**, 96 (515)
- Յարութ**, 66 (341)
- Յարութ**, մահ. 1718 թ., 30 (139)
- Յարութ**, որդի՝ Հաթան քոխի և Աննայի, մահ. 1810 թ., 93 (501)
- Յարութին (բժիշկ) Խոշկաշենցի**, որդի՝ Բակլար քոխի, մահ. 1888 թ., 87 (458)
- Յարութին**, եղբայր՝ Համբարձումի, Խաչատուրի և Գալուստի, 42 (223)
- Յարութին**, եղբայր՝ Խաչատուրի, 64 (319)
- Յարութին**, կառուցել է տվել Յաղութու գյուղի Սր. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին, մահ. 1898 թ., 93 (505)
- Յարութին**, հայր՝ Չամամի, 66 (341)
- Յարութին**, մահ. 1799 թ., 68 (348)
- Յարութին**, որդի՝ Հրապետի, մահ. 1825 թ., 17 (57)
- Յարութին րէկ Սիլիկեանց**, կառուցել է տվել Վարդաշենի ուսումնարանի շէնքը 1876 թ., 95 (511)
- Յարութին իշխան Զառապեցի**, 86 (449)
- Յարութին Ճարեանց**, հայր՝ Մարիամի, 60 (304)
- Յարութին Դազարեան Շամախեցի**, 75 (401)
- Յարութին**, որդի՝ Ստեփան (զարգար) Հնդարեցու, մահ. 1822 թ., 10 (35)
- Յարութին Շահպարտեանց Գանձակեցի**, հիշ. 1852 թ., 15 (52)
- Յարութին Ստեփանեան Էֆենտեանց Մատրասեցի**, տանուտեր, մահ. 1901 թ., 48 (265)
- Յարութին Տեր Սահակեանց Մատրասեցի**, 47 (259)
- Յարութին տիրացու**, որդի՝ Յօհաննէսի, մահ. 1823 թ., 83 (434)
- Յարութին տիրացու**, որդի՝ Աղամի, մահ. 1868 թ., 19 (71)
- Յոհանէս**, որդի՝ Կարապետ քահանայի, ամուսին՝ Մարիամի, 45 (251)
- Յոհաննէս Քալանթարեանց**, ամուսին՝ Աննա Շամախեցու, հիշ. 1871 թ., 50 (277), 51 (283)
- Յոհաննէս**, հայր՝ Տեր Ավետիսի, մահ. 1840 թ., 42 (219), 42 (221)
- Յոռոմսիմ**, դուստր՝ Սահակի, մահ. 1736 թ., 67 (343)
- Յոսէփ կամ Աղաջան**, եղբայր՝ Յարութի, որդի՝ Հաթան քոխի և Անայի, 93 (501)
- Յոսէփ**, որդի՝ Դանիպէկ Նազաբեանցի, մահ. 1860 թ., 46 (256)
- Յովաննէս սարկաւագ**, մահ. 1555թ., 37 (187)
- Յովհան արքեպիսկոպոս**, առաջնորդ Սաղիանի վանքի, մահ. 1832 թ., 65 (328)
- Յովհաննէս աղա Միքաէլեան Աշխարով Հնդարեցի**, մահ. 1837 թ., 10 (38)
- Յովհաննէս**, 63 (317)
- Յովհաննէս րէկ**, որդի՝ Առաքել Մուրատեանի, 95 (509), 95 (510)
- Յովհաննէս վարդապետ Պաշնաղցի**, մահ. 1706 թ., 87 (461)
- Յովհաննէս քահանա**, ամուսին՝ Աննայի, փեսա՝ Յովակիմ Տեր Դազարեանց Շուշեցու, 86 (450)
- Յովհաննէս քահանա Նիժնցի**, որդի՝ Մահտեսի Աւան Դաւաթեանցի, մահ. 1910 թ., 43 (227)
- Յովհաննէս Պողոսեանց**, հիշ. 1896 թ., 29 (137)
- Յովսէփ**, որդի՝ Տեր Մկրտչի, եղբայր՝ Սլաակի, Դարի, Մանասի, 93 (496)
- Յովսէփ**, հիշ. 1751 թ., 92 (489)
- Յովսէփ Մարկոսեան Սարգսեան**, մահ. 1870, 40 (214)
- Յօհան**, հայր՝ Մարտիրոս Դաւակեցու, 19 (72)
- Յօհան**, եղբայր՝ Տեր Աստուածատուր քահանա Ենգիբաբեան, 42 (218)
- Յօհան եպիսկոպոս Շամախույ**, հիշ. 1816 թ., 1817 թ., 63 (318), 64 (319)
- Յօհաննէս**, հայր՝ Ճանանի, 45 (244)
- Յօհաննէս Խոյեցի Մանուկով**, ժառանգ՝ Մանուկովի, կինը՝ Ուստիան, մահ. 1840 թ., 82 (421), 82 (422)
- Յօհանիս Յօսէփեան Խանունց Շուշեցի**, մահ. 1827 թ., 82 (420)
- Յօհաննէս դպիր**, որդի՝ Տեր Կարապետի, մահ. 1851 թ., 46 (255)
- Յօհաննէս**, հայր՝ Յարութին տիրացուի, 83 (434)
- Յօհաննէս տիրացու Սօկուրեցի**, 92 (494)
- Յօհաննէս**, որդի՝ Բարի Բաշարաբեանի, մահ. 1855 թ. 89 (468)
- Յօսէփ**, հայր՝ Բաղրամի, Շիրիմի և Գասպարի, 13 (48)
- Յօսէփ**, հայր՝ Մարեանին, 18 (67)

Յօսէփ Անտարանօցեցի, ամուսին՝ Մառի, 69 (351)
 Յօսէփ, որդի՝ Սարգսի, մահ. 1819 թ., 45 (248)
 Յովակիմ Տեր Ղազարեանց Շուշեցի, հայր՝ Աննայի, 86 (450)
 Յովհաննէս Ղեզեանց Նուխեցի, մահ. 1870 թ., 83 (436)
 Նախշուն, կին՝ Սիմօն Յովսէփեան Դալիքեանցի, մայր՝ Ավանեսի, 92 (486)
 Նապաս, մահ. 1651 թ., 32 (163)
 Նարին, դուստր՝ Տեր Արքահամի, մահ. 1702 թ., 9 (26)
 Ներսէս Գրիգորով Աղբուլաղցի, ամուսին՝ Եղիսարէի, 19 (75)
 Ներսէս Ե. կաթողիկոս (1843-1857), հիշ. 1851 թ., 15 (50)
 Ներսէս կաթողիկոս Աղուանից հակաբռն (1706-1736), 1718 թ., 50 (275)
 Ներսէս Ղափանցի, հայր՝ Արքահամի, 83 (431)
 Ներսէս վարդապետ, մահ. 1551 թ., 65 (329)
 Ներսէս քահանա Տեր Գասպարեանց, մահ. 1894 թ., 25 (107)
 Նիկոլայ Պալովիչ ռուսաց բազում (1796-1855), հիշ. 1851 թ., 15 (50)
 Նիկար, 26 (113)
 Նիկոլայ Մ., հաշվապահ, 73 (385)
 Նիկոլայ Մտեփանեան Թաղսեանց, բազումարմակ նվիրատու Մաղիանի վանքի, հիշ. 1896 թ., 62 (313)
 Նկողին, մահ. 1492 թ., 36 (184)
 Նիւկանայ, 28 (132)
 Նուբար, մայր՝ Ալլահվերանի, կին՝ Համբարձումի, տատ՝ Գրիգորիու Գիլկեազարի, 43 (235)
 Նունգար, մահ. 1369 թ., 28 (126)
 Շահին, որդի՝ Պողոսի, 51 (279)
 Շահ Սուրբան Հուսէին արքայաբսից, հիշ. 1701 թ., 57 (292)
 Շահսուրբան, կին՝ Տեր Արքահամի, մայր՝ Նարինի, 9 (27)
 Շահսուվար, հայր՝ Մելքումի, 43 (234)
 Շահվերդի, մահ. 1653 թ., 21 (80)
 Շահբազ Տեր Մարտիրոսեանց, կին՝ Առաքել քահանա Տեր Մարտիրոսեանցի, մահ. 1890 թ., 9 (23)
 Շահբամ, 32 (162)
 Շահում, հիշ. 1513 թ., 71 (370)
 Շահում, մահ. 1498 թ., 28 (128)

Շայրոտաղ, հայր՝ Ազրբէի, պապ՝ Կափէի և Եղիազար սարկաւազի, 7(7)
 Շայրուբաթ, մահ. 1451 թ., 37 (185)
 Շատիպակ, մահ. 1495 թ., 28 (125)
 Շաքար, 32 (152)
 Շիխալէկ, մահ. 1658, թաղված է Մաղիանի վանքի մոտ, 66 (340)
 Շիրին, որդի՝ Հոսէփի, 13 (48)
 Շղարեգ Մեհտի բեգ, հիշ. 1893 թ., 34 (170)
 Շողաքաթ, 44 (236)
 Շրվան, մահ. 1750 թ., 10 (30)
 Որբէլ արեղա, 11(45)
 Ռհան, որդի՝ Ըսազ Խարսիերթցու, 51 (279)
 Ռհանճան, 93 (497)
 Ռսկան վարդապետ, առաջնորդ Մաղիանի վանքի, հիշ. 1786 թ., 61 (307)
 Ռվանէս, հիշատակին 1619 թ. խաչքար է կանգնեցվել, 70 (360)
 Ռրբելեանով, տես՝ Օրբելեանով
 Չալապի, հայր՝ Ղևոնդի, 51 (278)
 Չալապի, որդի՝ Ղևոնդի և Փարուն, բռն՝ Չալապու, 51 (278)
 Չալապով, հայր՝ Մելիք Մելքումի, 13 (49)
 Չուրբուր, 71 (368)
 Պաղվան Օ., մախազահ, 73 (385)
 Պաղի Արահամեան, մահ. 1825 թ., 24 (98)
 Պաղտասար Թաղարեցի, հայր՝ Ասրի, 69 (353)
 Պաղում, հիշ. 1620-ական թթ., եղբայր՝ Խաչատուրի, 69 (356)
 Պայանաթի աղա, մահ. 1547 թ., 6 (3)
 Պայսանդուր պէկ, հիշ. 1658, 66 (340)
 Պապ, հայր՝ Ուստանի, 82 (422)
 Պապանճան, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 65 (334)
 Պավել Ստեփանովիչ Մուրաշկոյ Բոլիբաշեվ (օտոսովնոյ նատվորնի սավետնիկ և կավալեր), մահ. 1875 թ., 83 (443)
 Պատալ, հայր՝ Արաբիշ իւզբաշի իշխանի, 45 (245)
 Պատալ, որդի՝ Փիրի Թաղարեցու, մահ. 1816 թ., 69 (354)
 Պարսամ Մուրատ, 21 (79)
 Պեջան, հայր՝ Կոր քոխի, 18 (64)
 Պետրոս աղա, հիշ. 1840 թ., 22 (89)
 Պետրոս աղա Յակովբեան Ներսիսեանց, մահ. 1856 թ., 58 (296)
 Պետրոս Առաքելեանց, հայր՝ Ռոստամի, 30 (141)

Պետրոս կամ Այսրի, որդի՝ Օվանէս Խնածախցու, 93 (498)
 Պետրոս Գրիգորեան Յովսէփեանց Գիրքեցի, եղբայր՝ Պողոսի և Բաղդասարի, հիշ. 1831 թ., 21(88)
 Պետրոս իշխան Յիւզբաշեան, մահ. 1859 թ., 30 (140)
 Պետրոս կաթողիկոս Աղուանից (1653-1675), հիշ. 1660 թ., 61 (306)
 Պետրոս, կինը՝ Մարքարիտ, մահ. 1771 թ., 67 (344), 67 (345), 67 (346)
 Պետրոս, հայր՝ բրտու Արքահամի, 8 (15)
 Պետրոս ճահատակ Նիժեցի, մահ. 1826 թ., 82 (426)
 Պետրոս, որդի՝ Տեր Յօհանի, մահ. 1799 թ., 68 (349)
 Պետրոս, որդի՝ Տեր Սահակի Մատրասցու, ամուսին՝ Մարիամի, 50 (273)
 Պետրոս պարոն, որդի՝ Գեորգի Ջուղայեցու, 50 (276)
 Պետրոս վարդապետ, 50 (271)
 Պետրոս Ջավադեան Խալափեանց, մահ. 1888, 27 (116)
 Պետրոս վարդապետ Պօղոսեան Սարովանեանց, մահ. 1861 թ., 91(481)
 Պետրոս կազմող (17-18 դդ.), 51 (285)
 Պրոքնդուխ, մահ. 1408 թ., 32 (155)
 Պմլայ, մահ. 1491 թ., 36(183)
 Պողոս, մահ. 1799 թ., 68 (350)
 Պողոս իշխան Նիժեցի Մատրեոսեան, մահ. 1877 թ., 43 (229)
 Պողոս, որդի՝ Թումանի, 10 (40)
 Պողոս Գրիգորեան Յովսէփեանց Գիրքեցի, եղբայր՝ Պետրոսի և Բաղդասարի, հիշ. 1831 թ., 21 (88)
 Պօղոս Շահապարտեանց Գանձակեցի, հիշ. 1852 թ., 15 (52)
 Պօղոս (Տերոյանեանց ազգից), հայր՝ Բաղդասար տիրացուի, 21 (81)
 Պօղոս, որդի՝ Կարապետի և Գուլմարի, եղբայր՝ Աստուածատուրի, 50 (275)
 Պօղոս, հայր՝ Շահինի, 50 (279)
 Պօղոս վարդապետ, հիշ. 1718 թ., 50 (275)
 Չավատ, որդի՝ Դանէլի, մահ. 1806 թ., 69 (352)
 Ջիւեալ, հայր՝ Զասպարի, 19 (68)
 Ջոնտար, մահ. 1073 թ., 38 (197)
 Ջուշեր, հայր՝ Արտաշիւրի, 38 (200)

Ռեվազ, 51 (281)
 Ռստակեսեանց, 42 (222)
 Ռստամ Գանձակեցի, որդի՝ Հայ-
 րապետ Քամալեանցի, մահ.
 1813 թ., 83 (433)
 Ռստամ Առաքելեանց (կառա-
 յեր), որդի՝ Պետրոս Առաքե-
 լեանցի, մահ. 1860 թ., 30 (141)
 Սաքիմիշ, 23 (93)
 Սահակ, հայր Հռոմսիմի, մահ. 1736
 թ., 67 (342), 67 (343)
 Սահակ, որդի՝ Գալուստի, նվիրա-
 տու, 76 (405)
 Սահակ՝ Սագինեանց տոհմից, որ-
 դի՝ Յակովբի, մահ. 1897 թ., 40
 (215)
 Սահակ վարդապետ, նահատակվել
 է 1417թ. սեպտեմբերի 12 - ին,
 74 (391)
 Սահակ քահանա Յոնանեանց,
 հիշ. 1886 թ., 62 (312)
 Սամուել Դոնդաբեանց, հայր՝ Մա-
 րութ Դոնդաբեանցի, 48 (264)
 Սանաթ, 58 (294)
 Սանամ, կին՝ Եղիազար սարկա-
 ազի, 7 (8)
 Սանամ, մահ. 1718 թ., 25 (104)
 Սանասի, հիշ. 1156 թ., 92 (490)
 Սանդուխտ, կին՝ Գալուստի, որդի-
 ները՝ Օհան, Ղարազ և Աբրա-
 համ, 45 (240)
 Սանվել Թավարեանց, հիշ. 1908թ.,
 17 (61)
 Սառա, մահ. 1452 թ., 28 (127)
 Սառա, կին՝ Յուսեփի, 69 (351)
 Սարգիս, 93 (503)
 Սարգիս արքեպիսկոպոս, նստում
 էր Ճաղերի վանքում, հիշ. 1870թ.,
 96 (516)
 Սարգիս Դոնդաբեանց Մատրա-
 սեցի, բարերար, մահ. 1890 թ.,
 48 (262)
 Սարգիս, հայր՝ Յուսեփի, 45 (248)
 Սարգիս Ղարաբաղցի Բարխու-
 ղաբեանց, հիշ. 1852 թ., 15 (53)
 Սարգիս Յայրապետեան Ճալեթ-
 ցի, մահ. 1860 թ., 89 (465)
 Սարգիս Յարութիւնեան Մուսաի-
 լեանց Ջառաբեցի (վաճառա-
 կան), մահ. 1873 թ., 86 (451)
 Սարգիս, որդի՝ Արզմանի և Տա-
 տագուլի, եղբայր՝ Կոկնայի, Կա-
 րապետի և Մանիայի, 50 (275)
 Սարգիս Շահապարտեանց Գան-
 ձակեցի, հիշ. 1852 թ., 15 (52)
 Սարգիս վարդապետ, 90 (476)

Սարգիս վարդապետ Միրզաբե-
 կեանց, առաջնորդ Սաղիանի
 վանքի, հիշ. 1870 թ., 64 (320)
 Սարգիս տիրացու, որդի՝ Արզալ
 Տեր Սիմոնեանի (ղայիր), մահ.
 1891թ., 86 (452)
 Սարգիս քահանա, մահ. 1435 թ., 28
 (124)
 Սարտար, նվիրատու, 75 (402)
 Սարքին, որդի՝ Խոնա Քասապարի,
 հայր՝ Ավելիսի, 94 (507)
 Սարքիս Շամախեցի, ամուսին՝
 Հոմսիրի, 10 (36)
 Սդեփան, որդի՝ Յովսեփի և Ծաղի-
 կի, եղբայր՝ Մարդիրոսի, 48 (260)
 Սերգեյ Յարութիւնեան Ծառը-
 բեանց, մահ. 1902 թ., 60 (305)
 Սերգեյ Պետրոսեանց, ամուսին՝
 Մարիամի, 60 (304)
 Սերժա, 73 (385)
 Սեդրակ Մոստեմ, 33 (168)
 Սիմա, կին՝ Թադեոսի, 50 (275)
 Սիմեոն, 11 (44)
 Սիմեոն Աղուանից կաթողիկոս,
 հակաբռն (1675-1701), հիշ. 1688
 թ., 50 (269)
 Սիմեոն կաթողիկոս, հիշ. 1671թ.,
 92 (485)
 Սիմեոն, հայր՝ Սլրի, 76 (408)
 Սիմոն կամ Գրիգոր, որդի՝ Օվանես
 Խանձախցու, 93 (498)
 Սիմոն Յովսեփեան Դաիթեանց,
 նվիրատու, կինը՝ Նախշուն, որ-
 դին՝ Ավանես, հիշ. 1890 թ., 92
 (486)
 Սողոմոն, 40 (211)
 Սողոմոնիշ, հայր՝ Ղապայպուշի,
 20 (78)
 Սոտումարկ, 38 (195)
 Ստեփան, ամուսին՝ Կուրի, 28 (130)
 Ստեփան (բոյախչի) Ղարաբաղցի
 Աստրախանաբեան, հիշ. 1816
 թ., Սաղիանի վանքին զանգ է
 նվիրել, 64 (321)
 Ստեփան Գրիգորով Սղմախեցի,
 նվիրատու, հիշ. 1851 թ., 15 (54)
 Ստեփան (զարգար) Հնդաբեցի,
 հայր՝ Յարութիւնի, 10 (35), 10
 (40)
 Ստեփան Սափարով, հիշ. 1886թ.,
 29 (136)
 Ստեփան քոյվա, ամուսին՝ Ան-
 քառանի, հայր՝ Իսրայելի, 10
 (33), 10 (34)
 Ստեփանոս Մարտիրոսեանց Փա-
 նիեանց, մահ. 1840 թ., 81 (418)
 Սուրբ Գեորգ, 23 (94)
 Սուրբան, 28 (131)

Սուրբան Խուլ, 26 (112)
 Սուրբան Կիւլ, կին՝ Տեր Յովհան-
 նէսի, հիշ. 1587 թ., 58 (294)
 Սուրբան Շահ, մահ. 1356թ., 36 (175)
 Սուրմա, մահ. 1817թ., կին՝ Մարտի-
 րոսի, 43 (233)
 Սոմա, դուստր՝ Տեր Սարգիս Նըն-
 գեցու, մահ. 1811 թ., 21 (83)
 Վանխտ, մահ. 1459 թ., 37 (192)
 Վառ, կին՝ Մարտիրոսի (զարկար),
 մահ. 1822 թ., 25 (105)
 Վարանցով իշխան (զնեագ), հիշ.
 1851 թ., 15 (50)
 Վարդան, որդի՝ Խաչատուր Դիար-
 բաբբցու, 50 (273)
 Վարդան Միմասեան Պետիեանց,
 մահ. 1909 թ., 41 (217)
 Վերդի, որդի՝ Դաիթ Ասկարեանցի
 և Աննայի, 19 (73)
 Վլաս վարդապետ, հիշ. 1671, 1677,
 1682, 1691 թթ., Շամախու քեմի
 արաջնորդ, Սաղիանի վանքում
 շինել է տվել տնտեսատունը, 49
 (269), 63 (316), 87 (460), 92 (485)
 Տաստագուլ, կին՝ Արզմանի, մայր՝
 Կոկնայի, Սարգսի և Մանիայի,
 50 (275)
 Տավրիթ, հայր՝ դարփին Գրիգորի,
 17 (56)
 Տեր Աբրահամ, որդի՝ Տեր Սահակի,
 կինը՝ Շահապետ, հայր՝ Նարի-
 մի, մահ. 1703 թ., 9 (26), 9 (27),
 10 (28)
 Տեր Աբրահամ, մահ. 1809 թ., 8 (13)
 Տեր Աբրահամ, որդի՝ Գրիգորի, հիշ.
 1826 թ., 30 (142)
 Տեր Աբրահամ Ջորտեցի, մահ.
 1815 թ., 43 (232)
 Տեր Ազարիա Ջառափեցի, որդի՝
 Մարքարի, մահ. 1801 թ., 86
 (454)
 Տեր Ալիբան Կալուստին տես՝ Ա-
 լիբան Կալուստեան
 Տեր Ալիբան Կալուստեան Սուլ-
 բան-Նուխեցի, մահ. 1838 թ., 45
 (249)
 Տեր Աստուածատուր քահանա
 Ենգիբաբեան, եղբայր՝ Յոհա-
 նի, 42 (218), 42 (219)
 Տեր Ավետիս, որդի՝ Յոհաննանի,
 հիշ. 1823 թ., 42 (220), 42 (221)
 Տեր Առաջ Շամախեցի, որդի՝ Կա-
 րապետի, հիշ. 1783թ., 75 (397)
 Տեր Անտ, հայր՝ բոյախչի Ստե-
 փանի, 64 (321)
 Տեր Գեորգ, 75 (399)
 Տեր Գրիգոր, հիշ. 1718 թ., 58 (293)

- Տէր Գրիգոր, որդի՝ Հայրի, մահ. 1867 թ., 87 (457)
- Տէր Դանիէլ Տէր Ասագեանց, հայր՝ Բալասանի, 40 (216)
- Տէր Դանիէլ Սուրբան - Նուխեցի (18-րդ դար), որդի՝ Տէր Իսրայէլի, պապ՝ Տէր Կարապետի, 45 (253)
- Տէր Երեմիա, Մեյսարու Սր. Աստվածածին վանքի առաջնորդ, հիշ. 1688 թ., 50 (269)
- Տէր Եփրեմ, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 65 (335)
- Տէր Զաքար, 45 (251)
- Տէր Զաքարեանց Ազատեան Ստեփան (բժիշկ), 6 (1)
- Տէր Իսրայէլ, կինը՝ Աննա, որդին՝ Տէր Կարապետ, 45 (242), 45 (253)
- Տէր Իսրայէլ, հայր՝ Տէր Զովսեփի կամ Կարապետի, մահ. 1825 թ., 92 (493)
- Տէր Խաչատուր, հիշ. 1867 թ., 13 (48)
- Տէր Կարապետ, մահ. 1613 թ., 71 (379)
- Տէր Կարապետ, հիշ. 1619 թ., 71 (373)
- Տէր Կարապետ Տէր Սարգսեան Տէր Ասագով, մահ. 1850 թ., 91 (480)
- Տէր Կարապետ քահանա Սուրբան-Նուխեցի, հայր՝ Տէր Իսրայէլ, կինը՝ Աննա, որդին՝ Զօհաննէս դպիր, մահ. 1846 թ., 45 (250), 45 (251), 45 (253), 46 (255)
- Տէր Կարապետեան տեր ..., մահ. 1820 թ., քահանայագործել է Էրմանի բազար գյուղում, 12 (47)
- Տէր Հայրապետ, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 71 (364)
- Տէր Ղազար, հոգաբարձու, հիշ. 1660 թ., 61 (306) *
- Տէր Ղազար, մահ. 1711 թ., 24 (97)
- Տէր Մարտիրոս Տէր Դանիէլով քահանա Զաքարայի, հիշ. 1851 թ., 15 (50)
- Տէր Մեծում, որդի՝ Գրիգորի, 21 (82)
- Տէր Մկրտիչ, հայր՝ Դարփի, Մանասի, Զովսեփի, Մլաակի, 93 (496)
- Տէր Յարութիւն, մահ. 1848 թ., 21 (85)
- Տէր Յարութիւն Գրիգորեան Դաւթեանց Բլեղի, մահ. 1898 թ., 38 (207)
- Տէր Յարութիւն Խոշկաշենցի, մահ. 1866 թ., 87 (459)
- Տէր Յարութիւն Տէր Զօսէփեան Թարխանեանց, հայր՝ բժիշկ Բէկայուսի, 83 (440), 83 (442)
- Տէր Յարութիւն Յարութիւնեանց, հիշ. 1891 թ., 35 (171)
- Տէր Յովաննէս, որդի՝ Տէր Սարգսի Յարութիւնեանց, մահ. 1862 թ., 17 (59)
- Տէր Յովաննիս, հիշ. 1718 թ., 25 (104)
- Տէր Յովաննէս, 25 (99)
- Տէր Յովաննէս, ամուսին՝ Սուրբան Կիլի, հիշ. 1587 թ., 58 (294)
- Տէր Յովսէփ, հիշ. 1751 թ., 92 (489)
- Տէր Յովսէփ միայնակեաց վարդապետ, մահ. 1798 թ., 65 (331)
- Տէր Զօհան, հայր՝ Պետրոսի, 68 (349)
- Տէր Զօհան քահանա Փիլիպերտեանց, մահ. 1866 թ., 8 (16), 8 (17)
- Տէր Զօհան քահանա Տէր Պետրոսեանց Հնդարեցի, մահ. 1751 թ., 9 (20)
- Տէր Զովսէփ կամ Կարապետ, որդի՝ Տէր Իսրայէլի, 92 (493)
- Տէր Զովսէփ Սօկուրեցի, հայր՝ Տէր Ներսէսի և Տէր Սարգսի, մահ. 1868 թ., 92 (493), 92 (495)
- Տէր Ներսէս, որդի՝ Տէր Զովսէփ Սօկուրեցու, 92 (495)
- Տէր Ներսէս քահանա Տէր Գասպարեանց, մահ. 1889 թ., 25 (107)
- Տէր Ովաննէս, մահ. 1466 թ., 36 (177), 36 (178)
- Տէր Պաղտասար, որդի՝ Բակնազարի, 93 (499)
- Տէր Պաղտասար Սօկուրեցի, 92 (494), 93 (499)
- Տէր Պետրոս, մահ. 1695 թ., 51 (284)
- Տէր Սահակ, հայր՝ Տէր Արքանանի, մահ. 1702 թ., 9 (25), 9 (27)
- Տէր Սահակ Մատրասեցի, հայր՝ Պետրոսի, 50 (274)
- Տէր Սարգիս Յարութիւնեանց, հայր՝ Տէր Յովաննէսի, մահ. 1875 թ., 17 (58), 17 (59)
- Տէր Սարգիս Նեգեցի, հայր՝ Սօնայի, 21 (83)
- Տէր Սարգիս, որդի՝ Տէր Զովսէփ Սօկուրեցու, 93 (495)
- Տէր Սարգիս Օհանեան, հիշ. 1836 թ., 7 (6)
- Տէր Ստեփանոս, մահ. 1604 թ., 37 (191)
- Տէր Փիլիպպոս, որդի՝ Աստուածատուր առաջ քահանա Շամախեցու, հայր՝ Տէր Օհանի, մահ. 1776 թ., քաղված Սաղիանի վանքի բակում, 64 (323), 64 (324), 64 (325)
- Տէր Օհան, 75 (394)
- Տէր Օհան, որդի՝ Տէր Փիլիպպոսի, բոն՝ Տէր Աստուածատուր առաջ քահանա Շամախեցու, մահ. 1815 թ., 64 (325)
- Տուրամիչ որդի Աբար, հայր՝ Բոլի իւզբաշու, 45 (252)
- Յագին Թիֆլիզեցի, հայր՝ Ասլան մասնորթի, 65 (330),
- Ումիտ, 28 (133)
- Ումուր խաթուն, մահ. 1563 թ., 12 (46)
- Ուստիան, կողակից՝ Զօհանիս Խոյեցի Մանուկովի, մահ. 1841 թ., 82 (422)
- Փանիեանց, ազգ՝ Ազուլիսից, 81 (418)
- Փարի, 51 (278)
- Փարս (աշուղ), որդի՝ Ղարայի, մահ. 1556 թ., 65 (338)
- Փիլ, հայր՝ Պատալի, 69 (354)
- Քասպար, որդի՝ Ջիեալի, մահ. 1815 թ., 19 (68)
- Քարամ, 26 (111)
- Քինեար, 74 (388)
- Օհան, որդի՝ Յակոբ Շամախեցու, 50 (276)
- Օհան, ծնողները՝ Գալուստ և Սանդուխտ, եղբայրները՝ Ղազար և Արքանան, 45 (240)
- Օհան Դախախիկցի, հայր՝ դալար Ավարի, 21 (84)
- Օհան, եղբայր՝ Մելիսի, որդի՝ Մելիսի և Մարեանի, 30 (138)
- Օհան Տողեցի (քարհան), մահ. 1811 թ., 83 (432)
- Օհանէս, 83 (430)
- Օհաննան, որդի՝ Ղալաի, մահ. 1694 թ., 93 (497)
- Օսմանցի Աւար Շամախեցի, 7(10), 8 (12)
- Օվաննէս, մահ. 1699 թ., 40 (212)
- Օվաննէս (այբաղջի) Խնածախցի, որդիները՝ Սիմօն կամ Գրիգոր, Պետրոս կամ Այսրի, մահ. 1796 թ., 93 (498)
- Օվաննէս, հայր՝ Թաթոսի, 18 (65)
- Օվաննէս, որդի՝ Արթունի, մահ. 1799 թ., 10 (39)
- Օվասափ, որդի՝ Թումանի, մկիթատու, 75 (404)
- Օրբէյանով, իշխան, փոխարքա, 15 (50)
- Ֆիդրոն Դ. քարհան, 73 (385)

- Ագուլեաց երկիր (Ագուլիս), 81 (418)
 Ագայ շեն (այժմ՝ Սուրբանքենդ), 17 (60)
 Ադրուլադ գյուղ, 19 (75)
 Ադդաշ, 6 (1)
 Ադուանից տուն, Ադուանից երկիր, 61 (306), 90 (474)
 Ամիդ, 50 (273)
 Ամուրավան գիւղ, 35 (171)
 Աշան գիւղ (ԼՂՀ, Մարտունու շրջանում), 69 (352)
 Աշտարակ, 64 (322)
 Աստրախան, 64 (321)
 Ավետարանոց գիւղ (ԼՂՀ, Ասկերանի շրջանում), 69 (351), 94 (507)
 Ավառնոց գիւղ, տես՝ Ավետարանոց գիւղ
 Արաշ - տես՝ Էրմանի բազար
 Արգրում, տես՝ Էրգրում
 Արցախ երկիր, 81 (419)
 Բազու, տես՝ Բաքու
 Բաքու, 62 (308), 62 (310), 62 (311), 62 (313), 74 (392), 75 (398)
 Բիլիդ, տես՝ Բիլդ
 Բիլդ գիւղ, 19 (70), 38(203), 38 (204), 38 (205), 38(206), 38 (207), 46(257)
 Գանձակ գիւղ, 20 (77)
 Գանձակ քաղաք, 15 (52), 22 (90), 74 (390), 83 (433)
 Գանձասար, 50 (275)
 Գիւլիստան քաղաքանիշ գիւղ (Շամախու մոտ), 63 (318)
 Գիւրջեան գիւղ, 7 (6), 8(18), 18 (67)
 Գիւրդադիւ գիւղ, 39 (209)
 Գիւրք գիւղ, 21 (85), 21 (87), 21(88)
 Դաշքուլադ գիւղ, 77 (412).
 Դաշտ (Ագուլիսի մի քաղամասը), 83 (430)
 Դաշտ Ջուղայի (Ջուղայի մի քաղամասն էր), 15 (51), 49 (268)
 Դիարբեքիք, տես՝ Ամիդ
 Դոդ, տես՝ Տոդ
 Դրախտիկ գիւղ (ԼՂՀ, Հաղործի շրջանում), 21 (84)
 Եադուրլու գիւղ, 93 (505), 94 (506)
 Ետիլլէ գիւղ, տես՝ Էդիլլու գյուղ
 Ջառափ (Ջառապ, Ջառաք) գիւղ, 86 (449), 86(451), 86 (452), 86 (454)
 Ջաքարլա, 15 (50)
 Էդիլլու գյուղ (ԼՂՀ, Հաղործի շրջանում), 17 (56)
 Էջմիածին, 43 (226), 50 (275), 61 (306), 91 (482)
 Էրգրում, 85 (448)
 Էրեր գիւղ, 45 (240)
 Էրմանի բազար գիւղ, 12(47)
 Թաղլար գիւղ, 69 (353), 69 (354)
 Թիֆլիզ, 57 (292), 65 (327), 65 (330), 82 (427)
 Թօփի շեն գիւղ, 20 (77), 23 (92)
 Խանիշեն գիւղ, 52 (286), 52 (287), 52 (290), 73 (385)
 Խարբերդ, 51 (279)
 Խարփերք, տես՝ Խարբերդ
 Խնածախ գիւղ (ԼՂՀ, Ասկերանի շրջանում), 93 (498)
 Խոյ, 78 (415), 82 (421)
 Խոշկաշեն գիւղ (այժմ՝ Ղարաբուլաղ) 87 (456), 87 (458), 87 (459)
 Կանճա, տես՝ Գանձակ քաղաք
 Կիւլիստան, տես՝ Գիւլիստան քաղաքանիշ գիւղ
 Կիւրջեան, տես՝ Գիւրջեան գիւղ
 Կուզոան գիւղ, 24 (98)
 Կուրծուան գիւղ, տես՝ Գիւրջեան գիւղ
 Հաշտարխան, տես՝ Աստրախան
 Հերիեր գյուղ, (ԼՂՀ Մարտունու շրջանում) 69 (355)
 Հիբիիր, տես՝ Հերիեր
 Հկակու գյուղ (ԼՂՀ, Հաղործի շրջանում), 21 (82)
 Հնդար գիւղ, 9 (19), 9 (20), 9(23), 10 (35), 10 (38)
 Դաբալա գաւառ, 30 (142), 43 (232), 45 (243), 45 (244), 46 (255)
 Դաբալու Նուլիսի գյուղ, տես՝ Սուրբան-Նուլիս
 Դալակա գիւղ, 19 (72), 26 (108), 26 (109)
 Դայարաշի գիւղ, 78 (414), 78(415)
 Դաբաբաղ, 15 (53), 17 (56), 17(57), 21 (81), 21 (82), 21 (83), 21(85), 46 (254), 64 (319), 64 (321), 69 (351), 69 (352), 69 (353), 69 (354), 69 (355), 82 (424), 83 (432), 86 (453)
 Դափան, 83 (431)
 Դալեք (ճալք) գիւղ, 89 (462), 89 (463), 89 (464), 89 (465), 89 (466), 89 (467), 89 (468), 89(469), 90 (473), 91 (481)
 Դալեքի վանք, տես՝ Սր. Աստուածածին եկեղեցի, վանք (Դալեք գիւղ)
 Դալեքի վիճակ, 91 (482)
 Մադրասա գիւղ, տես՝ Մատրասա գիւղ
 Մամատապատ, տես՝ Նեմեքապակ
 Մագրդու գիւղ, 13 (48)
 Մատրասա գիւղ, 47 (258), 47 (259), 48 (261), 48 (264), 48 (265), 73 (387)
 Մեղրի գյուղ, 6 (1)
 Մեյսարի գիւղ, 49 (264), 50 (277), 51 (277), 51 (283)
 Մեյսարու վանք, 49 (267), 50 (270)
 Մեսար (Մեսեր) գիւղ, տես՝ Մեյսարի գիւղ
 Մերսին քաղաք, 67 (342)
 Միրզաբեկլու գիւղ, 40 (213), 40 (214), 40 (215)
 Մուսարուլադ (աղբյուր՝ Շամախի քաղաքում), 59 (300)
 Մոսկուա 59 (297)
 Յըկակու գիւղ, տես՝ Հկակու
 Նախիջեան (հին), 59 (298), 62 (309), 74 (392)
 Նեմեքապակ (Նեյմեքապատ) գիւղ, 6 (1), 94 (506)
 Նիժ գիւղ, 42 (221), 42 (223), 42 (225), 43(227), 43 (228), 82 (426)
 Ննգի գիւղ, (ԼՂՀ, Մարտունու շրջանում), 21 (81), 21 (83), 86 (453)
 Նորշին (Նորշեն) գիւղ (Աղսուի շրջանում, ներկայումս՝ Ենգիբենդ), 9 (21)
 Նուլիս, տես՝ Շարի քաղաք
 Շահումյան գյուղ (Խանի շեն), տես՝ Խանիշեն
 Շամախի քաղաք, 7 (10), 8 (12), 8 (14), 10 (36), 10 (41), 49 (266), 50 (276), 50 (277), 51 (283), 59 (300), 60 (302), 60 (303), 60 (304), 60 (305), 62 (308), 62 (309), 63 (318), 64 (319), 64 (323), 64 (324), 64 (325), 65 (333), 74 (391), 74 (392), 75 (397), 75 (401), 76 (407), 83 (439), 92 (485)
 Շամախու վանք, տես՝ Սր. Սուեփանոս Նախավկայի վանք Մաղիանի
 Շարի քաղաք, 83 (435), 83 (436), 83 (441), 84(446)
 Շարփա երկիր, 78 (415)
 Շուշի քաղաք, 81(420), 86 (450)
 Շուրուքի գիւղ, 27(116)
 Շիրվան, 74 (390)
 Չարաբերդ, տես՝ Ջրաբերդ
 Պաշնճաղ (Պաշնջաղ) գիւղ, 87 (461)
 Ջորլու գիւղ, 43 (232)
 Ջրաբերդ (Չարաբերդ), 46 (254), 78 (413)
 Ջուղա, 49 (268), 50 (276)

- Ռուշան**, 28 (135)
- Սադիան** գիտ, 61 (306), 62 (312), 67 (342)
- Սադիանու ուխտ**, տես՝ Սր. Ստեփանոս Նախավկայի վանք Սահիանի
- Սբ. Ամենափրկիչ** եկեղեցի (Ամուր-ավան գիտ), 35 (171)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Ավանաշեն գիտ), 18 (62)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Գիրդաղի գիտ), 39 (209)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Թոփի շեն գիտ), 23 (92)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Հընդար գիտ), 9 (19)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Դալակա գիտ), 26 (109)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի, վանք (Ճալեք գիտ), 90 (473)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Մատթաս գիտ), 47 (258), 92 (494), 92(495)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Մեյսարի գիտ), 49 (266)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Մեծ Սոկուրլու գիտ), 92(485), 92 (489)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Նիժ, Ներքին քաղ), 42 (223)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Նիժ գիտ, Վերին քաղ), 42 (225)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Շաքի քաղաք), 81(417)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Ռուշան գիտ), 28 (135)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Սուլքան-Նուխի գիտ), 44 (239)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Վարդաշեն), 95 (508)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Քալախան գիտ), 72 (380), 72 (382), 72 (383)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Քարանջ գիտ), 75 (398), 75 (401), 76 (406)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Քեշխուրդ գիտ), 34 (169)
- Սբ. Աստուածածին** եկեղեցի (Քունգուտ գիտ), 85 (447)
- Սբ. Աստուածածին** վանք Մեյսարու (Մեյսարի գիտ), 50 (270)
- Սբ. Ասազ Նշան** մատուռ (Մագրդու գիտ), 13 (48)
- Սբ. Գեորգ եկեղեցի** (Դաշքուլա գիտ), 77 (412)
- Սբ. Գեորգ եկեղեցի** (Չաքաքալա քաղաք), 15 (50)
- Սբ. Գեորգ եկեղեցի** (Քալանդ գիտ), 33 (167)
- Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ** եկեղեցի (Յաղուբլու), 93 (505)
- Սբ. Գրիգորիս** եկեղեցի (Գիրջեան գիտ), 7 (6)
- Սբ. Եղիշե Առաքյալի** մատուռ, 95 (512)
- Սբ. Եղիշե եկեղեցի** (Նիժ գիտ), 42 (218), 42 (219), 42 (221)
- Սբ. Եղիշեի քարաքան** - եկեղեցի (Մինգեչաուր), 11 (43)
- Սբ. Հովհաննես** եկեղեցի (Վանք գիտ), 30 (142)
- Սբ. Հովսեփն** եկեղեցի (Շաքի քաղաք), 82 (424)
- Սբ. Հրեշտակապետաց** խորան (եկեղեցի), Մեյսարու վանքում, 49 (269)
- Սբ. Նշան եկեղեցի** (Մեյսարու վանքում), 50 (275), 50 (276), 50 (277)
- Սբ. Սահակ նահատակ վարդապետի** մատուռ (Քարքանջ գիտ), 74 (392), 75 (399), 75 (400)
- Սբ. Ստեփանոս** եկեղեցի (Դալաբաշի գիտ), 78 (414)
- Սբ. Ստեփանոս Նախավկա** եկեղեցի (Սադիանի), 61 (306), 62 (308), 64 (321), 65 (328)
- Սղմախ քաղաք**, 15 (54)
- Սուլքան-Նուխի**, 45 (243), 45 (244), 45 (245), 45 (247), 45 (248), 45 (249), 45 (250), 45 (253), 46 (255), 46 (256), 46 (257)
- Սոկուրլու** գիտ, 92 (494), 92 (495)
- Վանք**, գիտ, 30 (138)
- Վարդաշեն**, 95 (509), 95 (512), 95 (513)
- Վերին Ագուլիս**, 82 (428)
- Վերին քաղ (Նիժում)**, 42 (225)
- Տաթև**, 65 (333)
- Տըրքլաղի** գիտ, տես՝ Դալախիկ Տիֆլիս, տես՝ Տիֆլիս
- Տող գիտ**, 83 (432)
- Տուս գիտ**, 65 (332)
- Տիֆլիս**, 6 (1)
- Ուշաղ գիտ**, 19 (73)
- Ուտեազ վիճակ**, 91 (482)
- Ուրմիա**, 65 (338)
- Քալախան գիտ**, 45 (246), 72 (380), 72 (381), 72 (383), 72 (384), 73 (385), 73(386)
- Քաշաքաղ գաւառ**, 81 (419)
- Քալանդ գիտ**, 33 (167)
- Քարքանձ**, տես՝ Քարքանջ
- Քարքանջ գիտ**, 74 (389), 74 (392), 75 (399), 75 (403), 75 (404), 76 (408)
- Քեշխուրդ գիտ**, 34 (169)
- Քեւանդ գիտ**, տես՝ Քալանդ
- Քոնիւժ**, տես՝ Քովիւժ
- Քովիւժ (Քեռիւլուջ)** գիտ, 11 (42)
- Քշաղ**, տես՝ Քաշաքաղ գաւառ
- Քունգուտ գիտ**, 85 (447)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից.....	3	Բում.....	39
Պատմա-աշխարհագրական ակնարկ	4	Գիրդադյուլ.....	39
ԱՂԴԱՇԻ ՇՐՋԱՆ	5	Միրզաբեկյու.....	40
Նեմիքապատ	5	Նիժ	41
ԱՂՍՈՒԻ ՇՐՋԱՆ	6	Ջորյու.....	43
Գյանդլիսան	6	Սիրքենգիջա.....	43
Գյուրդաշեն.....	6	Սուլթան-Նուխի.....	44
Գյուրջևան	7	ՇԱՍԱԽՈՒ ՇՐՋԱՆ	46
Հնդար	8	Մատրասա	46
Քովլուճ.....	10	Մեյսարի	48
ԵՎԼԱԽԻ ՇՐՋԱՆ	11	Շահումյանավան (Խանիշեն)	52
Մինգեչաուր	11	Շամախի	52
Արաշ	11	Սադիան	60
Մագրդու.....	12	Փախրաբուշ	69
Քանդակ	13	Քալախան	72
ՉԱՔԱԹԱԼԱՅԻ ՇՐՋԱՆ	14	Քարբանջ	73
Չաքաթալա.....	14	ՇԱՔԻԻ ՇՐՋԱՆ	76
ԻՍՍԱՅԻԼԻ ՇՐՋԱՆ	15	Ալյար գյուղ	76
Ագայի շեն (Նորշեն)	16	Գյուրուլաղ (Գյոգրուլաղ)	77
Ավանաշեն	17	Դաշրուլաղ	77
Բահլիան	18	Դալաբաշի	78
Բզավանդ	18	Շաքի	78
Բիլիստան	19	Քիշ	84
Գանձակ	19	Քունգուտ	84
Գիրք	20	ՎԱՐԴԱՇԵՆԻ ՇՐՋԱՆ	85
Չարկարան	22	Չառափ	85
Թոփիշեն	22	Խոշկաշեն	86
Կարմախան	23	Ճալեք	87
Կուզոան	24	Ճալեքի Սբ. Աստվածածին վանք	89
Դալալա	24	Մեծ Սոկուքլու (Ուռեկան)	91
Նորշեն (Խուրաշեն)	26	Յադուրլու	93
Շուքուրչի	26	Վարդաշեն	94
Ռուշան	27	Փոքր Սոկուքլու	96
Վանք (Վանքաշեն)	29	Օթմանլը	96
Ուշտալ	32	ՎԻՍԱԳՐԵՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ	97
Փաթակլու	33	ԲՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ ՎԻՍԱԳՐԵՐ ՊԱՐՈՒ-	
Քավանդ	33	ՆԱԿՈՂ ՀՆԱՎԱՅՐԵՐԻ ՔԱՐՏԵԶ.....	120
Քեշխուրդ	33	ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	121
ԿՈՒՏԿԱՇԵՆԻ ՇՐՋԱՆ.....	34	ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	130
Ամուրավան	35	Բովանդակություն	132
Բլեղեն	38		

Ստորագրված է տպագրության 15.08.1997 թ.

«Ռուբին» տպագրական ԱԶ

Երևան-84, Հր-Արմ. զանգված, Ա-2 թաղ., 32/15

Տպագրությունը օֆսեթ, չափսը՝ 42x 30 1/2

Տպագրական 33 պայմանական մամուլ

Համակարգչային շարվածքը «ԱՆՏԱՐԵՄ» ՍՊԸ

Տպաքանակ 600

Գինը պայմանագրային